

ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

I.
COPILĂRIE ȘI TINERETĂ

EDITURA N. STROILĂ
București, Strada General Budișteanu No. 8.

1934

www.dacoromanica.ro

ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

I

COPILĂRIE ȘI TINEREȚĂ

EDITURA N. STROILĂ
București, Strada General Budișteanu No. 8.

1934

www.dacoromanica.ro

i.

COPILĂRIE ȘI TINEREȚĂ

I.

Orizonturi moștenite

Ă scrie o autobiografie — și m'am gândit dese ori la aceasta — mi-a părut, la urmă, un lucru jenant și impiu. Cu ce drept amesteci oameni pe cari i-ai prins printr'o singură lature, într'un anume moment și a căror amintire, în legătură cu atâtea altele, a putut fi diformată de timp? Oamenii cari n'au avut o viață publică și cari nu sînt deci datorii ca în fiecare clipă să stea cu înfățișarea, cu gîndul, cu fapta lor înaintea acelei opinii publice care știe așa de puțin totdeauna și judecă așa de mult și așa de tăios, creînd ea, alături de omul care a fost, unul care corespunde neștiinței și adesea invidiei și răutății sale? Dacă vorbești de oameni încă vii — și ce răpede ne trecem, ca niște umbre triste pe ecranul veșniciei! — atîngi lucruri care-i dor — și de ce ai adăugi la durerile pe care trebuie să le cauzezi alte dureri pe care nu ți le cere nicio datorie, nu le pretinde măcar un interes care să se poată mărturisi. Atingi și lucruri bune din viața lor, al căror farmec dispăre îndată ce-l află și alții. Oricum, ei ar avea un drept să te oprească. Ei, străinii. Dar ce să spun de aceia de la cari vin și de aceia cari au stat lingă mine, au trăit-cu mine, de aceia cari vin de la mine? Față de oricine te-a iubit datorești cea mai desăvirșită discreție: acestea sînt lucruri care nu se scot în piață.

Că era altfel odinioară, aceasta se datorește unei naïvități pe care noi n'o mai avem, unei simplități de viață tipică și unei apucături de spirit care țipisa și locurile deosebite, așa încît o viață de om se deosebia de alta numai prin nume, date și cîteva anecdote, fără a te cufunda pînă în adîncul care simte, pe care-l doare. Iar, dacă e vorba de morți, de aceia cari nu se pot apăra și pe cari, cum sînt oamenii, nu-i nimeni care să-i poată apăra, apoi cu cîtă precauțiune, pioasă și față de cei mai răi dintre cei răi, trebuie să te apropii de o viață pe care, cum de obicei se ascunde de fiecare o parte din el însuși, care, fiind cea mai smerită, poate să fie și cea mai bună, nu este de loc sigur că i-ai înțeles în adevăr! Și, de fapt, oare în fundul nostru al tuturor nu este același om bun, făptură a puterilor pe care, oricum le-am numi, tot nu le pricepem, care zace une ori, din vina lui și mai ales a atîtor altora, necunoscut pînă la moarte și care s'ar fi putut gîci doar, o clipă care nu se întoarce, clipă nepăzită, printr'un zîmbet sau printr'o lacrimă?

Dar de tine poți vorbi, de tine într'o anume privință. Te cunoști prea bine ca să te poți lăuda prea mult. Ai atîta milă de tine ca să nu te înfățișezi mai rău de cum ești. Împrejurări ca ale altora, de ce le-ai mărturisit? Împrejurări ca ale nimănuia, ele sînt adesea în domeniile unde nimeni n'are voie să se uite. De ce ni-am scoate în vitrină fericirile, care și cite au fost, de ce ni-am striga în piața cască-gurilor sfintele noastre dureri?

Dacă ai văzut fapte istorice, ai obligația să le păstrezi în forma în care ți s'au înfățișat ție. A scrie istoria e o datorie pentru omenire, a o adăugi cu ce ai aflat e o obligație pentru fiecare, rămînînd ca acei cari pot scrie să adune ce au aflat de la cine poate numai vorbi. Dar mai e ceva care, pentru un anume fel de om, poate, trebuie să iasă la iveală. Anume felul cum, din ce a văzut,

din ce a cetit, din ce s'a prelucrat în el însuși, pe căi misterioase a alcătuit ființa lui morală. Mai ales dacă aceasta a tăiat brazde și a lăsat urme, chiar dacă acelea mai curînd sau mai târziu se acopăr ca valurile pe fața Mării.

E, în acest cas, o istorie de idei, și ideile merită a fi știute, în originea și dezvoltarea lor.

În ce putem, în ce facem e atîta care vine din ce ne incunjură. Și cel mai mîndru, mai sigur de sine, prostul care se îngîmfă ori pretențiosul de genialitate care crede că toate pleacă de la el încă nu-și poate ascunde sau, dacă i se pune în față, n'ar cuteza să tăgăduiască tot ceia ce-i vine de la atîția oameni ca dînsul, mulți tocmai cît dînsul și unii mai mari decît dînsul, cari i-au stat împrejur, de la acea vastă umanitate risipită pretutîndeni, acel eter uman umplînd toate spațiile în care oricine își lasă partea, fie ea și cît de mică.

Dar atîta n'ajunge pentru a înțelege tot ce avem în noi străin. „Străin“ e un fel de a vorbi și nu cel mai bun, căci niciun om nu e străin cu totul de tine și nici tu nu poți fi străin de nimeni, nici de acela, pe care, din vina lui sau și din vina ta, ajungi pentru cîtva timp — cine ar putea spune pentru totdeauna? — a-l desprețui ori a-l urî mai mult. Mai trebuie ceva, așa de puternic și așa de plin de mister, care e omul de 'nainte ta, omul de la care vii și care, prin figuri pe care le-ai văzut, prin altele care n'au trecut niciodată înaintea ta, se înfundă în adîncul vremilor pînă se pierde în nesfîrșirea lor: părinții, moșii, strămoșii, viața pe care ai fost chemat s'o duci mai departe.

De la ei vine ceva mai scump decît toate moștenirile materiale, mai greu de purtat decît toate sarcinile, ceva care adesea trebuie înfruntat cu mai mult curaj desperat decît toate pericolele: felul lor de a fi, transmis, corectat,

sintetizat cu mii și mii de experiențe, care ajunge până la tine, omul de azi. Ceva care abia poți să-l înfrinezi, dar să-l suprimi cu totul nu, căci *morții nu se dau morți*. Ceva care în ceasurile în care nu e nimeni viu care să-ți stea alături dă puterile pe care le păstrează partea aceia singură care continuă viața lor, ca s'o păstreze măcar cum a fost, dar și s'o înalțe și, pentru păcatele lor, s'o ispășească.

Ei, înaintașii, dau aplecări, întorsături de spirit, îndemnuri și *putințe de fapte*.

I-am simțit totdeauna în mine și cu mine, și, dacă am făcut și vre-un lucru bun, lor li l-am închinat în partea care lor li revine, întocmai așa cum plugarul antic depunea o parte din rodul cimpului sau al turmei înaintea icoanei zeului. Căci ei, antecesorii, sînt zei, zeii noștri ocrotitori pe căi pe care conștiința noastră trebuie să le aleagă, căci ele vin de la mulți din ei și sînt așa de deosebite adesea cum ei au fost deosebiți.

Am învățat multe lucruri pentru care nu eu mi-am ostenit mîntea. Am ajuns a înțelege și a vorbi ușor limbi pentru că ei le-au vorbit, am găsit în mine, pentru idei, un fir înodat de dinșii, pe care n'aveam decît să-l duc înainte. Simțiri izbucniau la anume momente în mine pe care ei le plătiseră prin suferințe pe care nu le-aș fi putut bănuî altfel. M'am oprit ca înaintea unor lucruri familiare în fața unor realități care erau ale mele, pentru că ei le trăiseră.

Am fost născut cu orizonturi depărtate în spațiu și în timp, cu prevestiri de străinătăți din fundul lumii și cu visiunile unui trecut din adîncul vremilor.

După mamă, eram și din acel Bizanț nou pe care, cînd îl batjocurim, îi zicem Fanar, dar care e tot vechiul Bizanț, cu mai multă apăsare și suferință. Arghiropolii au fost mari Dragomani ai Porții și la 1818 au trecut dreptul lor la Domnia Moldovei și a Țerii-Românești celor patru

familiei cu mai multe drepturi în schimbul unei pensiuni care i-a dus, cu toată această glorie efemeră a întregului grup de familii vechi sau adoptate prin înrudire de cele vechi, în tragedia grecească de la 1821. Fiul unuia dintre dinșii a trecut în Rusia, și odrasla lui, Ioan, crescut în școala militară împărătească, a intrat ca tânăr ofițer în Moldova la 1828. *Aici* a rămas, luind în căsătorie o Romincă și întemeind o familie care, prin vicisitudinile curioase ale soartei, a ajuns să se cufunde și să rămie în viața satelor. Căci fiul din a treia căsătorie cu o săteancă de pe restul lui de moșie de la Cucii Romanului al lui Gheorghe Arghiropol, micuțul meu bunic roșu la păr, cocoșat dintr'un accident de copilărie, voluntar și dușman al lumii care nu prețuia pe cel fără cultură mai înaltă și fără talente, e azi un bun gospodar îmbrăcat moldo-venește, un boier bizantin cu suman și ițari pe pământul pe care singur ca un adevărat cuc se stînsese la peste șaptezeci de ani, noaptea, de oprirea inimii oboșite, cel ce mai dăduse călare o raită prin locurile care odată până în fundul zării fuseseră ale lui și era acum numai un răzeș sărac.

De la dinsul și de la ai lui îmi vine ce e mai *istoric* în ființa mea. Prin ei înțeleg istoria așa cum aș fi văzut-o, simțindu-mă tovarăș, rudă, prieten, une ori complice cu toți aceia a căror viață o scriu. Din cauza lor am intrat în viața politică, de și târziu, așa cum intru într'o odaie cunoscută, fără trufie și fără sfială. Li mulțămesc că în sufletul meu nu e nimic de parvenit, că mă uit drept în fața oricui, că sînt gata să arunc totul pentru un scrupul de onoare, că nu îndur ofensa de la nime, că ea mă face să sînger și-mi cere s'o plătesc. Lor, Arghiropolilor constantinopolitani, a căror spiță merge până la Împăratul din veacul al XII-lea, ceia ce făcea pe micul moșier de la Cucii să-și boteze copiii: Constantin, Manuil și Zoe.

Ioan Arghiropol luase pe o Miclescu, de la Bogdana

din Tutova. Vechiu neam ale cărui origini se pot urmări până la 1600, neam care a dat boieri de Sfat domnesc și Mitropoliți, ca Sofronie, unchiul lui Gheorghe, și Calinic. „Iăca“, bunica mamei mele, aceia care în parte a crescut-o, era din boierimea cea mai înrădăcinată a țerii.

De la dinșii, și de la alții veniți la mine prin mama mamei mele, am acea simțire pentru tot ce se leagă de acest pământ, făcînd din scrisul mieu, în fiecare clipă cînd ating acest trecut, un omagiu lor și în același timp o recunoaștere a tot ceea ce mă leagă de iubita mie istorie a Moldovei noastre.

Gheorghe Arghiropol a luat în căsătorie pe fata frumoasă, fină, șubredă de sănătate, căci alignia cu piciorul a Marelui Vornic Iordachi Drăghici, luptătorul pentru drepturile micii boierimi moldovene la 1822, promotorul, cu cumnatul său de origine munteană, Bucșănescu, al constituției de la 1822.

Împotriva unor calomnii de furioasă ură politică, care căutau să scadă pe „ciocoiul democrat“, făcînd dintr'însul nu știu ce plămădeală de Armean și Evreu din Focșani — și cum oare pe acele vremuri putea ajunge cineva în fruntea boierimii celei mai vechi, cum l-ar fi recunoscut public ca ramură înstrăinată din neamul lor Filipeștii munteni? —, Iordachi, Ban, Spătar, Vornic, sfetnic al Domnului pămîntean Ioan Sandu Sturza, venia din apriga boierime munteană, între cari Filipeștii lui au fost cei mai neastîmpărați și mai dîrji.

De la aceștia simt în mine porniri de luptă pe care în totdeauna le regret: de la acești făcători și răsturnători de Domni, totdeauna sinceri și fără niciun interes. Dar de la ei mai am și alte însușiri pe care nu le-am cîștigat prin munca mea.

Iordachi Drăghici a luat în căsătorie pe Maria Nacu. Dar Năculeștii, dintre cari unul, colonel al lui Gheorghe Ștefan cel pribeag la Stettin în Pomerania, Teodor-Toderașco,

fost Vornic de Cîmpulung, a fost și sol la Ludovic al XIV-lea pentru Domnul său sărac și singur, vin, pe moșia lor de lângă Podul Iloaii, Lunganii, din Costea Viteazul, boier al lui Alexandru-cel-Bun, Maramurășean din ai descălecării.

Și cum să nu fiu „romantic“, precum mi se aruncă în față cu o brutalitate de rîndaș, de cine știe ce abia inițiat în istorie, care e o artă, cum să nu fiu astfel atunci cînd trece supt condeiul meu acea istorie a vechii Moldove în care neamul meu se suie așa de sus pentru ca, și prin Arghiropoli, continuatori prin căsătorie ai Mavrocordaților, iar aceștia prin femei mlădiță a însuși lui Alexandru-cel-Bun, să simt în mîne zvicniri a căror origine mă sfiesc să o spun ?

Dar Drăghiceștii au scris, și Elena, mama mamei, a tradus *Adolphe* a lui Benjamin Constant și altă literatură franceză, cu care din nenorocire s'au învelit mai târziu gavanoasele acasă la noi.

Și astfel nu scriu din ambiție — adesea-mi ascund cărțile și nu-mi place a vorbi de ele —, ci din impulsul cu neputință de înlăturat al tradiției, care vine de la această femeie, moartă tinăra după despărțirea, voită de ea, de un soț care nu-i înțelegea nevoile de o viață culturală, cu dus la teatru, cu lecturi, cu lăxul cuvenit „unei fete de Vornic Mare“ — și soțul răspundea, spune actul divorțului : „Și fată de Domn să fie, soț îi sînt și trebuie să mă asculte“.

Vin, în acest domeniu întreg de spre partea mamei, care a moștenit iubirea nesfîrșită a cetitului prin care la nouăzeci și doi de ani, cînd ochii se trudesc a prinde două slove, își mîngîie adînc bătrîneță lipsită aproape cu totul de dumnezeiescul dar al auzului și care, cu o creștere de pension polono-frances și un singur drum împreună cu tatăl meu bolnav la Töplitz în Boemia, s'a încumetat a traduce și din nuvelele lui Alfred de Musset.

Neamul Iorguleștilor, și el acoperit de injurii, care pe semne ni se cuvîin din neam în neam, acești „Bulgari“ ai calomniatorului Sion de pe la 1850, au un început pe care-l arată icoana de argînt păstrată azi de fiul meu Mircea și documentul distrus de ocupația germană din casa mea de la Văleni. Oamenii din Pînd, de la Adriatică, și-au trimes pe la 1760 odrasla în Botoșani ca negustor, numele românesc, din Gheorghe, arătînd de ce neam se sîin, iar porecla de Galeongiul, marinar al flotei imperiale turcești, dovedește calitatea de ostași liberi, nu raiale ca Grecii de pe continent și Slavii.

Răsăritul, cu soarele lui cald, cu albastra lui mare, cu dumbrăvile lui de portocali, cu zimbetul Adriaticii și cu munții unde s'a născut mitologia elenică, prin această ereditate sînt deci așa de adînc ai miei, și, cum soarta a făcut ca din darul grațios al regelui Albaniei să-mi am moșioara mea la Santi Quaranta în față cu vechea Corciră, picioarele-mi vor atînge poate un pămînt cunoscut strămoșilor.

Neamul Iorga a ajuns adînc înrădăcinat în Botoșani, Manolachi Iorga sau Gheorghiu, a cărui casă de bogat comerciant o are azi d-na Saint-Georges și în care nu odată am simțit alunecînd prietenește umbrele alor miei, a fost efor al negustorilor pămînteni și — ciudată potrivire, — acestui „cinstit bătrîn“, spune actul constituțional al orașului, i s'a încredințat păstrarea Arhivelor botoșănene. Fiul lui, Costachi, care avea și un frate, Iancu, de o tristă viață, dar un om nesfirșit de bun, acest Costachi, avocat, cu studii făcute, se pare, la Viena, a fost tatăl a mulți fii și fete, dintre care unul, moștenind avocația săracă, iar nu îmbogățitorul negoț, a fost Nicu Iorga, tatăl meu.

Ai Galeongiului au fost buni gospodari, făcînd ceva din nimic, și iubirea mea nesfirșită pentru orice unghiu de pămînt al meu, prietenia cu fiecare mugur și fiecare colț de iarbă, patima de a răscolii țărîna, încîntarea privirii

florilor pe care nu mă îndur a le culege, de la dinșii vin, de la acești harnici și economi Balcanici, cari n'au iubit numai banul negoșului lor.

Dar Galeongiul a luat pe Romînca Ecaterina din icoana de la 1770. Fiul lui a fost soșul Zoitei Costea și fiul Zoitei a luat pe Maria Bucur, din neamul brăniștean dintre Prut și Jijia.

Răzeși, urmași și represintanți, apărători ai tradiției. Și, cînd, împotriva scrîntelii modelor și inovațiilor vane, ridic steagul unei culturi strecurate și limpezite prin sita deasă a cumînțeniei generațiilor, nu mă lupt eu, ci voi, Costești și București, oameni cari n'ați știut decît drumul fără primejdie al experienței învățătoare și ați făcut cu gîndul vostru smerit ce ați făcut și cu brațele ducînd mai departe prin adîncul codrilor drumul pe care l-a tăiat inițiativa celor d'intăiu strămoși.

II.

Cea d'întăiu învățătură

Eu n'am învățat a ceti și scrie : sînt lucruri care mi-au venit de la sine. Nu-mi aduc aminte de niciun ceas de pregătire „pedagogică“ pentru a descoperi literele și a le îmbina în silabe, care pe urmă să-mi dea cuvîntul. Poate de aceia nici cugetarea mea n'a plecat de la măruntele elemente prime ale unei desfaceri nenaturale ca să ajungă apoi tirîndu-se la ultimele rezultate. Toată această înceată alunecare spre înțeles obosește poate sufletele ; în orice cas, nu-ți' dă impresia, singura care îndeamnă și asigură, că ai cucerit ceva, de o cucerire tot așa de cutezătoare ca a primelor noțiuni de natură și de viață, cele d'întăiu străbateri dincolo de hotarele în care ai fost închis. M'am deprîns astfel să încerc, să îndrăznesc și să risc. De sigur că e ceva din acest întăiu pas făcut pe sama mea în toată acea însușire a limbilor străine pe care am făcut-o fără gramatică și fără dicționar îndată ce școala m'a lăsat din ghiarele ei, care prind orice aripă și omoară.

Oricum, eu n'am avut în mîni niciodată pentru însăși limba neamului meu sau pentru cea francesă, care nu-mi presinta greutăți la cinci ani — și francesă de carte, cum se va vedea, nu miserabila francesă de guvernantă! —, acele urite cărți de învățat pe de rost care se chiamă abecedariu și gramatică. Ci cartea mi-a stat înainte,

cartea întreagă, cartea pe care un om o scrie pentru oameni, iar nu înginarea cu glas suptire a învățătorului sistematic pentru copii, ceva ca glasul falș cu care se vorbește cinilor de manșon și pisicilor de cultuce¹.

De aici a ieșit un folos, pentru care nu pot fi îndestul de recunoscător cui n'a alergat după mine cu ultimele metode ale științii. Am prins de la început felul de a vorbi al minților formate, al sentimentelor care s'au încercat cu viața. De aici mi-a venit desprețul, desgustul pentru tot ce e strîmbătură, nenreală, artificialitate. Mi s'a spus că, în anii copilăriei d'întăiu încă, aveam groaza alintatului și gestul de netezire mă inspăimînta. Și, pe urmă, de ce sinceritate sau — una din două — calitate a trebuit să fie vorba bună ca să mă mîngieie și să-mi placă! Pe răni nu se presară zahăr.

Românește am învățat din casa părințească, adevă din casa mamei, așa cum se vorbea: limpede, frumos și mai ales puternic și colorat, fără amestecul ziarului, discursului și cărții de succes — de și umbla prin toate colțurile „Dorul Inimii” — în casele boierești ale Moldovei-de-sus. Dar, cînd a fost vorba de slova tipărită, cum s'a nemerit de am avut înaintea mea înseși *Letopisețele* de vechiu și bun graiu ale lui Mihail Kogălniceanu ...

Ieșise atunci a doua ediție a acestor cronici ale Moldovei, data aceasta cu litere latine, căci pe cele chirilice a trebuit să le deprind pe urmă la școală, iar manuscriptul cu slovă veche mi-a fost o cucerire de mîi tîrziu, de foarte tîrziu. Cu spiritul său format la pensionul polono-frances al domnișoarelor Wiwocki din Iași, nu mama era să cumpere aceste trei volume de format mare în care se cuprindea altă poveste decît a literaturii curente, foarte mult căutată în societatea feminină a Botoșanilor. Dar

---

¹ La această vrîstă, în balconul casei Frank din Botoșani am dovedit unei frumoase domnișoare, fiica farmacistului, că pot ceti direct în românește un text frances.

umbla pe atunci din casă în casă, musafir cu vizite foarte lungi, aproape interminabile, dar bine primit totdeauna pentru frumosul său nume boieresc, pentru bunătatea sa nemărginită și marea plăcere de a fi de folos oricui, pentru infirmitatea sa fizică și simplitatea sa de spirit, un om între două vrste, întunecat la față, cu ochii mari și blinzi, mai totdeauna înfășurat într'o imensă blană — vara trebuie să fi fost la țară, la Vereștii lui —, cununul Alecu Canănaș. Din vechiu neam grecesc mutat la noi în secolul al XVIII-lea, rudă de aproape cu Callimachii, cari au dat trei Domni Moldovei și al căror Stănțești de origine era în marginea orașului, el, care purta povara cocoșei sale și, mare calculator din memorie, nu putea să lege ideile tot așa de bine ca oricare cifre, ducea darul cărților de la o familie la alta, — căci cred că și aiurea, nu numai în casa mamei, căreia îi făcea naive complimente, puțin cam întirziate, venia aducînd acest prinos sufletesc.

Se crede că un copil nu poate să înțeleagă decît într'o biată formă topită, spălăcită, vulgarisată și trivialisată povestea de vitejie și de cîrmuire grea, de suferință lungă și de puțină bucurie amestecată în atîta amar, care alcătuiește istoria țerii și a nației sale. Încercarea făcută, fără nicio intenție și niciun plan, cu mină dovedește că nu e așa. E sigur că din foile cronicii pe care am cetit-o după plac, cînd ici și cînd colo, n'am trăs nicio provizie de nume, nicio cantitate oarecare de date. Ceia ce se impunea minții mele care se deschidea unor zări mai largi — și ce largi în timp și în spațiu erau acestea! — era întîmplarea, scena, și dintr'însa nu amănuntele, care pentru poveștile nescrise se înfig atît de adînc și trainic în memorie, ci impresia de total, senzația de viață. De viață trăită întocmai ca viața pe care o trăiam eu, dar aceia cu atîta zgomot și praf și singe! Mă mutam pur și simplu în ea, în acea lume trăită cu un veac, cu două, cu mai

multe în urmă. Din colțul odăiței cu tavanul jos și fereștile mici de la cocoana Marghioala Vizdogeasa eu priviam încăierările și luam parte la judecățile Divanurilor; din Scaunul lor pecetluit cu zimbrul, Vodă vorbea de ajungeau cuvintele până la mine. Nu eram părtaș, dar că eram și eu un martur, de aceasta nu mă puteam îndoi. De atunci, de cînd stătusem cu Dabija-Vodă cel care nu bea decît din oala de lut, cu Alexandru Iliăș, care nu știa românește, dar era așa de bun, cu Duca bogatul, ale cărui pietre scoase din rinichi le-am privit de atîtea ori cu Dimitrie Cantemir, prins, cu Muscalii lui cu tot, în cursa de la Stănilești, am căpătat puțința de a trăi aiurea, oricînd și oriunde, cu aceiași realitate ca și aceia de la care plecasem și la care, bogat de amintiri ciudate și rari, trebuia să mă întorc. Nu m'am făcut istoric nici din cărți, nici de la profesori, nici prin metodele seminariilor; eram așa de cînd îmi aduc aminte și poate și din ceia ce au lăsat în mine alții cari pe vremea lor au văzut larg istoria țerii, și au și făcut-o.

Tot prin blajinul bătrîn, în veșnică rătăcire, cu „me-najera“ lui Mărgărînta, Țiganca așa de asemenea cu dînsul de să juri că-i era fată — și cred că puteai jura —, am căpătat cărticica galbenă, frumos tipărită la Socec, în care, fără a-și pune numele, același Kogălniceanu, din nou introducătorul mieu în trecutul Moldovei noastre, pusese cu cîteva pagini de caldă înfierare zvicnită din sufletul lui cel mare, povestea răpirii Bucovinei. Un colț din această Bucovină l-am găsit și eu cîndva, mergînd cu mama și fratele pentru nu știu ce rugăciune sau mulțămîntă de îndurare, la Sfîntul Ioan de la Suceava, negru și lucios de mir în racla lui de argint, și aud încă în urechi adîncile răsunete ale străvechiului pod de lemn acoperit prin care ajungea cineva în orașul domnesc, a căruia sfîntă taină nimeni nu venia să mi-o spuie. Dar simțul pentru o bucată de țară pierdută, pentru un Domn omorît așa

cum zicea Kogălniceanu, pentru o mare nedreptate pe care a suferit-o neamul meu de la oameni lacomi și răi, acesta pătrundea în mine prin cetirea, ușurată de un atit de frumos tipar, a foilor în care se făcea și socoteala banilor cu cari se ciștigase de Nemți îngăduința Grecilor cari trebuiau să tacă. Am avut astfel, fără să știu ce va trebui să fac cîndva cu dînsa, și noțiunea materiei istorice imediate, a cunoștinții directe.

Dar cartea care mă aștepta și mă ispitia, care mi se imbia în fiecare clipă era alta : cea franceză.

Tatăl meu, avocat al librarului ieșean Petrini care lichidase, fusese plătit pentru serviciile sale cu unele din obiectele unui magazin unde se vindeau și acele lucruri de artă, care multă vreme au rămas pe rafturile etajerelor noastre și din care cite unul și astăzi se află la mine, dar și cu cărți. Frumoase cărți franceze din editura Calmann Lévy, avînd flori în relief pe legătura lor multicoloră. Nimeni nu făcuse o alegere ; veniseră în bloc, și astfel stăteau înaintea mea, bucuros de atita viață ce se cuprindea într'insele și răsăria în fața mea cu același vechiu și depărtat adevăr ca și isprăvile Moldovenilor din alte timpuri.

Pot face lista lor și acuma, de și a trecut de atunci atita vreme, o jumătate de veac și încă mai mult. Cu puțină sfortare li cunosc și culoarea legăturii acestor cărți de mult vîndute în lipsa mea la școală. Unde n'am mers eu cu dinsele, păreții de vălătuci ai umilei căsuțe pierînd ca o perdea de fum la cel d'întăiu avînt al imaginației trezite ! Cu un călător engles m'am dus în India și m'am așezat în răcoarea vilelor ascunse în tamarini ; pe cînd servitori arămii se plecau adînc înaintea senioriei mele. Cu un călăuz care cunoștea Țările spaniole m'am primblat în palanchin pe străzile Havanei, une ori stropite cu singe, strigînd și eu ca și creolii cu

cari făcusem cunoștință: *A la derecha, a la izquierda*¹, cele d'întăiu cuvinte spaniolești care mi-au sunat în ureche. George Sand, frumoasa doamnă cu ochii mari și părul negru încrețit pe temple, m'a dus în Veneția lui Orïo Soranzo și am netezit și eu ca și iubitul Giovannei oșarul cel alb al patricianului, dar une ori tot cu dînsa, în *Simon*, am intrat în satele din bogatul Berri al nașterii sale. Alsacia cu Evreii ei superstițioși — ce frică-mi era, și de aceia recetiam pasagiul — m'a făcut să mă infior de strigătul la spate care anunță, cum spune Daniel Stern, moartea apropiată și de fantomele albe în care se prefăceau pe malul gîrlei cămășile atîrnate. Mă scuturam de frigul viscolelor scoțiene care fac să piară cu grămada turmele și une ori și păstorul împreună cu dinsele. Émile Souvestre îmi deschidea interioruri de provincie francesă în care era atîta liniște și măsură și frică de orice lucru nou. În povești de marinari am ajuns să cunosc toată mecanica vasului amiral și m'am ferit și eu să nu calc teribilele porunci ale căpitanului. Champfleury m'a condus în sălile de gimnasiu frances, pline de învățătură pe de rost și de multă obrăznicie copilărească, de care suferia de-mi era așa de milă — și-mi este și până acuma — bietul profesor Delteil, și în Dijonul burgund de alaltăieri, în care sînt cămătari așa de nemiloși ca Blaizot de trebuie ca un biet dogar să-și culce copiii cei mulți într'o biserică părăsită, făcîndu-li paturi din poloboace, dar, după o masă bogată, Dumnezeu l-a pedepsit — și-mi părea bine și mie —, făcîndu-l să urle în visurile rele cînd pisici fioroase se aruncau asupra lui și-l sfășiau. Împreună cu același camarad de rătăcire am mers în colțuri de țară francesă unde răutatea de Madame Brodard la mîre tortura bătînd cu vergi copilul, care s'a vădit o copilică, al organistului german pentru o musicuță dată în apă de alții, și mica ființă blondă a murit în chinuri, iar

---

¹ „La dreapta, la stînga“.

tatăl, acum cu totul singuratec, și-a luat lumea în cap. Ba până și în mansarda lui Chien-Caillou am mers cu acest călăuz ca să văd cum trăiește așa un tânăr foarte de treabă, cu talent, dar fără căpătîiu.

Multe drumuri am făcut, eu pe atunci, și oameni mari au fost une ori aceia cari m'au îndreptat la dînsele! Prin Victor Hugo din „Orientale“ am văzut perind în flăcări Sodoma și Gomora, cînd îngérul a spus focului neștiutor: „aici“; prin el, zburînd pe aripile unei mărețe poezii, am intrat în palatul lui Ali-Pașa, „lumină a luminilor“ pe care numai dervișul vagabond îl poate face „cine“ și „blăstămat“, am văzut cum fata din Răsărit cearcă apa cu piciorul, am compătimit cald pe Vizirul care-și vede toată oastea sămănată pe cîmpul de măcel, am auzit cum vuiesc în jurul casei *djinnii* neastîmpărați ai nopților, am strigat de bucurie cu Kanaris cînd a sărit în aier galera Capudanului, ba îmi pare că am ajutat și eu să i se puie fitilul, drept supt camera prafului de pușcă.

Trăiam mai mult în aceste zări decît în căsuța a cării îngustime îmi era așa de indiferentă cînd eu eram stăpîn pe atîta lume! Fără nicio îndrumare și fără nicio oprire — mama dăruindu-mi chiar, cînd nu era mijloc de alt dar, de ziua mea aceiași carte pentru încă odată — am străbătut această literatură pe care nicio teorie nu i-ar permite-o unui copil de cinci ani. Și nimic din ea nu m'a putut îndrepta unde nu trebuia, n'a putut să tulbure un suflet rămas cum se cădea să fie. Și totuși erau în această mică bibliotecă și „Poezii amoroze ai Angliei“, înșirați pe rînd de la Chatterton înainte, erau și cîntecele de iubire ale lui Corradini, poetul frances pierdut fără urme al Moldovei din epoca Renașterii, cîntece pe care tatăl meu le cumpărase în două exemplare pentru că mama avea același nume de Zulnia al iubitei nenorocitului romantic.

Cu astfel de lecturi se face un „mic om“ cu mult înainte de vreme — eram în stare, în materie de fabule, să prefer pe La Fontaine cel cuminte lui Florian cel ușurel —, și sănătatea lui suferă atît de puțin încît mă aflu gata de muncă în al șaptelea deceniu al vieții mele...

Dar vremea-mi va aduce înainte o altă literatură. În cămăruța de din dos a casei mari a lui Budachievici unde stătea unchiul meu Manole, avocat și om cu influență politică, soția lui, Tînca, din neamul Bontășeștilor, dar fiica unei Polone exilată acolo fără nicio legătură cu gînererele, mă punea să cetesc pentru amîndouă, în fumul țigărilor care se succedau răpede, romanele în fascicule care au stăpînit și încîntat o întregă societate pe la 1880: „Dramele Parisului“ cu „domnul de Morley lup-tîndu-se cu lupii“ și nemuritorul „Rocambole“, „Misterele casei aurite“, „Contesa Palidă“ și „Marchisa singerindă“, „Eugenia Împărăteasa Francesilor“ și „Isabela Regina Spaniei“. Dar sufletul copilului lăsat o bucată de vreme, în timpul unei boli a fratelui, în această casă de rudă, unde supravegherea putea fi mai rea decît lipsa de atenție, nu reținea nimic din aceste lucruri de o copilărească grozăvie. Locul în domeniul imaginației era prins acuma — și pentru totdeauna.

Numai marea stricătoare de gust, școala, m'a putut face apoi, la treisprezece ani, să schimb romanul de Eden al lui Lamartine, *Évenor et Leucippe*, și suferințele, pe jumătate înțelese mie, ale lui Abelard și ale Heloisei din micuța bibliotecă Hetzel, așa de dulce la cetit, cu acel „Dor al inimii“ unde era totuși și Alecsandri și Bolintineanu, și cu firoșii haiduci ai lui N. D. Popescu, pe care l-am cunoscut apoi, funcționar grăsuliu, cu căsuța ciștigată prin literatura „Calendarelor Istорice“, în Strada Icoanei, ai lui Panait Macri și ai concurenților lui. Dar ce s'a prins din aceste povești de putere, de circ-serdari, de

gazde, de frumoase circiumărițe inspirând pe Tunsu, pe Burjor și toată seria vitejilor de drumul mare cari luau prețul de răscumpărare al negustorilor se prefăcea într'o lecție de istorie care se lega, cît de cît, de nobila povestire a cronicarilor și stătea alături cu istoria strălucită a Franciei culeasă din măriștea improvișată neglijentă a lui Alexandre Dumas tatăl, cu scenele de conspirație de pe vremea lui Napoleon a studenților din *Burschenschaften*, culese în alte romane din vremea francesă, și cu înfiorătoarele torturi și pirjoluri din Spania „invisibilului“ luptînd sălbatec contra invasiei franceze.

Îngust, foarte îngust întăitul meu orizont. Abia în două trei licăriri, de bucurie sau de mare durere, îl deosebesc.

O casă străină, groaznicul lucru care se chiamă casa altuia, în care vii după alții, cari au trăit, s'au iubit și s'au urit, au petrecut, au suferit și au murit acolo, vii pentru un timp, îți plătești adăpostul, încarci apoi totul pe mini aspre, grăbite, care pătează și strică, și te duci aiurea, iar pentru un timp numai și iar plătindu-ți acoperișul. Se pare că m'am născut undeva în „casele lui Cuza“, pe care nu le-am văzut niciodată pe urmă și care nu s'au înscris în mintea mea. Pe atunci tata era avocat cu clientelă, și stăruințele prietenului său politic, șeful liberal pașoptist Gheorghe Hasnaș, copie botoșăneană a lui C. A. Rosetti, cu păr lung alb de vechiu revoluționar, cu barbionul plin și cu ochii mari, roșii, înlăcrămați, supt cari vrsta făcuse pungă mari — ce foc era soția lui, cocoana Lența, sora Pilăteștilor, ce femeie de inteligență, voință și pasiune! —, îl silise a fi subprefect la Ștefănești. Post mare pe atunci, cu uniformă de general de administrație, trei trăsuri la scară și escortă de călărași cu petlițe albastre pe cămașa albă, cu drept de a face școli și datoria de a prinde hoții —, pentru ca, la retragere, să fie rugat înscris să mai rămâie până se va găsi altul tot așa de vrednic.

Acuma stăteam într'o casă cu un lung șir de odăi avînd

fața spre curte: mai târziu s'a așezat acolo un meșter polon, Ușlainșchi: văd cheia lui de aur mișcîndu-se la vînt. Două odăi și o șaliță, în fund o grădină care pentru mine era mare ca o pădure fără fund. Trebuie să fi fost dincolo de zaplaz locuința unui Buicliu; o căsuță armenască era în față, cu bătrîna Manana, fata Opisica și voinicul ei fiu, Mihai. Acolo m'a speriat cea d'întăiu javră, și de atunci nu le pot suferi la alții, iar, cînd au numai două picioare, nici la mine. În fund, două odăițe, unde stătea, ori venia, o bătrînă cocoana Balașa, cu o frumoasă fată, Victoria, care a murit de piept pentru că îmbrăcase rochiile dăruite după moarte. Chipul frumos, fața rotundă, ochii vioi mi-au rămas în minte ca și fețele de mironosițe ale Armencelor și voinicța prietenoasă a lui Mihai. Uit ce e urît: orice element de frumuseță fizică sau morală rămîne nedespărțit de mine. Umbre simpatice de departe dincolo de moartea lor mă urmăresc și mă vor urmări pînă ce eu însumi voi trece în amintirea altora ca o umbră de trecut.

Ani de întăie copilărie cu totul goi de alte amintiri. Numai din cînd în cînd picură cite un moment rămas adînc înrădăcinat în minte. Moment de bucurie — pentru lucruri de nimic, dar de nimic era, în marginile acelea strîmte, și însăși viața mea —, moment de adîncă durere, a cării urmă niciodată nu se poate șterge. În căsuța aceia cu șirul de trei odăi în lungime; două unde n'am fost niciodată și care sînt deci dincolo de orizontul meu, cu lucrurile neștiute, și la urmă grozave, pe care le-au cuprins, iar cealaltă plină de puțina mea viață de atunci, în căsuța cu lungul cerdac în care mă văd purtîndu-mă cu scaunul de sprijin și odată căzînd, desperat, în imensitatea lui, acolo s'au strecurat patru ani din viața mea, din viață atîta cît trăia tata.

Tot ce se mai prinde de mîntea mea din cele de atunci

e legat de dînsul, tatăl cu care nu-mi era dat să schimb un singur gînd.

L-am știut numai din ce mi s'a spus de dînsul. Tînăr student și medelnicer de birou, prieten cu frații mamei. O căsătorie pe neștiutele cu o fată de șaisprezece ani, fără părinți, căci bunica murise, lăsînd copii fără sprijin, fără îndreptare și sfat, iar la moșioara lui, cu a doua ori a treia soție, țerancă, bunicul închisese după dînsul porțile lumii în care trăise și care nu fusese înțelegătoare și plină de cruțare pentru metehnele și lipsurile ei. O slujbă pe apucatele într'o biserică; înscrierea grăbită și fricoasă în matricule. Pe urmă note răzlețe din viața lui de avocat corect, de funcționar cinstit. Mai în fund aprige scene de tinereță, cu un rival de dragoste lovit la minie și așteptarea până 'n ziuă cu calul la seară, pentru a trece peste Prut dacă i-ar fi acelula să moară: la Moara Grecilor, unde Aga Costachi Iorga era arendașul „posesorul“; din aceea violență nestăpînită a omului puternic, în stare să ridice scaune în aier până-i plesnia pielea între degete, pasiunea norocului, nopțile petrecute în dirză, desperată luptă, nu pentru banul care, odată cîștigat, cu fișicurile de galbeni, se topia până 'n ziuă, ci pentru plăcerea, pentru suprema voluptate de a birui. Tot sufletul prins în luptă, oricare ar fi aceia, toată averea, toată sănătatea puse în joc fără o clintire, o îndoială, o părere de rău după hotărîrea sorții: moștenire care mi-a rămas și pe care am dus-o pe alte drumuri, și eu îndirjit în apriga întrecere, în lovitura pe care o urmăresc, dar fără să țin la îndemînă calul sălbatec al mîntuirii, ci stînd îndărătnic la locul meu, unde am dat bătălia, gata să înfrunt toată răspunderea.

Nu pentru a mă oprî une ori — căci e așa de greu, mai ales cînd ținta ți-ai ales-o atît de sus! —, ci pentru ca, odată stabilită aceasta, să nu mă despart niciodată, orice m'ar amenința acolo, orice m'ar ispiți aiurea, e disciplina

cărturărească, boiereasca măsură din partea cealaltă, sufletul chibzuit în lucrurile odată alese, cumpăna de minte a bătrînului Vornic Drăghici. El m'a sfătuit totdeauna, din locurile care nu se văd, la un lucru: a fi față de oricine, până în clipa cînd războiul neapărat pornește, plin de cuviință, gata de întîmpinare cu un zîmbet și, după ce s'a isprăvit încercarea, să nu mă învierșunez asupra învinsului, asupra aceluia pe care eu îl simt învins, chiar dacă n'o recunoaște el.

Dar căsuța aceia dintre Podul de Piatră, Podul lui Harbuz și „Medeanul“ cu lemnele mă chiamă iarăși înapoi, pentru a vrăji în fața mea trecătoarea ivire a părintelui pe care așa de tînăr îl pîndia moartea.

O odaie umbroasă; s'au tras „transparentele“ de la ferestă. O masă rotundă în mijloc. Două paturi care se taie în unghiu drept: unul e „crevatul“ nostru de fier, cu ocrotitoarea rețea care închide cușca de păsări zburdalnice. Ceva scaune risipite. Un om înalt, drept se ridică. A adus pentru noi o cutie de halvă de Adrianopol. O întinde. Nu văd fața: fața aceasta, odată plină de tinereță și voioșie, cu ochii mari, umezi, dulci ai mamei sale, ai Mariei Bucur, cu favoritele nemțești fluturînd pe obrajii delicași până la bărbia deosebit de mică, de blindă, gata de iertare și după zguduirile celei mai oarbe minii, apoi prelungă, devenită tristă de oboselile pasiunii, de prevederea bolii, aceia răsare numai în fotografiile; prietenul anilor lui tineri, doctorul Isac, istețul, spiritualul și binefăcătorul refugiat polon, mi-a dat o a treia viziune, din anii încă senini, cu aceiași expresie în ochii cari parcă rid în lacrimi. În vedenia mea se vede numai umbra înaltă și dreaptă și mîna care, alintător, se întinde spre mine.

Mîna care, mai tîrziu, lovită, la o trezire din somn după amiază, de trăsnetul unei premature și neexplicabile

paralisii, a trecut stîngii puțința de a scrie, pentru ca, un timp, amîndouă să se poată pune de o potrivă la acest lucru. Mîna blindă și bună, cu care, în lunile de suferință, deprinsese ca un copil pe canarul său favorit.

După un drum la Töplitz, după o aparență de complexă însănătoșire, după o undă de soare cald — acela e ceasul nașterii mele, în noaptea de 5 spre 6 Iunie 1871, și, în curînd, a fratelui —; norul nenorocirii s'a întors răpede asupra casei cu cerdac. Prin ce vom fi trăit atîta timp, nu știu. Sau știu prea bine: din ceia ce astăzi nu se mai poate regăsi, nici acolo, în Botoșanii copilăriei mele, nici aiurea, într'o lume sfărîmată, îmbucășită, redusă la indivizi cari se pindesc și se sfășie. Nimic din solidaritatea elegantă și discretă a familiei întinse din care făceai parte, a întregului cartier al unei mici boierii care în toate se simția una singură.

În patul lui îl simt acum fără a-l vedea. În patul pe care nu-l va părăsi niciodată. De și bunicul avea o bibliotecă francesă destul de întinsă și variată, din care la unchiul meu Gheorghe, la „moșii Gò“, mai rămăsese ceva, mergînd și până la studii asupra marinei franceze, pe care le păstrez, nu cred ca tata să fi fost atras vreodată către lectură, de și limba francesă, ca oricărui om de sama lui, nu-i era necunoscută. Dar la năcazuri așa de mari, cineva, care se simte menit morții, cetește în cartea de aur a fericirii pierdute și pe cîmpiile ei însoțite se alină și ne mîngîie. N'aud vorbindu-se. Și se va fi vorbit puțin în cuprinsul odăii de umbră, unde se prelungia agonia. E ceva religios în amintirea acestei dureri prin întunerecul căreia mi-am făcut drumul în viață.

Dar mîna cea iubitoare și bună dă din nou. Peste cele două speteze ale paturilor alipite, ea-mi întinde coperțile colorate de pe hîrtiile de țigară ale fumatului cu care-și alina uritul. Le văd încă: scenele francese din 1870-1, cu lupta de la Bazeilles din *Les dernières cartouches*, în

care, rănit de moarte, soldatul cu chipiul roșu se razimă de ușă în mijlocul flacărilor, cu sprintenul „voltigeur“, copilul voios supt chivăra mare, modēle pentru ce va fi mai târziu la noi „Dorobanțul“ din războiul de desrobire, apăsînd cu opinca pedestalul de tunuri.

Pe urmă, oricît am căutat în fundul păstrător al minții mele, nimic. Nimic decît două alte vedenii, care sînt tot legate de dinsul, dar fără părintescul gest al minii care mă caută iubitoare.

Mama se aruncă făcîndu-și cruce spre odaia aceia de spre stradă unde n'am intrat niciodată. O furtună de durere șuieră lingă patul unde mă odihnesc. Dincolo, cineva e gata de drumul cel fără întoarcere. Îl gîcesc; nu-l văd.

Ne-am dus undeva, la o familie prietenă, la Măndița Davidel, soția remăritată, cu un palid avocat cu favoritele lungi și ochii șterși, a lui Alecu Iorga, fratele bunicii, și mama unui fiu, Costică, de care odată m'a apropiat viața mea de școlar, ca preparator al unei mai mici și zglobii vere cu părul blond. O casă lingă Sfîntul Spiridon, cu multe odăi, mai multe decît la noi, unele în fund pentru a se ascunde tragice figuri, sfioase de lume: bătrîna Botez, mama d-nei Davidel, purtîndu-și nemîngîierea ochilor orbi, frumosul ei fiu brun cu mințile pierdute bătînd neconținut același drum. În față, grădina întinsă cu tufișurile de „pomușoară“ în care ne zbeguiam cu Natalia, fiica lui Davidel, apoi colegă de Universitate, profesoară cine știe unde, moartă tînără.

Dar, din toată această casă, care-mi va împune apoi prin proporțiile ei și mă va fermeca prin comorile de verdeață și prin ispita roadelor ascunse, eu văd atunci, în acea clipă neuitată, o singură ferdeastă, o fereastă mică dînd asupra străzii care se suie sus, tot mai sus, — nu știam eu spre ce se suia și mai ales spre ce punct, unde s'a risipit de mult, supt zidurile Sfintei Paraschive, cenușa

morților cari s'au uitat. Niciun zgomot, niciun cuvînt. Toate amintirile mele vechi sînt cuprinse în tăcere, în tăcerea absolută. Îmi pare bine că aceste rînduri și ele tac. Pe strada aceia fără capăt pentru cît orizont mă cuprinsese până atunci, trec cruci înalte și prapuri se mișcă în vînt și, înainte de a vedea ce trebuie să vie în urmă, un braț milos mă trase violent în urmă.

Trecea tata....

III.

Cel d'întăiu mediu: oraşul.

Astăzi, cînd copiii umblă pe toate drumurile şi cînd visul fiecăruia e să se desfacă pe cît se poate mai iute din casa părinţilor a căror vedere singură pare că li stăvileşte libertatea şi înseamnă o umilinţă, nu-şi închipuie cineva din generaţiile nouă cît de pe încetul ajungea un copil de atunci să cunoască lumea din jurul său.

Am cunoscut deci străzile mai puţin prin drumurile pe care, gătiţi în rochiţe de pîchet alb cu brandenburguri albastre, gătite de talentul în croitorie al mamei, le făceam cu prilejul necurmatelor visite care se obişnuiau între „boierii“ localnici, până la ultimul copist de la Primărie, visite în care timpul nu intra în socoteală şi fiecare venia în voie cu cîtă familie îi dăduse Dumnezeu şi stătea cît găsia cu cale între dulceţi şi cafele, ci mai mult prin medfîl cel nou pe care-l crea orice mutare de la o casă cu chirie la alta.

Cea d'întăiu a fost o complectă deşterare într'o altă parte a oraşului şi în altă încunjurime de natură tocmai la vrista cînd mîntea copilului, după ce a lăsat, ca într'un farmec, să treacă toate, începe a prinde unele lucruri, numai pe acelea, dar cît de bine!

O stradă larg tăiată, strict aliniată, cu casele albe, mici, şindilite, în mijlocul vastelor grădini cu pomi îngrijiţi, fără un salcîm lipsit de rod, şi, dacă e un oşetar, apoi

nu e din parasiții puturoși ai curțiilor și drumurilor muntene, ci acela care poartă la trupul său floarea roșie în spic care dă oțet. Aici nu mai e ca în cea d'întăiu stradă a vieții mele conștiente, de la răscrucea Podului de Piatră până la „Medeanul“ cu lemnele, un amestec de case modeste, din vechea mahala patriarhală, de oameni cuprinși, avind pe alocurea și cite un atelier ca acela al „ciubotarului“ Baraboiu, plin de ciocăneala uneltelor, și numai rare ori „curți“ ca a doamnei Chiriac, văduvă, destul de frumoasă și de voinică pentru a se mărita la peste cinzeci de ani cu cineva de departe, din cellalt capăt al orașului, sexagenarul Tăutu, cu părul alb colilie, ori „curtea“, de al doilea rang, fiindcă era numai a unui negustor îmbogățit, a lui „Tudorache covrigarul“ — care nu mai vindea covrigi. Ci aici e dumbrava grădinilor, din care abia se ițiesc cerdacele pe stâlpi supțirateci, înaltele co-perișuri de zale neagră constelată de mușchiu din toate spețele, ogeagurile văcsuite de fumul mai multor generații. De la „Biserica Nemțească“, a Polonilor refugiați, dintre cari se alege și preotul, căsuța de rugăciuni a unor pribegi cărora încă nu li s'au stins visurile și cari stau și așteaptă până ce rominismul d'împrejur i-a prins în caldele lui îmbrățișări, clădire curată de piatră goală, străină, prin podoabele-i gotice, de tot ce se găsește împrejur, până sus, la bariera, la „rohatca“ spre Curtești, unde așteaptă de cu noapte Evreii, „Jidanii“ precupeți, zăpăcind pe țeranii greoți, cu cizmele mari, și pe femeile legate îngrijit la cap cu tulpanele negre, e numai o lume din acelea care nu se pot numi nici bogate nici sărace, colț de sat cuprins în marginea orașului care s'a tot întins de-a lungul vremilor.

Ce nu se găsește aici! Liceul nu și-a împlintat încă masiva clădire pe care, într'un ceas de încurcătură a socotelilor la ofițerii cu aprovizionarea, vor pîrjoli-o Rușii. Pe locul unde va începe să se deșire nesfirșita bondă-

neală chinuită și obosită a lecțiilor învățate pe de rost — o, povară de stincă a copilăriei mele, foc de iad în care au ars toate pornirile unei sprintene libertăți! — este casa mărunțică a familiei Stroja: un bătrîn foarte alb, foarte curat și sever, o bătrînă care se stinge de boală, un tînăr cu favorite care-și tușește sfîrșitul plămînilor și o domnișoară, o „duducă“, slabă ca o umbră, de o gîngăște fri-coasă până la ridicul, ferindu-se de orice i se pare că ar putea-o atinge și care va isprăvi mușcată de un cîine turbat — ce tragedie la sfîrșitul a ce viață! Odăi umbroase, cu miresme de sulcină, tablouri istorice, care mi-au dat întăia oară, mai mult decît ale noastre de acasă: Carol I-iu al Angliei cu scutarul, Lionărdo da Vinci în fața Giocondei, interioruri flamande, Sf. Vincențiu de Paule cercetînd prizonierii supt ochii unui dulău ciudat întors de spate, căci aici, la „Lența Strojăi“, Maria Stuart își punea gîngașul gît pe trunchiul calăului fioros și un Napoleon cu vița rebelă pe frunte și cu dominatorii ochi albaștri stăpînia pe toți și pe toate. În fața „Bisericii Nemțești“ crenelele casei Ciolac, zidită în im-po-santul stil mixt de pe la 1850, venit, cu Germani, cu Poloni imigrați, în orașele Moldovei-de-sus, lasă să se vadă, lîngă adîncurile grădinii fără soare, solemne chipuri boierești deprinse cu huzurul: cine ar fi cre-zut că în saloanele cu perdele grele și oglinzi lungi în cadre de aur, cu fotelurile îmbrăcate în creton peste catifeaua lor scumpă se vor așterne în cîteva zeci de ani, după ce proprietarii, închiși în viața lor de o bogăție sigură ca pentru toate vremurile, se vor fi împrăștiat în largul lumii până la cotiturile strîmtorărilor materiale, pa-turile de fier și lavabourile de tinichea ale unui internat pentru copiii țeranilor din satele vecine!

Îndelung se întind grădinile celor două clase care nu se cunosc, nu vreau să se cunoască, în stricta osebire de ranguri care hotărăște cercurile sociale și le împie-

decă, nu numai de a se amesteca, dar de a se și atinge. Apoi din ce în ce mai mult coperișurile se fac joase, pridvorurile se îngustează. Numai grădinile, livezile, acelea rămân neschimbate.

Grădinile de flori din față, al căror dor, în orașe îngrămădite, banal croite după același plan, purtat din țară în țară, l-am dus toată viața, urmărit de miresmele lor, pe când albine îngreuiate de nectar îmi bîzîie la urechi și toate colorile curcubeului îmi joacă înaintea vrăjiților ochi întorși departe în urmă. E acolo nalba mare, roșie, triumfător deschisă, scoțînd în față spicul semințelor albe, mărunte, cu mirosul lăptos, este condurașul care-și scoate înainte ciuboșica de un roșu-brun pătat cu galben palid și trimete o aromă, vie, proaspătă, este nemîșorul albastru șters și roz palid care tremură între frunzele mărunte ca a măraruului din toți clopoștii cîrchinelor sale, este floarea de piatră a portolacului, care între foile cărnoase deschide ochiul mare nevinovat al florii multicolore, ce ar părea făcută din ceară de minile măiestre ale unei zine capricioase, sint bujori cari te chiamă din toate foile multe ale florii cărnoase și rujele învoalte care li stau și mai mîndre în față. Sint garoafele cu sepalele ca niște trompe de fluturi, floarea potirelor profunde care îmbată, și micșunele rotunde, micuțe, între foile uscate ca de hîrție. Și e atita — mai trebuie oare ceva mai mult ?

În fund, sint cîreși și vișini, mai ales vișinii cu frunza lucioasă și roșul transparent al fructelor acre ; sint zarzăre cu carnea galbenă, moale, dulceagă, plîne de mireazma de floare și mai ales nalții, impunătorii nuci cu întinsele ramuri creatoare de umbră, al căror miros puternic, iute, răspîndește în jur ca o atmosferă de profundă religiozitate păgînă.

Abia dacă o circiumă evreiască s'a putut strecura, înșirînd în ferestruicile chioare colorile aprinse ale tuturor rachiurilor, în care zac înseși materialele vegetale din

care sint alcătuite : acolo este un Bercu mic şi o Feigă cu ochii mari, melancolici, pe care toată ziua o chiamă de pe drumurile unde îşi primblă neocupaţia mama, toată din valuri de grăsime şi din rufe care flutură : Feigălă ! ;

În casa lui Grecu din faţă, doamna zimbitoare la apropierea bătrînetelor despre care ştiu că a fost la mănăstire şi că a furat-o soţul, alb acuma, cu căutătura serioasă şi cu un fiu mare, meşter în a zugrăvi trăsurile şi caii. Încolo, casa lui Placă, teribil poliţaiu cu capul de apostol, bărbos şi pleşuv, la care ultimul haiduc botoşănean, Codău, venise cu colinda şi nu fusese cunoscut, dar care a isprăvit totuşi în beciurile poliţiei ; „cuconul Costachi Placă“, al cărui fiu Otto se întorsese din străinătate cu cel d'întăiu cilindru pe care l-am văzut, iar pe altul, Iancu, mi-l aduc aminte cum, nebun, cu cuţitul în mîină, urmăria prin marea curte goală pe nenorocitul său tată, apoi casa „Mişoloaiei“, bătrîna văduvă a lui Mişolu, Mişoglu, cu numele turco-macedonean, a fiicii ei, Natalia, măritată cu măruntul, vioiul Toderiţă Boian, cu ochii vii de şoarec şi musca supt bărbie, care, cu banii strînşi de la fiecare proprietar, a prefăcut Botoşanii băltoacelor, în care se infundau frăsurile, în oraşul bine pavat, cu trotoarele de asfalt care nu stătea în urmă decît doar Iaşului. De partea cealaltă, casa lui Mavromati, cu ameninţătoare lătrături de javră din desişuri şi, între copiii mai tineri, printre pomi, maril ochi verzi ai vecinului Hulubei. Dar dincolo de gard nu era voie să te joci cu nimeni, şi cei d'întăiu ani ai unei copilării fără soare n'au cunoscut, afară de întîlnirea cu caracterul, nu întru toate asemeni, al fratelui, tovărăşia cu nimeni, aşa încît şi pentru viaţă m'am învăţat a umbra singur. Mai departe, începea necunoscutul, taina, lumea rurală, aceia unde cine avea tată sau fraţi mai mari mergea să facă, la l-îu Maiu, armindenul, pe verdeaţă, cu friptura de miel înainte, în zilele cînd aierul îmbălsămează şi fiecare ascunziş de frunză cuprinde un

glas de pasăre. Locul „rădiurilor“, idila vechilor vremuri păstrată întreagă până în vremea cînd natura nu era încă un teren oarecare de străbătut pe roata ciclistului, în bătaia de motor al motocicletei ori în sforăitul automobilului...

Cucoana Marghioala Vizdogeasa părea una cu casa din care ni închiriasse o jumătate, adecă, potrivit cu un venit de familie compus din patruzeci de lei pe lună ajutor de la Primărie, un „salon“ în față, care era, după mutarea „crevatului“ de fier, și odaia noastră de culcare și, cu aceeași sobă pentru două odăi, — pisica, „mița“ casei venind, cu firida cu tot, în care-și torcea filosofia, de partea noastră —, odaia de culcare a mamei. Antretul, pe jos cu lut — și tot așa-mi pare că era și „apartamentul“ nostru —, era comun. În teritoriul străin din față, în care pătrundeam cu sfială și cu tot respectul pe care-l impuneau iepurii de casă făcuți cu iglița și multe alte podoabe ale unor mini harnice, trăia neatinsă provincia botoșăneană, așa cum se continua de secole. Dar copiii cumiși și bine crescuți, deprinși a nu vorbi mult, a nu face zgomot niciodată și a ciripi franțuzește nu se riscau decît foarte rare ori în asemenea ținuturi necunoscute, unde totuși rare ori apărea pentru pază o tînără flință bărbătească.

În balconul la care duceau trei trepte tremurătoare eram cu toții în domeniul nostru. Seara, pe laviți ne așezam alături cu buna bătrînă, așa de mărunțită de ani supt turbanul care-i ascundea mai cu totul rarile vițe albe, ușoare, și cu cele două fete. Văduvă, cucoana Voichița, pe moldovenește Vochița, ștearsă și stînsă, trăind fără să știe cum și de ce, nu se gîndia că păstrează peste patru sute de ani numele muntean, pe care l-am mai întîlnit, între cei de pe lîngă noi, la o Vochițica Iamandi, al ineseși frumoasei soții a lui Ștefan-cel-Mare. Cu pieptănătura înaltă, slabă de așteptarea, acum fără

nădejde, a soşului visat, cu glasul supţiat de atingerile vrıstei, duduca Natalia, a doua fiică, işi cînta aprins în tăcerea nopţii, în mireasma florilor îngrijite de dînsa, pe care n'avea cui să le dea, înfărziate cîntece de iubire, acelea cu care se mîngîiau inimile unei societăţi simple şi bune.

Iar, Dumineca, de acolo de sus, ne coóoram cu mănunchile de flori în mină, flori din grădina noastră, de pus alături cu multe altele pe tetrapodul icoanei de hram, pe lingă casa cu podoabe de fier colorat a Kuglerilor, spre marea, puternica biserică de zid a Ovideniei, a Vovideniei, unde slujba, după străvechea rînduială, în cea mai mare atenţie, tăcere şi cuviinţă, se făcea de un vajnic preot cu două imense bărbi albe, dintre care una pusă, pentru „a fi mai comod“, supt anteriu, şi de un diacon căruia o teribilă lovitură hoţească îi strivise nasul, lăsîndu-l aşă, schilod şi fornăit, ca să ridice cîntările întru slava Domnului care dă viaţă şi frumuseţă, dar îngăduie, fără ca mîntea noastră omenească să poată pricepe aceasta, şi ce e mai urit între sluşeniile ce cad asupra noastră şi ce e mai nenorocit în miseriile ce se abat flămînde asupra-ni.

Pentru viaţa mea sufletească, atita mi-a rămas de atunci, şi unele momente legate decite o durere care mă fulgera şi de vre-o rară plăcere. Astfel cînd un şipet din odaie şi un lighian cu apă sîngerată mă înştiinţa că mama şi-a scos o măsea, cînd am simţit şi eu umilinţa din scrisoarea vecinei din fund care chema pe „Madame Zulnie“ să-i facă o rochie, cînd pentru o vorbă aspră spusă mie a fost mustrată o femeie de serviciu sau cînd înaintea oglinzii de riolş, pentru o petrecere pe aproape, mama-şi atirna între „zulufii“ făcuşi cu drotul motoceii de mătăsă roşie asemenea cu ciucurii de la fotelele de salon în casele bogate.

Aşa eram, cu caietelul şi cărşile mele înainte, cu locul

de foarte smerită joacă tăcută ca a unor orfani de tată de pe prispa unei bucătării minuscule, iar ca orizont, cu misterul de aspră mireasmă al nucilor imenși a căror umbră otrăvită mă făcea să visez noaptea fantasme grozave în ascunzișul lor, așa eram în acei cinci ani ai copilăriei mele cu multă disciplină și mai puțină mângâiere, când, după cine știe ce socoteli neștiute de mine, mama se opri înaintea mea și-mi aduse la cunoștință că pentru mine se deschid, dincolo de o poartă pe care era s'o trec îndată, alte zări, pe care, cu toată temerea de necunoscut care m'a cuprins instinctiv, le bănuiam mai puțin tulburi și triste.

IV.

Primii ani de școală.

În fundul unei pieți largi și goale, o clădire frumoasă cu fațada severă, fără un pic de grădină — n'am apucat o școală cu grădină, ci numai de acelea cu ogrăzi, prăfuite ori pietruite, murdare de obicei, cu latrine infame stind cu ușile date înlături, iar, undeva într'un colț, cofa cu apă și cana de tînichea ruginită și strimbă din care beau toți pe rînd. E școala Marchian, darul arhiereului Marchian Folescu, de la mănăstirea Vorona, mi se pare, care a închinat toată averea sa pentru a se face acest lăcaș, cu săli mari luminoase, bine împărțite, în care de sigur călugărul fără copii ar fi dorit și puțin din cea mai clară și mai sfîntă lumină: a sufletelor.

Dar în acea după-amiază, cînd porțile de la casa cucoanei Marghioalei Vizdogesei s'au dat la o parte pentru ieșirea timidă, dacă nu îngrozită, a celor cinci ani ai miei, cărora până atunci nu li vorbise de școală decît Champfleury, descriînd iadul unde s'a istovit profesorul Delteil, eu n'am văzut fațada, nici nu mi-am dat samă de împărțirea claselor, nici nu mi s'au oprit ochii asupra chipului frumosului călugăr așezat în dreapta catedrei în vasta sală a clasei I-a, ci, prin curtea cu cofăielul de apă în care, la acest ceas, din fericire nu era nimeni, am pătruns în odaia d-lui director Bălășescu.

Patru ani l-am tot văzut: un om frumos, încă tînăr,

cu o barbă mică, cu fața plină, bună, cu vorba care încerca numai une ori să fie aspră ; el însuși era, cred, fără copii, dar cu un oarecare simț pentru copiii altora, încredințați îngrijirii sale, chiar când indignarea pentru păcate mai mari sau mai mici îl făceau să exclame : „Ticălos, blăstămat“, dar stăpin cu totul pe tot personalul școlii sale de sigur că nu era, și nu în spiritul lui de indulgență mergeau toate. Deocamdată, cu o privire de zimbitoare politeță către mamă-mea, el mă luă de mină și în cea mai largă odaie pe care o văzusem în viața mea, aceia acelei prime clase, mă puse să dau dovada putinței mele de a ceti și de a scrie. Era prin April sau Maiu, și trebuia să fiu înscris numai pentru apropiatul examen. Nu-mi aduc aminte să fi auzit o vorbă bună, și m'am încredințat răpede că ele nu erau obiceiurile acestui așezământ model : de sigur pentru că nu se găseau în programul recomandat de „Onor. Ministerfu“.

A doua zi eram în bănci drept în fața unei mobile prăfoase pe care n'o văzusem până atunci niciodată acasă, ori la biserică, ori prin saloanele cu care „eram în vizită“, singurele case cu mobile pe care le cunoscusem până atunci. Pe o platformă usată de picioarele care o suiseră și o coboriseră, un fel de ladă deschisă, așezată cu partea fără capac către scaunul pe care stătea un om care se chema „domnul“. Însăși făptura acestei alcătuirii neobișnuite îmi fu antipatică și am urit-o totdeauna, ca un brutal mijloc de osebire, ca o piedecă la comunicarea sufletelor, chiar atunci când eu eram acela care avea dreptul să se folosească de scaunul din fața ei.

Pe acel scaun din clasa I-ii a școlii Marchian se găsea un om de vre-o treizeci de ani, blond spălăcit, cu umerii obrazului foarte slabi și roșii, cu o mustață suptire deasupra gurii care nu zimbise poate din anii copilăriei. Tușia des și vorbea aspru. „Domnul“ era, între colegii săi și în lume, institutorul Istrati și între tovarășii miei de

școală se afla un băiat cu exact aceeași înfățișare, în a cărui copilărie veselă și zburdalnică nu se amesteca nicio prevestire a morții înainte de vreme, care, în aceeași tuse și cu aceeași amărăciune a inimii, îl aștepta și pe dînsul.

Numai prietenie n'a primit pe copilul deprins a-și măsura fiecare gest și fiecare cuvînt, a evita orice vorbă aspră — pe cînd aici sudălmile cele mai ordinare se revărsau larg, continuu, asupra străzii —, care, în rochița-albă cu albastru, își luă discret un locșor pe băncile în care săpaseră iscălituri, date, porecle și injurii mai multe generații de școlari. Erau lingă mine fiii întregii măhălăli, a căror tumultoasă intrare și ieșire putea să sperie un întreg cartier bogat cu casele curate, pașnice, îngrijit închise, care cuprindeau o lume foarte aleasă. De-o parte, mai în margene, bătrîna doamnă Buzdugan, o fină, albă aristocrată, trăind ca într'un cartier parisian de veche nobleță, și fiii ei, tot așa de distinși, avocați, magistrați; mai în fund casa în care trăia tatăl poezilor Stavri, Arthur și Raul, om bun de toate glumele și bucuros de toate năzbitiile, într'o locuință încăpătoare, cu întinsă livadă; de cealaltă parte, bogatul Hermeziu, rudă cu episcopul din vremea Unirii, un om micuț, blond, cu aparența bolnăvicioasă și tristă, al cărui fiu unic, din căsătoria cu o Soroceancă, de loc din Basarabia, privia de la fereastra unui apartament inzestrat cu tot ceia ce bieșugul poate da pentru învățatura, distracția și fericirea unui copil viața năcăjită din școala noastră prăfoasă; mai departe și mai bogatul Sofian, de origine balcanică, a cărui avere, destinată pe urmă unui scop filantropic, era socotită fără margini. Biserica Sf. Dumitru, a lui Racliș, zdravănă, înaltă, aduna la slujbele și hramurile ei toată această lume întărită. Mai încolo, cotind spre dreapta, în altă parohie, același cartier boieresc urma spre grădina lui Virnav, familie cu amintiri cărturărești: de traducători din secolul al XVIII-lea, de oameni din al

XIX-lea de valoarea d-rului Constantin Virnav și a fratelui său, călugărul democrat și naționalist Sofronie, apoi spre casa cochetă a colonelului Pisoschi, fostul adiutant al lui Vodă-Cuza, răsărind arare cu marșialul lui barbișon alb pe terasă, spre gospodăria pitită în fundul curții a mărunțului, vioiului avocat Arapu, oacheș ca numele său, spre vila de o arhitectură distinsă a bunei d-ne Văsescu, statornica noastră ocrotitoare, văduva unui ministru al aceleiași Cuza și mama colonelului Gheorghe Văsescu, atașat militar la Paris și apoi, mult timp, deputat liberal în Dorohoiu, unde-și avea moșia, Coțușca, apoi spre colțul unde una lângă alta erau casele înrudite a Nastasiei Cocută și a bătrinei evlavioase „Anica Băltoaia“, cu multe rude basarabene, meștera sigură a doftoriilor de ochi pentru săraci, a surorii ei, Profira Borșoaia. În sfârșit a cartierului grupului de lângă Primărie : cu d-na Gavrilaş, cu Roseteștii, boierii închise și oarecum ascunse, cu Miliuța Stroici, vara bunicăi, care cetia la optzeci de ani istorii universale franceze, la care era abonată, și fiicile ei, Maricica, măritată cu Virnav Liteanu și apoi cu talentatul musicant arhitectul Saint-Georges, de fapt un Singiorz ardelean, și Tincuța, care a fost apoi d-na Văleanu, cu casa lui Nicu Pilat, fratele generalului, văr al doilea al tatălui meu, și în fund cu o soră, Tudosica, măritată cu aprigul boier Toderiță Pisoschi, casă de oameni hotărâți și tari cari nu-și îngăduiau și nu-și iertau nimic, afară de simpatica fată infirmă, Lența, și de atît de frumoasa Henrietta, plecată așa de tînără din mijlocul vieții pe care o iubia. Acolo era cartierul Sfintei Paraschivei, cu oasele tatei, de mult împrăștiate apoi, supt strașina ei.

În mijlocul unei astfel de societăți, mult mai aleasă decît cele de astăzi, capriciul binefăcătorului arhiereu așezase acest viespar de zgomot și de total nesupravegheată destrăbălare în care se aduna, cu fiul pitarului grec Befă, splendid băiat ca din monumentele artei elenice, cu acela

al vizitiului de la Hermeziu, Morăreanu, un adolescent de dus la miliție, toată sărăcia materială și lipsa de orice cultură morală a copilăretului mahalalelor. Cea mai mare parte erau cu mult peste vrista mea și însăși priveliștea hainelor ciudat bălțate, însuși auzul strigătelor sălbatece, viforul de fiecare ceas al cutremurătoarelor injurii erau de ajuns ca să mă înspăimînte. Astăzi încă, groaza față de mulțimile amestecate și zgomotoase, răspingerea față de manifestările lor brutale nu fac decît să continue aceste d'întăiu impresii ale copilului atît de jignit în fiecare clipă, atît de absolut izolat.

Căci n'am avut acolo un prieten, un om care să se lipească de mine, un tovarăș să mă iea la jocuri despre care pînă la această vristă nici n'aveam vre-o idee. Un imens pustiu se făcuse de-odată în jurul meu. Și singur mă duceam, și mă regăsiam singur, la întoarcerea acasă, pe cînd ceata de mici barbari se ducea, dincolo de unghiul din dreapta al străzii din față, să bată cu pietre, în tencuiala nesfirșit găurită a casei Holban, imenșii draci zugrăviți cu cărbune ori, mai departe, se încăierau în „Medeanul“ cu lemnele cu Evreii de la pităria vecină, stricînd geamurile coreligionarului din față, care nu putea trăi decît în cămăruțele din fund.

Numai răutatea omenească ni se înfățișa pretutindeni, la vrista cînd închipuirea pedagogiei sentimentale pune desăvîrșirea fragedelor suflete nevinovate.

Profesorul nu era un sprijin pentru cine se simțea așa de pierdut în mijlocul unei atît de largi dușmăanii instinctive. Cînd pentru întăia oară fui „scos la tablă“ pentru a face primul exercițiu public în acel domeniu al matematicilor în care m'am simțit ca într'o încăpere goală din care să se fi scos tot aerul și obiectele să-și fi pierdut toate contururile și toate colorile, cum legam între ele zerourile unei lungi defilări de cifre, o vorbă aspră de pe acea catedră a comandamentelor mă opri în loc.

— Fă-le deslegate ! De ce le legi ? — Așa m'ă învățat mama. Și muștrările căzură atunci grindină asupra mea : ele mă atingeau însă nu numai pe mine, ci și pe cine imi dăduse învățătura care acum, înaintea tuturor, se decreta vrednică de răspingere și de pedeapsă. Așa se înțeleg prea adese ori în școală, de oameni făcuți pentru altă meserie decit cea de învățător și, pe lângă aceasta, înăcriți de boală, înrăiți de necazuri pe care nu le pot ascunde, și cele mai firești și mai sfinte sentimente.

Și, astfel, nu știu cum, copilul care nu știa să „răspundă“ și a cărui împotrivire la ce nu era drept nu îmbrăca niciodată forma revoltei, se văzu pedepsit. „Mi s'a luat căciula“, — ceia ce înseamnă că, oprit de a mă duce acasă la dejun, căciulița mea cu brandenburguri s'a găsit supt catedră, în picioarele „domnului“, împreună cu motmanul de căciuli și de pălării ale tovarășilor de vinovăție. Avui un sentiment ascuțit de nedreptate în fața căreia nicăiri nu puteam găsi un sfat, un ajutor, un sprijin. Ceva răsună în mine și până azi din acea injosire pentru care întru nimic nu mă simțiam vinovat. Sint aproape șazeci de ani de atunci și mă doare încă pentru „luatul căciuli“ în clasa întâiu primară de la Școala Marchian. Ca o girbovire precoce aplecă fruntea, până acum dreaptă, a copilului deprins a se judeca — și, la întimplare, — a se și pedepsi, fără milă, pe sine. Începeam să am senzația aceasta : că nenorocul meu mă osindise a intra într'un gang de întunec, plin de șerpi de pe catedră, de broaște și șopirle ca aceia din bănci, și că, necontent, an de an, până la o îmbătrânire morală înainte de vreme, trebuia să mă zbat în lipsa de lumină și umezeala lui.

Clasa făcu mare haz de pe urma nenorocirii mele. „Coconașul“ se confunda supt această osindă cu ceilalți. Și, cum erau, printre ei, de aceia cari puteau să-și puie în versuri răutatea, mi-am auzit cintecul — cite mai eram să aud pe urmă, tot așa de meritate ! :

- Hai la joc, genunche goale,
— Las' la dracul, că mi-i foame.

Și să se mai spuie că poesia populară a încetat la nația noastră...

Nu-mi dau samă cum am trecut examenul, cumplită clipă de încercare și pentru cine știe mai bine și are să răspundă acum, cu curajul ignorantului și al obraznicului, înaintea atîtor ochi cari căuta a-i pătrunde în suflet, a-i scociori gîndul, gata să ridă de cea d'întăiu prostie ieșită de pe urma chiar a atmosferei neprietenoase care i s'a creat — și cu cită voluptate am desființat, plătindu-mi polița, după o întreagă viață de om, acest mijloc de tortură, dacă nu și, pentru cei ce știu manevră, de corupție!

Clasa a II-a-mi aduse materialul inutil de care și azi au rămas pline programele noastre, împreună cu metode a căror amintire n'a dispărut cu totul și pretutindeni.

Pe cînd cetiam cu pasiune frumoasele bucăți din Cartea de cetire a învățătorilor asociați, uitînd cu totul și unde sînt și ce se face, de colegi, supt ochii profesorului, în jurul mieu, — memoria ni zăcea împovărată de numele tuturor fiilor lui Iacob potrivit cu lecțiile de Istoria sacră, — lacrimile-mi veniră în ochi ajungînd la clipa cînd mama care plîngea necîntenit pe fiul mort îl visează indoit supt greutatea unui vas plin și, întrebîndu-l de ce suferă, i se răspunde: „Sînt supt povara lacrimilor tale“. Asprul glas al fiorosului preot care conducea clasa și pe care băieții căutau să-l facă a ieși mai răpede atrăgînd sunetul clopotului prin firele de păr înfășurate în hirtiuțe care i se aruncau înainte ca să fie călcate în picioare, mă întrebă: „unde-i ce?“, adecă unde se cetește. Cum eram incapabil să arăt, mina părintelui îmi smulse „căciula“ pentru „oprire“, și, cum minile mi se întindeau rugătoare după dînsa, mă treziiu învinuit că am vrut să mă ating de respectabila barbă și osîndit să stau citva timp în genunchi și să intru în „banca afurisită“, alături de Ver-

deanu zis „babița“, pentru că în gîtul lui lung se mișca osciorul ca la un pelican.

Era o „Bancă afurisită“, și profesorul-preot o punea în fiecare an supt blăstămul său. Scoși din stagiul îngenuncherilor, cînd creta azvîrlită cu dibăcie li făcea un „ciuchiu“ în frunte, ei stăteau acolo supt hotărîrea religiei de iubire și de milă și intrau în viață prin poarta osindelor ei solemne.

La sfîrșitul anului avui un „accesit al treilea“ în ordinea vredniciei, ceia ce nu mă putea încuraja peste măsură, și trecui în clasa a III-a ca să văd un excelent profesor, imposant și simpatic, blond și gras și vesel, plătind cu linia pe palme și pe degete vinovățiile unor colegi cari de altfel aduceau toate grosolăniile mediului în care se născuseră și în care continuau să trăiască, fără ca școala să încerce nimic pentru purificarea lor sufletească. De zor, mă trudiam să dau unei scrisori rebele liniile drepte și rotunde ale caletului de desemn și învățam la teorie cum Botoșanii își trag numele de la „Batus-han“, Hanul Tatarilor, care... a distrus orașul.

Un sentiment că aș putea ceva și eu îl avui numai în a patra clasă, a directorului Bălășescu. Aici se întrebuițau cărți frumoase, cea de cetire, pe velină, bine ilustrată, a învățătorului Ionescu din București, cea de istoria Romînilor, cu frumoase chipuri de Domni, a lui Miron Florențiu. Bălășescu învățase probabil după sistemul lancasterian, alilo-didactic din anii 1830-50, și astfel el se lăsa înlocuit de cite un elev: atunci, la nouă ani, numit „monitor“, am făcut de pe catedră întăia lecție de istoria neamului meu. La sfîrșitul săptămîinii, duceam fiecare, dintr'un carnet de note, cu foi adause, galbene, verzi, roșii, pe lîngă nota învățăturii noastre, și coroana zugrăvită pe acele foi dedesuptul căreia se cetia măiestrita iscălitură a dascălului, pe care noi o cetiam: „Balafsesimus“. O singură dată am auzit o vorbă rea de la dînsul,

atunci cînd, venit în toiul iernii cu picioarele în cizme până la genunchi, pusesem degetele înghețate la sobă, ca să le ridic ca fripte, străbătute de dureri insuportabile, și, cînd, la țipetele mele, directorul adause confirmarea sa la sentința bunului preot din clasa a II-a, că sînt „fermecat” și deci fac parte din șirul lung al „ticăloșilor, blăstămaților”.

„Fermecat”... Eram de sigur „fermecat”, dar lumea farmecelor mele, singurele care mă sprijiniau, era în fund, tocmai în fund, în comoara mîngîierilor cu ajutorul cărora singure lupta copilul palid și șubred asupra căruia, crescut bine de o mamă plină până la cea mai înaltă jertfă de simțul datoriei, nu se cobora niciuna din razele care încălzesc sufletul și-l întăresc pentru viață.

Dar, acum, în apropierea celor zece ani ai miei, împrejurările mi dăduseră un alt orizont, la care școala nu contribuise cu nimic: acela, mult peste orașul ale cărui colțuri și taine era să le descopăr unul după altul, în măsura rătăcirilor noastre casnice: orizontul țerii în care trăiam, al țerii mele și al neamului meu.

Mă văd încă învățînd prima mea lecție de gramatică după manualul lui Manliu. Se lasă seara în grădinița pe care în curînd era s'o părăsim, întorcîndu-ne în strada celor d'întăiu amintiri, în încăperile de jos ale casei fostului negustor Vasiliu Pîrgaru, și, învîrtindu-mă pe tăpșanul din fața cerdacului, încerc a face să-mi întrec durabil în minte definiția gramaticii. Repet frasa, aleg grupe, stăruiu îndelung asupra unui cuvînt. Și vîntul care bate iea cu dînsul ceia ce părea acum definitiv cîștigat. Neuitată inițiere în tainele unei științe pe care neconținut am căutat s'o fac mai puțin hursuză pentru ca, la orice prilej, zăvozii ei să se arunce asupra-mi, furioși că țin meșteșugul lor la dispoziția orișicui.

Acasă, nu mai găsim grădina cu florile și livada cu tainele. Cu toată strașnica strîmtorare a mamei, pe care o sprijinia, mai mult decît pensia pinii din toate zilele, ajutorul rudelor, legate prin acea solidaritate a unei întinse familii boierești mergînd și pînă la cel din urmă, cel mai sărac și cel mai nenorocit, izbutiserăm a găsi o locuință mai bună, dar fără nimic din poesia înflorită a patriarcalei case bătrîne supt coperișul de șindilă. În locul unde ne strămutasem, chemați pare că înapoi în strada celor mai grele suferinți — văd încă înaintea ochilor crucea adusă dincolo pentru un mormînt pe care-l găsim, dar nu voiam să mi-l spun —, era și o frumoasă zidire cu mai multe odăi și un balcon de fier în Țața străzii, erau și straturile unei mici grădini, dar acestea nu erau ale noastre. Din vechea burghesie liberă, politică a Botoșanilor trăia acolo proprietarul, fost băcan, acel Vasiliu, care, cu amintirea orașului autonom, cîrmuit de ai săi, își zicea cu mîndrie Pîrgaru (eu nu știam că neamul meu era acela al unui episcop al aceleiași libertăți); omul mic, slab, cu țacălițe avea ca soție pe fiica unui argintar, al cărui frate, devenit inginerul Argenti, călătorise, nu totdeauna cu cinste, prin străinătăți italiene și adusese de acolo o soție venețiană, Teresa, roșcovană, blondă, cu splendidul păr al femeilor din lagune, așa de iubitoare și de bună într'un mediu care n'o înțelegea, mergînd pînă la brutalizare. Aici îmi apar, pe lîngă un băiat mai mare decît mine, de care nu mă apropia nimic, două fete pe care dulcea alintare a mamei le prefăcuse în Pupuica și Floricica. Odată, Floricica n'a mai apărut în curte; fereștile casei mari stăteau închise și mai tîrziu am aflat că fetița grăsuță și veselă, zugrumată de anghină, plecase unde nimeni nu era s'o mai vadă.

Traiu aspru și trist. Piri de la școală, crezute acasă, și sentimentul sfășietor al pedepsei nemeritate, din mîni pe care le respectam și le iubiam: planuri de căsătorie nouă,

care aduceau în cele două odăițe pline de amintirea tatei epoletele de metal greu ale unui bătrîn maior cu fața osoasă, înroșită de oftică, pe care o păstrez în minte, cu teama de ce putea să dărim în mine o lume de evlavie fiască, alături de figura unui tînăr frumos cu barba blondă răsfirată pe care alt refus îl îndepărtase, în casa cea veche ; apoi îngustări într'o viață și așa atit de îngustă, nevoia de a instala un atelier de croitorie, o asociată, tînără, dar girbovă și acră, care n'avea un cuvînt pentru noi — mi s'a săpat în ochi anunțul care unia pentru o clipă numele mamei cu al Ruxandei Simionescu —, apoi cea d'întăiu boală grea a mea, cu vedeniile din focul gîl-cilor care zugrumă, anghina fratelui, care mă trimese departe, în casa negospodărită a moșului Manole. Iar, ca mingiure — Doamne, ce n'ajunge pentru un suflet de copil ! —, Ițic cel bîrbos, corogit și bun, care odată pe săptămînă ni dădea să alegem din panerul lui plin de mirezme între palidul pandișpan cu mirosul boieresc și vulgara turtă dulce brună, fiartă în miere, aromind a piper. Odată, ca o curiozitate exotică, o caracatiță de post, care se adăugia avantajios la salepurile și supa de tahin a lungilor posturi religioase observate — dar biserica o văd încă foarte neclar — și supremul dar al celui d'întăiu pesmete cu pecetea leului belgian pe el, element de unică distincție față de cozonacii cari de Paște se deșfăceau în lungi felii moi supt căciușa prăjită, sămănată cu migdale, și față de paștile rotunde, late, cu orez, cu brînză, cu smîntînă pe care le smăltau așa de apetisant marile strafide moi, umflate.

Materialism copilăresc, pe care singur mi-l aduc aminte. Cartea, cu visiunile și farmecile ei, nu mai era. Doar corecturile de la tipografie pentru traducerile mamei, care și astfel își crea un mic venit, din „Convorbirile unei mume“, din „Petru și Camila“ a lui Musset, din colecția de anecdote și zicale, adunate ca „Flori literare“. Lec-

tura deschizătoare de zări rămăsese în urmă. Manualul școlii, care trebuie citit, „învățat“, reținut,—acela învățurase, pe mulți ani, până la pubertatea care caută instinctiv frumuseță și poezie, sufletul copilăresc, așa de doritor să plutească în lumile irealului.

Călătoriam, mînați din urmă de biciul nevoii, în căutarea casei celei mai bune, care să fie și ieftină. Am ajuns astfel, în părțile de pe la bariera Șuliței, la o casă cu două apartamente de cite două odăi cu șăliță la mijloc, unde două Armence fără bărbat stăteau în veșnică luptă, mama și fata, aceasta din urmă rotundă, grasă, brună, lucioasă, mare distribuitoare de zahăr și creatoarea neobosită a celor mai bune prăjituri, din care mustia o imbielșugată grăsimă. Erau dulci însă și mi se dădeau cu atita prietenie: poate cel d'întăiu lucru pe care l-am primit din mîni cu priință, și aceasta nu se uită. Cum, în domeniul primelor tragedii, nu pot uita scena sălbatecă a jertfirii porcului armenesc de Crăciun, vînat cu cuțitul în mîna de specialistul care i-l implînta grăbit, cu sete, în coastele grase. Și, iarăși, vizitele dese la băcanul armean din colțul Podului de Piatră, unde coarnele de mare roșii, cu aroma ciudată, se puteau cumpăra cu cite un rar gologan rătăcit în buzunarele noastre.

Pe urmă, cum, într'o mare casă din fața bisericii Sfințului Ioan, dintr'un cartier dominat de casarma gărzii civice, de livada mare a lui Teodoru și mai ales de luxoasa casă în care sta consulul austro-ungar Szinvel, bună figură de imitație a Împăratului și regelui său, dar bătrîn dat pe brazda românească, el și toți ai lui, murise un bătrîn și odăile stăteau goale, și era un rost de așezat ieften pentru o mică familie cu mijloacele noastre, iată-ne în locuința unui boier cu moșie: curte largă care nu se putea îngriji de noi, stobor pentru cerealele pe care nu le cultivam, bucătărie părăsită pentru ospețe bogate, odăi

văpsite cu flori mari verzi, multe și mari odăi, din care și eu aveam una: o odaie anume pentru mine, unde ascundeam supt perină romanele franceze din nou trezite la viață odată cu dreptul de a trăi pușintel și pentru mine. Seara, pe scări, la capătul cerdacului — și sînt altele de jur împrejur —, în pacea care se coboară, orașul depărtat vuieste de lătrături confuze, de zgomote neșermurite, pe care le taie din cînd în cînd clopotul bisericii gheboase unde slujește „popa Ili“ cel cu dar de beție și dar de minuni..

Și nu sîntem singuri: cum sînt atîtea odăi, mama a închiriat la două familii.

Ofițerul spișer Voiculescu, mic, blond, pleșuv, cu favoritele rare, nervos, de se ceartă toată ziua cu clopotele care, în turnul lor, avînd atîta de lucru cu vii și cu morții, nu mai tac, e însurat. Frumoasa femeie, naltă, volnică, bălaie și-a adus un piano, și un glas puternic și dulce ridică în fiecare seară peste tot cuprinsul notele cîntecului în care e vorba de Carpați, de „steaua nopții care da lumină“, de un suprem adio dat munților în adîncă singurătate a pribeagului. Tărziiu, stau fără ca somnul să se apropie de mine, și ascult. Am nouă ani, și nu e numai musică în urechile mele. Undeva e o altă lume, care nu e nici realitate și nici slovă scrisă, și acea lume mă chiamă cu un glas pe care nu-l auzisem până atunci niciodată.

Același simț îl am și cînd, pe prispa bucătărioarei părăsîte, țes cununii de flori și mă îngîn în alte cîntece, dintr'un cristalîn glas copilăresc al unei fete ceva mai răsărite decît mine, care privește drept înainte, și ea spre astfel de nouă vedenii, cu ochi mari negri în negura serii. Profesorul Grigoriță, Muntean și el, adus de pe alte plaiuri, ține altă odaie, cu soția, o doamnă înaltă, foarte oacheșă și foarte slabă, foarte tristă, și Alexandrina, cu sora ei, Aurelia, sînt fetele lor.

Dar, acuma, zăriam, dincolo de casă și de școală, și alte lucruri, așa de mari, de zguduitoare întâiu, apoi pline de o bucurie care întrecea nevoile noastre de toate zilele, încît nici sufletele care abia încep a trăi nu se pot desface de influența lor.

V.

Atingerea cu viața din afară.

Astăzi, cînd și copiii cetesc ziarele, oprindu-se, e adevărat, mai mult la pagina, încălțătoare, a sporturilor, nu-și poate închipui cineva cît de puțin contact avea lumea de acum vre-o cincizeci, șaiszeci de ani cu viața politică.

Gazeta populară nu exista, ci numai foile de partid, pe care le cumpărau oamenii din cluburi, le străbăteau cu privirea înainte de a adormi și apoi le dădeau pe dulăplorul de lingă pat. Mult mai târziu, le-am găsit și citit cu cită pasiune! — în odaia de dormit, cu vastele divane și splendida lampă grea, cu care, răsturnînd-o, era să aprindă toată casa, la „moșu' Manole“. Avocat și el, era mare adorator al lui Ion Brătianu, a cărui viață a și scris-o într'un manuscris pierdut, și, prin politică, dar și prin firea de pașnic om bun, doritor de prieteni și neconținut cu o „codiță“ după dînsul, a bătrînelului potolit și de berea „burcuturilor“ permanente, deveni ajutor de primar al Botoșanilor.

Ziar în casa părintească n'am văzut pînă la 1877, și, ca să spun adevărul, nici chiar atunci, în clipa de zburcium, de neliniște și de îmbătător triumf după veacurile fără războiu. Gazeta nici nu se vindea, cred, cu numărul, necum să se strige pe stradă, ca înghețata pe care o ducea pînă la barieră splendidul fabricant cu șorțul alb și putinica sprijinită strîmb pe cultueul-șapcă. Singur puternicul lui strigăt prelung de „înghețatoo“ mi-a rămas

în ureche, doar cu și mai prelungitul strigăt pentru apă — în dialect „oos“ !, *Wasser* — al aparului evreu, cocoșat pe marginea butoiului și ciocănindu-și mecanic biata rablă cu coastele ieșite afară. Încolo, cum toți negustorii erau la tarabă și așteptau ei, în loc să-și caute mușteriu, *muștereul*, cum se zicea la noi, „cel cu gazetele“ ar fi trebuit să aibă un sălaș al lui, pe care nu mi-l aduc aminte. Poate să fi vîndut și o astfel de marfă băcanii din piața cea mare lângă biserica Ospeniei, în fruntea căroră stătea vestitul Armean Măgirdici.

O zi trecea ca alta, fără „sensații“. N'am auzit vorbind bărbați, căci „moșii“ nu apăreau în casa văduvei decît pentru vre-o amenințare contra greșelilor noastre, care, în ce mă privește pe mine, — fratele meu fiind mai puțin fericit, dar și cu mai multe păcate, — se terminau cu un „înțelegi“ al lui moșu' Manole, care arunca, în semn de pecetluire a destinelor mele în cas de recidivă, tabacherea răspînditoare a miresmei celui mai scump tutun de calitate întăiu cu invelișul galben (al doilea era cu albastru, cel prost, cu invelișul brun-șters). Cînd veniau la cărți — și unde nu se juca l, și în salonașul nostru, cînd se deschidea masa de mahon cu postav verde și se aprindeau pe dînsa luminările de spermanțetă, fără mucări, miros, dar și fără trandafirii înflăcărați ai mucusului ars —, „boieri“ și „cucoane“, fetele singure neamestecîndu-se, toți erau prea ocupați cu plesnitul bucățelelor de carton în care un naționalism romantic pusese și chipurile Domnilor și Doamnelor noastre, trecute prin cromolitografia vieneză, și astfel nu se ajungea decît la oftăturile discrete ale celor ce pierdeau ori la miriiturile înăbușite ale ciștigătorilor ; iar eu, cu lecția mea în minte (dar acestea sînt lucruri din vremea liceului) strecuram doar o privire în odaia pe care o îneca fumul țigărilor afecționate de ambele sexe. Iar, cînd erau numai femei, lângă cronica vieții de familie a altora, atînsă, mușcată sau

sfășiată cu totul, se auziau numai nesfirșitele discuții asupra rochiilor făcute, asupra celor ce se vor face ori și asupra celor care nu se pot face. Jurnalul de modă, cu tiparul pe suptire hirtie galbenă, se tira pe toate mesele.

Frumoasa carte de citire a „Învățătorilor asociați“, la care colaborase și Odobescu, cuprindea, de sigur, dar cu atita discreție!, și articole despre țară și despre neam, dar ele nu ni fuseseră tilcuite printr'un singur cuvint, și astfel ele rămîneau pentru noi literă moartă, toată luarea aminte îndreptîndu-se asupra bucăților duloase, atingînd sentimentele general umane care mijiau în sufletele noastre. Nici în clasa întăiu, nici în a doua nimic care să privească singele nostru și pămîntul nostru. Conștiința de noi înșine n'o puteam căpăta nici prin comparația cu cei deosebiți de noi, căci Evreii umblau la școlile lor profesionale ori poate și la școli de Stat din alte cartiere decit acesta, rămas curat românesc; ne reunia pe toți rugăciunea, care era numai de formă, la școală ca și acasă. O ortodoxie fără însuflețire, care nu trezia nimic în ființa noastră morală, care era stăpînită mai mult decit de dumnezeiasca Treime, așa de colorat înfățișată în icoane, ori de sfinți, în cinstea cărora se făceau lungile slujbe, cu obligația de a sta în picioare, neînțelegînd și nesimțînd, până ni se întunecau privirile în greoiul, grasul miros al lumînărilor de ceară, ci de vedeniile pe care le trezia povestea spusă pe întunec, de pe cuptor sau de pe patul din bucătărie, de femeia știută în a vrăji zmeii cumpliti, ferecați în butoaie din care-i scot proștii neprevăzători, dihăniile informe ale codrilor pustii în care numai copiii foarte cuminți pot să-și găsească drumul înapoi, dracii cu coarneau birligate și coada sfredel, cari sînt totdeauna pe urma noastră și al căror nume eram și noi obișnuiți să-l avem neconținut pe buze, — toată această porodiță fantastică și infernală, care ne făcea să tremurăm în in-

tunec, nu pentru că în el era ceva, ci pentru că era el însuși, marele, adîncul, fiorosul întunec.

Da, nici „sentiment religios“, dar mai ales de loc „sentiment patriotic“ și „sentiment național“. În zădar, pe părăsi clasei a III-a, în care ne îngrămădiam pe puținele bănci, trăgînd cu ochiul, mai mult decît la catedra bătăii la palmă, la curtea, vai ! așa de uscată și de goală, din care, cînd, rare ori, se deschidea o fereastă, vîntul trimetea praf și duhori de latrină, în zădar pe acel alb vid se întindea largă hartă, îngrijit lucrată în străinătate, probabil la Viena, a „Daciei“ lui Treboniu Laurian, cu a sa Basarabia, și Bucovină, și Transilvanie, și „Maramuresiu“, și „Crisiana“ și „Timisiana“, lipsînd numai marea pată românească din Balcani. Ea nu-mi zicea mai mult decît Botoșanii, „numiți așa după Batus-Han, Hanul Tatarilor, care l-a distrus“, și însemna doar, pentru un viitor tot mai plin de învățătură, tot mai greu și mai apăsător, asemenea cu piatra de moară ori cu stinca pe care, cînd aveam fierbințeală de gilci, o simțiam cu neputință de mestecat între fălcile înțepenite, încă un număr de nume proprii care trebuie neapărat reținute, Dumnezeu singur tie pentru ce.

Așa, zile goale, un fel de bătrîneță școlară precoce aruncată asupra avîntului, acuma definitiv zdrobit, al copilăriei mele. Așupra acestei copilării mai ales, căci ceilalți știau să scape din cînd în cînd din temnița înăbușitoare, „umblind fugari“, „bătînd mingea“ pe „toloacă“ între nuci, răpede curățîți de rod, ori mergînd să se desfăteze în apele tulburi ale „iazului lui Vasiliu“, de unde, din cînd în cînd, se afla că s'a înecat cîte unul, pedeapsă meritată din partea cumplitului zeu al învățămîntului primar „gratuit și obligatoriu“.

Istoria Romînilor din clasa a patra ni dădea chipuri și povești. Atita. Sentimentul nu era sugerat de o mînte dibace unită cu o inimă în adevăr iubitoare.

Și totuși noi trecuserăm printr'un războiu și „reputa-
serăm o victorie“, deveniserăm „independenți“..

Viața singură mă pusese în fața acestor realități nouă.
De două, de trei ori avusem senzația netedă, înfiptă adînc
în minte, de să se păstreze și pînă astăzi, a lucrului
neobișnuit care sta să se petreacă ori care își începuse,
își isprăvisse rosturi pe care nu mi le puteam închipui
cu atîta trudă, suferință și cumplită vărsare de sînge.

Pe harabalele jidovești, lungi cit răbdarea săracului,
treceau oameni de la țară, dintr'o lume pînă atunci cu-
noscută numai prin vierul care ni aducea daruri de la
rude ori prin calicii rătăciți pe străzile orașului, zdrențe
mai mult decît oameni, cîntîndu-și cererea și mormăindu-și
satisfăcutul „bogdaproste“, cînd nu li se zicea simplu și
scurt: „să vii altă dată, moșule“ sau „femeie“. Pe cămașa
lor albă nu erau semne de uniformă, dar capela doroban-
țului ni arăta că ei merg la oaste: nu la obișnuita oaste din
curtea căsărmilor, ci la altceva, la un misterios lucru de
departe. Oastea era puțină și chemarea supt steag culegea
numai ici și colo militari activi, dintre care niciunul n'avea
vre-o legătură cu noi.

Am știut pe urmă în ce triste împrejurări, lipsite de
spiritul necesar, indispensabil, am început acest războiu,
care era pentru noi și o strașnică încercare, plină de atîta
risc la un popor care de mult nu-și pusese viața în pri-
mejdie pentru un scop mai înalt. De atunci, nu-mi aduc
aminte de nicio manifestație în legătură cu acest lucru
crud care se petrecea pe atît de depărtatele cîmpii ale
Bulgariei. Ținta, de o natură politică așa de abstractă, n'o
puteam vedea, iar pornirea contra „inamicului“ nu putea
să existe: pînă la trecerea mea în jos la București nu
cunoșteam alt Turc decît pe acela, așa de nelămurit,
legat de un trecut despre care ni se spunea că s'a is-
prăvit de mult, din cronicile de acasă și din cărțile de
școală.

Armata noastră n'am văzut-o ; n'o văzusem niciodată. Marșurile ei nu se desfășurau prin cotloanele modestei noastre locuinți, iar drumurile mele erau bine hotărite și foarte scurte. Dar împrejurările m'au făcut să văd oastea cea mare străină, venită ca să dea lupta de căpetenie, la care se alătura, pentru alte scopuri, și lupta noastră, mai târzie.

Nevoia de a economisi asupra miserabilei pensii de milă ne făcea să cutreierăm rudele care, bine înțeles, ne poftiau foarte puțin — și de cite ori am simțit-o, din privirea care se opria, aspră, asupra bucății de hrană care ni revenia, din lipsa de orice interes pentru noi, ba, mai târziu, târziu de tot, când toată mindria tinărului se formase în mine, când mă stăpîneau gânduri înalte, din impunerea unor acte pe care conștiința mea nu le putea primi astfel, din insultă și din amenințarea cu loviturile ! O, teribilul sentiment de a te simți miluit și de a nu putea să scapi din lumea care se uită la tine cu silă sau cu o compătimire care doare și mai rău !

Și eu am „mîncat pînea altuia“ și „am suit scările casei străine“. Mama avea frați cari trăiau, fără a fi bogați ba măcar cu totul asigurați de veniturile lor, totuși în împrejurări înlesnite, îngăduindu-și chiar a cheltui mai larg pentru aplecările și plăcerile lor. Erau mai simțitori și mai în măsură de a ajuta decît frații tatălui, dintre cari numai „moșul Manole“ primia cu plăcere, în casa lui așa de desordonată, de pe urma lîncedei vieți vegetative a frumoasei și cochetei lui soții, pe cei doi nepoți, botezați, de dînsul „Bandrăburcă“ și „Papăfus“, după nu știu ce mitologie personală : o singură dată am văzut la noi, jenat de sărăcia pe care o găsia și îngrijorat de ajutorul ce i s'ar fi putut cere, pe al doilea frate mai mare al tatei, „moșul Go“, adecă Georges, avocat, efor la Sfîntul Spiridon, om mîndru, a cărui primblare boierească pe Strada Lăpușneanu era un eveniment, mai ales pentru el însuși. Iar, cit despre bietul

„moșu' Iacob“, fost cadet în vechea armată, plecat de acolo după conflictul cu un ofițer pentru o femeie și pe urmă improvisat picher, bun om bolnav, care se chinuia de conștiința ofitei rozind dintr'insul, odată numai l-am văzut, burlac, negricios, cu mustățile mari și ochii focoși, căutînd o așezare în Botoșani, unde apoi de atîtea ori am fost întîmpinați cu înțelegere și iubire de largul suflet omenesc, lipsit de mîngîierea copiilor, a soției sale, frumoasa „țața Aspasia“, fată, crescută la Școala Centrală din Iași în vremile ei bune, a unui Bulgar, trecut apoi ca vameș în țara lui liberată, Gheorghiev, (pentru Romîni : Gheorghiu), și a unei Livezence, de neam bun.

În ce privește pe acei frați ai mamei, cel mai mic din doi, Manole, purtînd numele bizantin, ieșit mai mult din instinctul decît din cunoștințele tatălui ascuns la țară, cu soția lui țerancă, pe care odată l-am văzut, aplecat de spate, pistruiat, cu ochii mărunți înăcriți, era avocat la Roman și ziarist. Biet ziarism de provincie, la care se cere abo- namentul pe la ușile oamenilor — și mi-a rămas în minte trimeterea neconținută, ca să se întoarcă adesea cu bu- zunările tot goale, a „secretarului de redacție“, Iacob Riven. Despărțit de mult de o „femeie“ de o mare fru- museță, pentru greșelile ei, pe care le-a continuat până la o sfîntă ispășire ca pedagoagă la Școala Centrală din București, ca și pentru ale lui, pe care le-am aflat și pe acelea, năpădit de o obesitate care-i îndoia urechile și-l făcea așa de greoiu încît îi era un chin și dusul la tri- bunal, de care se mutase alătura chiar, al doilea „moșu' Manole“, iubitor pentru sora sa, iertător pentru pretențiile noastre de mai tîrziu, o ducea foarte greu. Mi-a tre- buit timp ca s'o înțelegem noi, și nu cred s'o fi înțeles vre-odată fiul, Cesar, frumos băiat, splendid ofițer de ar- tilerie, așa de bine însurat, care a isprăvit mai tîrziu, părăsit pornirilor sale neorînduite, în cele mai triste și mai părăsite împrejurări.

Am cunoscut mai târziu, pe alt „moș“, la Negreștii lui din județul Vasluiului, unde era avocat cu clientelă, ajungînd primar de mai multe ori, odată cu regimul liberal și cu șeful său, Neron Lupașcu, și, pe lângă aceasta, om de energie vitează, de spirit întreprinzător, de mare putere de stăpînire, care-l făcea iubit de femei, temut de bărbați,— până la hojii cari, pătrunzînd prin săpături supt gard, peste șirul de teribili cini păzitori, cu venerabilul Leiba în frunte, până la ușă odăii de culcare, neincuiată ca de obicei, se opriră îngroziți cînd, nădeschizîndu-se de-odată, și-au închipuit că vor vedea în fața lor statura impunătoare, mindra față rotundă, străbătătorii ochi de-asupra mustășilor grecește încîrligate și vor auzi formidabilul glas de comandă —, am cunoscut, mai târziu pe fratele mai mare al mamei, „moșu' Costachi“, la ale cărui întimplătoare strimtorări zic, cînd griul nu se vindea bine, am contribuit din destul și noi, fără ca îngerescul optimism al mamei s'o fi simțit vre-odată.

Dar deocamdată, în acel an de războiu 1877, culcușul trecător, pentru a nu face cheltuială, ni-l aflasem aiurea, într'o casă plină de vechi mirezme boierești patriarhale și de acre socoteli contemporane: casa care se chema că este încă a fostului Postelnic, președinte de tribunal, traducător de cod comercial, cronicar întărziat al Moldovei sale iubite, dar cu grijă literară și pentru cartea de rugăciuni și pentru acaftisturi, Manolachi Drăghici.

Nu știu de cînd datează cea d'întăiu icoană a Iașului, pe care aș crede-o puțin mai târzie. Din ea îmi rămîn două lucruri: luciul asfaltului pe care pocănesc copitele cailor de la birji, neavînd, ca acelea de un cal din Botoșani, țerănescul jug rusesc de-asupra animalului, care ar părea aici de o altă rasă decît bunele noastre mirçoage deprinse a frămînta „glodul“, și apoi puternica lumină a străzilor centrale, așa de deosebită de fumuria rază tulbure

din „finarele“ de la noi, terminate de-asupra cu parentesa încîrligată a tinichelei ruginite. Văd iarăși o întăie adăpostire chiar în marginea vechii Curți domnești, atunci arsă și pustie; căsărmile bătrîne sînt încă în picioare, și noi stăm pe undeva pe acolo, la buna soră a tatei, Zinca, măritată cu ofițerul de administrație Ioanidi, bun de mîncare, de vorbă, de glumă și darnic găzduitor. Altă dată, în marginea Bahluiului, tot la Ioanidi și la „țața Zinca“, în casele cele mici ale Tăculeștilor, pașnici moșnegi, a căror fată, mîndra, solemna, blajina „țața Mari“, e soția lui „moșu' Go“. Acolo mă chiamă din trecut, afară de o tragedie casnică la vecini, cu o aruncare feminină în fîntină, din fericire fără urmări, gaița cu penele albastre-sure care latră ca un cîne, scîrție ca un fierăstrău și vorbește ca oamenii, și biblioteca lui „moșu' Ioanidi“ care și-o cataloghează înaintea mea, dăruindu-mi mărinos niște Poesii editate de Petrini, acela care a fost cliențul tatălui meu și i-a dat atîtea din cărțile sale. Ba încă odată, pe șesul Bahluiului, pentru plăcerea noastră, un zmeu balaur zboară, pe care l-a făcut „moșul“ cu mijloacele superioare ale vristei sale, ca să deprindem încă un meșteșug.

Dar atunci, la 1877, îmi aduc aminte, la bătrînul foarte bătrînul Postelnic, în Păcurari, o casă largă cu geamlîc în față și, jos, cu un fel de girliciu întrebuițat ca sufragerie și ca odaie de dormit pentru oaspeții mărunți, cari erau lăsați în sama unei enorme populații de nesățioase ploșniți, a căror cunoștință mai de aproape am făcut-o mai tîrziu, într'o a doua ședere, pe care n'o pot așeza cronologic. Bătrînul avea iatacul său inaccesibil, cu icoane invisibile, cu candelă care li-căriau după geamuri și cu o întregă colecție, complectată cu îngrijire, de cite ori se știrbia, a unei ceramice cu o întrebuițare foarte particulară. De acolo răsăria în salon, unde-l aștepta vastul fotoliu îmbrăcat cu piele lîngă fe-

reasta pe al cărui prichiciu, alături cu ochelarii, erau, cind Lamartine, cu care-și îmbălsămase tinereța, cind atât de modernele, de revoluționarele „Convorbiri Literare“. Dinții căzuseră, limba se împleticia puțintel, se apropiiau de pacea veșniciei închiderii ochii oboșiți supt ochelari; urechile încetaseră de mult sarcina de a-l pune în atingere cu lumea din afară. Dar părul alb, barba creță, rotundă, lungul halat de tăietură arhaică făceau din acela care așa de greu se putea face înțeles o venerabilă înfățișare răzleață rămasă dintr'o întreagă societate dispărută, afară doar de tot așa de bătrînul său amic Ghica Chefal, cu care, în anume rarissime zile, ambii în haine de pielea dracului, sure cu puchiței albi, ieșiau pentru o primblare la Copou, care, cu pașii lor mărunți, împiedecați, putea să ție cu ceasurile. Dar vremea cînd, prins din fugă, deveniam pentru cîteva momente lectorul fratelui bunicei mele, de atîția zeci de ani răposată și mie necunoscută, e încă departe.

Dar e sigur că în acea casă din Păcurari, unde poruncia de fapt — și cît de aspru! — soțul, funcționar la „starea civilă“, al fiicei Postelnicului, femeie fără însușiri fizice, tîrziu și greu măritată, un Mircea, dintr'o familie de boierinași de la Tîrgul Frumos, am fost întăiu atunci, la 1877.

Din dosul geamlicului priviam șesul Bahluiului, pe care treceau vagoanele de marfă de unde răsăriau ca o perie deasă baionetele soldaților Țarului.

Pe acești soldați i-am văzut pe urmă, cu ocazia celui d'întăiu drum la „moșu' Manole“ din Roman. În vagonul de clasa II-a, căci nimic nu ne-a putut desface din amintirea a ce fusesem, a ceia ce ni cerea numele și legăturile noastre, în fața mamei stă un ofițer superior între două vrîste, cu barba în două părți ca a împăratului său stăpîn. Are nevastă — și vorbește duios de casă — și are și copii rămași acolo acasă cu dînsa. De

dorul și în dragul lor, el ni împarte mărunta monedă rusească de argint, al cărui nume îl aud încă în urechi: *malenchi*. Apoi, în lungul drumului, la stațiile unde portarul sunând din clopot strigă numele stilit cu indicații nemțești, flăcăii bălani, roșii și grași se răpăd să taie cu șpăngile harbujii cărnoși cu cari li se mai ostoiaie setea.

Apoi, într'o zi, un strigăt de bucurie al mamei: „S'a luat Plevna!”.

Pe cei cari au luat-o, cu așa de puțină deprindere și pregătire, cu un așa de mărinimos sacrificiu al tinereții lor, i-am cunoscut pe urmă de aproape: un ofițer și un soldat.

În cerdacul de fier al caselor lui Vasile Pirgaru stă într'un jeț, cu cîrjile pe care le va purta apoi suptioară cu anii, îngrijit cu o nesfîrșită iubire de femeiușca măruntă, slabă, cu imenșii ochi calzi, căpitanul rănit Dimitrescu; doi copii se zbeguie lîngă tatăl scăpat ca prin minune de la moarte: Romul și Ema, el un băiețaș blond, neastimpărat; ea, icoana însăși a mamei sale. Zile întregi, nemișcat, ofițerul privește în zarea unde-i mijesc poate încă scenele de sînge de unde a venit. Mai tîrziu, cînd cu greu își poate mișca din loc piciorul străbătut de glonț, el povestește ziua de zbuclum sălbatec, lovitura pe care a simțit-o numai ca o izbire surdă, ceasurile de torturată așteptare insetată în valea sămănată de morți.

Servitoarea noastră, bălăia Lisaveta, are și ea lîngă dinsa un luptător al războiului care abia s'a isprăvit. Une ori uriașul țeran e în odaia învățaturii noastre și ni povestește, simplu, ca și cum n'ar fi vorba de dînsul și de o clipă ca aceia, de asalturile de la Grivița, de obrazul rătezat de schijă, de noroiul moale cu care ai noștri își acoperiau din goană rănile — și tot nu muriau.

Undeva, în nesfîrșite depărtări, mijeste o lume încleștată în trinte sălbatece, în care baionetele împung și pum-

nii lovesc, gurile, în încheștări supreme, mușcă în carnea de om...

Acești doi profesori cu carnea sfirtecată fac mai multă geografie și spun mai multă istorie decît toți dascălii de la școală împreună.

Din partea ei, școala, devenită patriotică numai în această formă, serbează. În piața cea mare, unde de obicei Lipovencele grase vind simburi de floarea soarelui și de bostan sau umplu aceiași linguriță, ștearsă pe șorțul roșu, cu înghețata de lămiie (*alămîie* la noi) sau de vanilie, pe cînd precupețele sporovăiesc lîngă ulcelele și grămăgioarele de „verdețuri“ din grădinile lor, s'au aprins butoale cu smoală și înaintea lor, pe cînd undeva se petrece de sigur o paradă pe care n'o vedem, noi, copiii, cîntăm. Cum cîntăm, numai Dumnezeu știe — din partea mea, cînd fenomenul acestei producții musicale se presintă de mama în salonul lui „Madame Văsescu“, mi se dau toate bomboanele din casă numai să tac! —, dar cîntăm din răspuțeri „Fiii Romăniei, toți voinici de frunte, șoimi de prin Carpaați, șoimi de prin Carpați“. Poesia lui Alecsandri, cu „Sergentul“ și „Peneș Curcanul“, va veni pe urmă numai, în primii ani de liceu, cînd ochii noștri se deschideau mai largi la lucruri pînă atuncea neștiute.

Iar pe străzile pașnicilor Botoșani, de-a lungul arterelor evreiești pline de zgomot, de „harhătul“ micului comerț, prin fața caselor boierești, de o așa de îngrijită ținută, treceau strașnicii ostași de imitație și de contrabandă ai gărzii civile, fiecare cu centironul negru în jurul hainei de toate zilele și în cap cu pălării de tot felul, dar purtînd pe umăr cu mîndrie puștile ieșite din us, pe cînd musica Țiganului Balica, purtînd un așa de mare nume boieresc, o barbă corespunzătoare și o formidabilă căciulă de grenadir, sună din toate alămurile sale și cutare avo-

cat sau funcționar ridică în soare o strălucitoare sabie neascuțită.

Seara, într'una din casele noastre, răpede schimbate, sună prelung duloasele accente ale rugăciunii și, la o mare paradă, la care am apărut, trimeși de mama, dar răpede înapoiți acasă de „moșu' Go“, în uniformă cu fireturi de aur și cu două decorații pe piept, generalul Călinescu, „eroul de la Costangalia“, cu alba bărbuță napoleoniană, își trece în revistă voinicii.

Din patriarcalismul ei vechiu, a cărui fantomă se stinge în casa din Păcurari, această societate de provincie românească se trezia la încintarea încrezută, neștiutoare de primejdii, a romantismului „independenței“ și „victoriei“.

VI.

Liceul

Dacă trecerea de la libera viață de copil la îngustarea băncii de școală primară era o cumplită schimbare de orizont, un nor gros tăind vederea fundului albastru al zărilor neprihănite, o și mai mare prefacere trebuia să intervie în momentul cînd am pășit pragul liceului.

De fapt acesta ar trebui, cu profesorii săi multipli, fiecare avînd altă înfățișare, alte obiceiuri și alte metode, într'un caleidoscop uman cu care nu se poate învăța cineva dintr'odată, să aibă un caracter deosebit, vișibil mai înalt și cu adevărat mai impresionant decît acea școală începătoare prin care n'ar trebui să se iasă din deprinderile de acasă. Mai mulți profesori cari predau aceiași materie în mai multe clase și cari au în sama lor sute de elevi nu pot să ție față de aceștia atitudinea pe care un profesor părinte o poate păstra față de micul grup încredințat îngrijirilor sale, dincolo. La liceu — căci pe atunci terminul de gimnasiu, reprezentînd prin orașe mai mici un liceu incomplet, era puțin cunoscut —, materia capătă o individualitate, ea se deosebește, se precisează, pe cînd în clasele elementare toate materiile se amestecă, se confundă și se pot armonisa în singură ființa, pricepută sau nepricepută, simpatică sau antipatică, a unicului profesor, a „domnului“. Dacă în această școală nu strică o foarte bună înțelegere între profesorii de clasă,

cari nu trebuie să facă a se zgudui revoluționar sufletul copiilor când trec de la unul la altul, sarcina directorului fiind din această cauză așa de mare și așa de grea, în școala secundară fiecare dintre profesori, în cea mai perfectă frăție de suflet cu colegii, trebuie să știe și ce se petrece la fiecare dintre aceștia, iar „dirigintele“ să nu fie un simplu supra-pedagog, chemat când se petrece un scandal și când sînt de pedepsit vinovații, ci acela care, armonisind lecțiile în atîtea domenii, să îndrepte învățămîntul către acea cultură generală care pe această treaptă de învățămînt e singura de avut în vedere.

Pentru a căpăta bursa dădusem un examen, la care venisem supt influența răspunsurilor proaste date la examinarea acasă de profesorul Grigoriță. El nu mă lămurise unde și pentru ce mă duc. Totuși poate că instinctiv îmi voiu fi dat samă de ce mă așteaptă cu toată marea mea desorientare, în care intra poate și puțină frică, dar de sigur nicio mîndrie și nicio iubire, cînd am intrat în prima clasă a liceului botoșănean, care pe atunci nu cred că se chema încă după numele aceluși hirsut, aspru, „roman“ profesor și scriitor, istoric, filolog pentru afirmarea nației care a fost Treboniu Laurian, despre care însă în atîția ani de studii nimeni nu mi va vorbi ca despre un model și nici chipul lui dominator nu va răsări pe pinză sau în marmură și bronz înaintea noastră.

Întăiu, ce nepotrivită casa în care era să sorbim de acuma înainte din izvorul unor cunoștinți mai înalte: Veche locuință boierească lingă biserica Sfîntul Gheorghe, fundație a lui Ștefan-cel-Mare, încă nerăzăluită de Comisia Monumentelor Istorice și mai impunătoare în tencuiala groasă pe care vremea aruncase mari umbre negre, biserică în care profesorul de religie, frate de episcop și figură fină blondă ca a lui Ștefan însuși în chipul de imaginație creat de Țsachi, părintele Moisiu, nu ne-a

dus o singură dată pentru a ni vorbi de Dumnezeuul tuturora, de Hristos cel bun și de Domnul mării noastre glorie trecute. Această construcție în vechiul stil frumos, dar potrivită numai pentru viața și activitatea unei singure familii bogate, trebuie să fi aparținut unei familii armenesti. Căci Armenii, cu excepția casei d-rului Ștefanovici, gospodărită după tradiții bucovinene, erau în tot lungul acestei străzi. De la băcanul cu coarnele de mare, pe lângă negustorul de ghiuden târcat și îndesat de la „Ghereta Verde” și până la casa din fața liceului a unei respectabile familii armenesti, cu lung trecut la noi, și pe urmă, în față, cu un întreg cartier locuit de aceiași oaspeți, Armenimea se întindea până departe. Pe când, înainte de strada perpendiculară a școlii noastre, care ducea spre centru; cu întortocherea dublă de la librăria lui Ivașcu, dintr’o formidabilă clădire cu temelie proastă, skyscraper pentru ochii noștri deprinși cu zidiri modeste, în dreapta bisericii și în fața ei se mai întâlneau locuinți armenesti răzlețe sau șiruri întregi: la Grigore Goilav, a cărui casă, totdeauna închisă și tăcută, era un model de gospodărie occidentală — și o a doua stradă a acelorași Armeni pornia de la dînsul —, ori la alți Goilavi, cu legături austriece, în aceiași Bucovina, de unde va răsări colegul nostru nalt, blond, cu ochii albaștri, Goilav Gustav, menit să fie apoi un elegant ofițer de cavalerie.

Liceul, cu o urită firmă mare la poartă, cuprindea, cu o „șală” la mijloc, în stînga o mai vastă clasă întâiu, o clasă a doua îngustă — căci numărul școlarilor descreștea răpede — la spatele ei avînd în față cancelaria și undeva în dreapta clasele superioare, prin chichinețe ca pentru o școală care scotea, la sfîrșitul atîtor osteneți, în cea mai mare parte cu totul zădarnice, doar doi, trei absolvenți din clasa a VII-a. Cum frecvența era încă destul de mare în cele din urmă două clase ale cursului inferior, ele fuseseră exilate în foasta bucătărie, compusă din două

odăi, dintre care una păstra un dulap în părete la spațele tablei exercițiilor noastre, dulap căruia se va vedea ce destinație i-a dat ștregăria noastră din clasa a IV-a.

O curte mică, pavată, în care nu era rost de stat; în fund, neapărata livadă de pomi, de-asupra căreia, ca niște uriașe spînzurători cu funiile atîrnînd erau aparatele de gimnastică, pregătite ca pentru acrobați, acrobați veritabili de speța miss Vandei cu tricoul verde pe care o văzusem în anii copilăriei țînînd în dinți pe partenerul ei, înainte ca prin cercul Sidoli să fim inițiați, cu bilet, sau, pentru copiii necrescuți, prin spărturile pinzei la elegantele prestații ale familiei Sidoli: bătrînul imposant ca un șef de Stat în exercițiul funcțiunii, Cesar, rubicund și zîmbitor, melancolicul lui frate, Franz, Teresa Strackay, fata cea mare a familiei, încordînd un trup bine nutrit, iar îngereasca Medee bălaie, mezina, atrăgînd după dînsa tot stolul suspinătorilor între doisprezece și cînzeci de ani. Cu o sfîntă groază era să privim noi, neputincioșii, crescuți în recea religie a cărții, care face timid și stingaciu, pe tovarășii ieșiți din fundul zdravenelor mahalale cari se aruncau la trapeze, de pe unul pe altul, prin formidabile salturi în gol, întru nimic mai prejos de ce făceau acolo, la cercul rîvnirilor noastre, artiști în toată forma. Jos, mic, rece, sever, profesorul Radu contempla fără să-și arate satisfacția, dresor emerit, folosul evident al ostanelilor sale.

Cea d'întălu cunoaștere a profesorilor a fost confusă. Nu-i puteam măcar deosebi: mult timp stam nedumerit înaintea celor doi purtători de bărbi cari erau G. Costin Velea și Ionescu. M'am deprins mai răpede cu profesorul de științi naturale, Savinescu, fiu de preot ieșean, ajuns la catedră în momentul cînd își termina clasele secundare, fire de autoritate, al cărui glas, întovărășit și de unele manifestații mai drastice, în care piciorul ner-

vos avea un rol, umplea de zgomot culoarele înguste ale închisorii noastre.

În fața unei mese școlare în care se întâlneau vlăstarele tuturor profesiilor din oraș, cu un număr de solizi fii de țerani din împrejurimi, vrîștele fiind și acuma destul de amestecate, până la frumosul, voinicul adolescent Iacovache, pe care boala de piept era totuși să-l smulgă din mijlocul nostru, profesorii și-au făcut apariția. Una cu totul nepregătită, noi neștiind nimic despre dinșii, ei neștiind nimic despre noi, fără să aibă măcar o fișă de proveniență și de studii : profesorul abstract pe catedra lui, elevii abstracți pe băncile scrijelate de alte generații, trecute cu un folos relativ prin aceleași vechi metode ; îndeplinirea funcției plătite de o parte, sila impusă de cealaltă, cu urmări care, firește, nu sînt grele de gicit.

Îi văd încă așa cum erau atunci. De la cei mai bătrîni la cei mai tineri, cuconul Costachi Severin, care abia ieri și-a încheiat ca foarte bătrîn pensionar rostul pe pămînt : un gospodar gras și gros, puțin bărbos, cu bunii ochi albaștri, aplecați spre somn cînd elevul știa prea bine lecția învățată pe de rost ; profesor de latină până atunci, el luase acum istoria, și obrăznicile capitulau înaintea acestei bunăvoinți somnoroase, incapabilă de a porunci și de a pedepsi, dar contra căreia, în dușmănia cumplită și jocul de-a pînda și de-a lovitura dintre stăpînitori și stăpîniți, nimenea nu se gîndia la un atac, notele fiind pe lingă aceasta așa de părintește distribuite.

Latina trecuse acum asupra profesorului Tokarski. Interesantă figură de revoluționar, de refugiat polon, care avea în urmă un întreg trecut insondabil, cu petreceri în Egipt, cu experiența multor ocupații, spirit enciclopedic, în stare a examina cu tot atîta competență la latina sa, la francesă, unde a funcționat în clasa IV-a după dispariția profesorului frances, dar și la fizică și chimie, și o legendă de profesie medicală fiind legată de taina lui.

Suflet adinc și foarte simțitor, de o bunătate fără margini, de o dreptate care nu admitea favorisarea, de altfel puțin obișnuită, și prigonirea, mai deasă, el se ofilia tăcut, închizându-și misterul, în mijlocul unei societăți în care Poloni, ca Merjvinskii, ca Trembicki, nu lipsiau, dar care n'avea față de dinsul o înțelegere, lăsindu-l să-și ciștige pînea cu lecții date până târziu noaptea, prin noroaie, pe la casele jidovești care-l tratau ca pe un simplu belfer; soția lui, o nepoată a lui V. A. Ureche, rotundă ca o brînză de Olanda și roșie ca acoperișul ei, purtînd pe capul, de o frumuseță de mult stînsă, o vizibilă perucă, întrebuița pe acest om de o mare valoare ca pe animalul care trebuie să tragă, până va rămînea jos, la carul indestulărilor casnice. Și se vorbea de stăpinirea în casa lui a colegului tînăr de la matematici, de mîncările amestecate, turnate una peste alta, care-l așteptau la oboșita întoarcere acasă, în care mai găsea și zburdăciunea elevilor ținuți în gazdă, așa încît din supunerea lui la o soartă așa de grea se desfăcea numai tînguirea muceniciei așteptate: „Mîsū Ionescu, mîsū Ionescu“ sau „Mijivinschi, Mijivinschi“... Lui „domnu' Tokarski“ nu i se făceau obrăznicii mari, copiii înțelegînd mai mult, din instinct, decît oamenii maturi: doar în clasa a IV-a, gazda obrăznicilor, cînd copiii nu mai sînt copii ca să asculte și nu sînt nici adolescenți cu cunoștința răspunderii lor morale și cu grija viitorului în viață, se punea puțină cretă în saltarul unde obositul profesor își așeza lungă barbă sură, sau supt catedra răsunătoare anume bombițe de plumb pe care le manevrau în momente mai solemne sforicele ce se strecurau după cuie bine plasate și ascunse de-a lungul pereților și, cînd, răsturnîndu-se pentru cercetare lada profesorală, mecanismul micii răutăți ieșea la iveală, același glas de supunere la toate nedreptățile se auzia fără ca din blînzii ochi negri de-așupra cărora se lăsa aripa sură a șuviței revoluționare să iasă un fulger de

minie: „Bombaluit-ați d-voastră până acum, bombalui-vom și noi la exámen“. Sau, în sfârșit, la loviturile mai apăsate cu creta răsăriau de pe polițiile din perețele clasei găinile pe care cu greutate le instalaserăm acolo.

Dar aceste apucături față de dascălul care nu strigase niciodată la nimeni, care nu pusese în genunchi în fața catedrei, care nu lovise, care, cu atita delicateță în suflet și cu atita suferință în viață, nu era în stare să jighească pe nimeni, erau o moștenire din ceia ce generații întregi, de o rară cruzime față de celalt străin, care însă pe departe n'avea însușirile alese ale omului de mare cultură Tokarski, se credeau datoare să facă față de profesorul de franceză, „domnu' Meteiu“.

Mettey, emigrat din vremea lui Cuza-Vodă, în epoca eroică a liceului, când se puteau organiza rezistențe ca aceia contra ciudatului ministru de Instrucție generalul Tell, căruia i se presintase ca protestare demisia tuturor profesorilor, era un Frances din Nord, care zicea „septante“ și „nonante“, un pribeag fără studii deosebite și fără nimic din ceia ce se desface dintr'o anume înălțime a culturii în adevăr umane; sint sigur că acela care într'un moment de supremă desperare ni sputea în chinutul său iargon: „Dechit profesor la asemeni bueț, mai bin' pastor la porc“, era un om fundamental bun, că se găsia bine în țara adăpostirii sale, unde-și măritase fata după un avocat român, că el ar fi dorit ca din lecțiile sale să iasă cit mai mult profit, spiritul de datorie și de onestitate al rasei sale neputându-i fi străin. Dar apucăturile pionului frances, ale inexorabilului pedagog formalist îi rămăseseră, și vrîsta înaintată, suferința bolii care-l făcea să răsufla greu, cu neexplicabila pană de gîscă în colțul gurii chinuite de astmă, întăriseră încă aceste dispoziții care duceau în chiar Franța lui la dureri ca acelea pe care Champfleury le-a descris în „Suferințele profesorului Delteil“ și pe care le afli și în amintirile din

„L'armoire aux souvenirs“ ale poetului Jacques Normand, cu pocnitorile pe treptele catedrei și cu scaunul ei uns cu cleiu. Metoda lui era cu totul învechită și era greu să faci pe flăcăul de la sate, care de aceia stătea adese ori în genunchi, să deosebească între *ba-guet-te* și românescul *bagă-te* de acasă. Cind rezistența minții sau dispoziției elevului îi stătea în față, omulețul gros, cu figura rotundă și ochii supt ochelari ca ai lui Gorceacov, se supăra și începea lupta care, se spunea, dusesese odinioară până la lovirea profesorului. Epitetele zburau de zor, începînd cu *bourrique*, care, înțeles de chinuitori ca *buric*, i se striga de cei de afară prin ușa răpede deschisă și închisă; minile mici, grase se întindeau peste catedră ca să apuce de păr pe îngenunchiați și une ori trupul bondoc lua cu asalt băncile ca să scuipe pe acela care făcuse cel mai mare păcat. Iar „inimicii“ făceau musică în bănci din instrumente nevăzute, a căror căutare putea să ocupe fără rezultat o oară întreagă, sau, stînd cumînți în genunchi supt privirea pînditoare a profesorului, îi trimeteau cu oglinda drept pe virful nasului o pată de arzătoare lumină. Dar cu toții cei cari l-au chinuit au trebuit să aibă o simțire de remușcare cînd, ceva mai tîrziu, am dus pe „domnu' Meteu“ la cimitirul catolic, unde țerna era tot țerna romanească pe care, punctual până la istovirea puterilor sale, el o călcuse pentru a-și îndeplini la școală obligații atît de rău răsplătite.

O tragedie e cuprinsă în viața profesorului de romînă, G. Gr. Băleanu, o tragedie cu afunduri obscure și răs-pingătoare. Plecase de undeva din Bucovina, unde ajunsese, Ardelean de origine, prin împrejurări neștiute, și trăia în Botoșani ascuns, fără prieteni, servit numai de un băiat de la țară, coleg al nostru, nalt, slab, galben, bolnăvicios la înfățișare. Pentru motive care nu se puteau spune a plecat mai tîrziu, mult după ce mă strămutasem aiurea, și de aici din Botoșani, și într'un tîrziu, am auzit

de o moarte misterioasă, cînd se scălda în Siretiu, la țară, unde dădea instrucție copiilor unui moșier. Dar ce om de energie și ce om de înțelegere! Între profesorii pe cari i-am găsit la intrarea în liceu, el represinta autentical produs al satelor de unde venia. Nu era numai dascălul care avea interes pentru elevii săi, care făcea tot ce era cu putință ca să-i învețe, nu numai a scrie, cu o ortografie oarecum proprie, pe care a expus-o în „Convorbiri Literare“ — singurul dintre învățătorii noștri al cărui nume a apărut în vre-o revistă —, călăuzul care mi-a vădit existența unei literaturi românești alta decît a cărților de școală, nu numai că era un gospodar, care-și va ridica, după datina strămoșilor țerani, în singurătatea sa, o casă chiar lîngă Liceul cel nou, de care va fi vorba pe urmă, dar el avea o credință, și credința aceea și-o manifesta, hotărît, necruțator, brutal, oricînd și înaintea oricui. Avea scîrbă de „coconășul“ care, în puterea situației sociale a familiei, înțelegea a fi tratat altfel decît ceilalți și, la apariția alintatului de acasă care venise tîrziu, glasul lui de batjocură, întovărășit de risetele clasei, se auzia tăios: „Ă, coconășelul! Ți-au dat cafea cu lapte? Ei? Cafea cu lapte...“. Și figura de Heliade Rădulescu cu părul sur, uns, lăsat strașină, se lărgia într'un zimbet larg răutăcios supț mustățile tunse ca la moșnegii din satul lui și din ochii spălăciți ieșia o scînteie de batjocură, pentru ca apoi un scuipat printre dinți să punctueze observația. Era în același timp un ireductibil naționalist pe o vreme cînd în localitate, afară de rarissime exhibiții școlare, din ce în ce mai părăsite, naționalismul se manifesta doar prin poeziile lui Scipione Bădescu, largă figură ardelenescă, străbătută de mustața cu sfirc, care, înfășurat în cravata înfoiată, părea că e gata oricînd să declame, după o petrecere cu vin bun, versurile înflăcărâte ale primei sale tinerețe. Acasă, trăgeam la mașina de înmulțit, din însărcinarea lui Băleanu, „Panegiricul lui

Ștefan-cel-Mare“, pe care, primă încercare de comerț, îl vindeam colegilor.

Băleanu nu era naționalist așa, ci credința lui, ascunsă, adâncă, gata de fapta pe care împrejurările nu i-o îngăduiau, se rostia la întâmplări numai, abrupt, ca o izbucnire fără a doua zi. Odată am fost marturi, noi din întâia clasă, la apariția propagandistului antisemit și ultra-naționalist, Polihroniade ori, cum se scria el, Polychroniade:

Răsărise la Botoșani ca să agite doctrina lui, din când în când servită prin foaia „Deșteptarea“, pe care multă vreme am primit-o gratuit, mama ajungând a-l cunoaște la Argenti, considerat ca șef al antisemiților locali. Văd încă seara luminată de scinteierile de aur roșu ale Venețianeii Teresa: Polihroniade, încă tânăr, rotunjor la față, puținel bărbos, cu ochii unui om căruia nu-i displace viața, cetia poeziile sale, între care, în primul rînd, aceia închinată stăpînului casei:

Un amic cu suflet mare se uita la noi,
Tot cuvîntul fu de țară și d'ai săi eroi.
Cine e? Jidani-l știe! Mulți ca el d'ar fi,
Puiu de Jidov in Moldova nici că s'ar găsi.

Și, pe cînd declama ca la București, ceia ce uimia sfiala noastră septentrională, cu gesturi care nu se pomeniau la noi, aceste încrezute versuri neroade, o mișcare a minii răsturna păharele de pe tava pe care servitoarea aducea nelipsitele dulceți.

Polihroniade vorbise la Școala Marchian, unde i se dăduse voie să ție o conferință. Foaia lui Bădescu a însemnat fără îndoială acest eveniment. Undeva, într'un colț, ascultam cea d'întăiu expunere de acest fel. Sala clasei întăiu, unde făcusem o așa de tristă intrare în studii, era plină de public supt lumina mării lămpi de gaz prinsă în tavanul înalt. Prin coșmegile lor de făinari și grînari „Jidanii“ din împrejurimi ciulfau urechile ca să prindă ceva din zvonul odăii luminate unde așa de aprig îi dis-trugea, cu vorba, „Pilicriniadi“.

Spre marea noastră mirare, Polihroniade a răsărit și la liceu, în clasa întâiu, unde-și făcea lecția Băleanu, foarte bucuros să poată primi pe ilustrul poet și ziaristul de București — o, ce departe, în ce luminoasă aureolă, se făcea acest București, capitala, nouă numai de vre-o douăzeci de ani, a unei țeri a cărui facere o necunoșteam cu totul!; din ciți erau în mediul acestei copilării a mele, așa de puțini fuseră până acolo, așa de puțini veniseră de acolo, vorbind altfel decît molfăitul nostru dialect ascuțit în *î* la sfîrșit și cu sușuiala unui *c* muiat slavonește, și nimeni nu ni vorbise de ce este la București, în mult mai mare, cu mult mai înalt decît Botoșanii noștri! Cîteva cuvinte întîmpinară pe oaspetele rar, al cărui meșteșug de vorbă făcu să se cutremure fereștile odăii. Apoi, după o îndoctrinare din care nu mi-a rămas nimic, o sărutare apăsată pe obrajii miei, cunoștință personală, imi dădu pentru citva timp un prestigiu deosebit.

În total, era o rară ocazie de a vedea oameni din afară, — o altă vizită, afară de cite un părinte îngrijorat sau de „popa Moisiu“, venit să-și pedepsească odrasla înaintea noastră a tuturor, fiind aceia a Neamțului cu fonograful, de pe al cărui sul se desfăceau cuvintele, pe atunci neînțelese pentru noi, afară de Aizenberg din fruntea catalogului, viitor birjar cu un singur cal:

Der Graf von Luxemburg

Hat viel Geld verjuckt, juckt, juckt!

Ca urmare politică pentru noi — cari știam acum ce e politica, pentru că era de notorietate școlară că Savinescu e liberal, dar că Severin, Băleanu și alții sint conservatori —, nimic. Numai școlarii de la „Marchian“ continuau să se bată întălu cu dracii de pe zidul casei pustii a lui Holban pentru ca, la doi pași de acolo, să se desfășure spectacolul din fiecare sară al marelui duel între cel mai voinic școlar (de la șaisprezece ani în sus) și campionul israelit de la pităria vecină, înaintea unui nu-

meros grup de mărunți spectatori, căroa din cind în cind, pentru variație, li se arunca vre-o carte ca s'o rupă cînele holbănesc orî dintre cari cite unul, cum am pășit-o eu în acești primi anî de școală, își mai scrintia cotul sau umărul pe ghiață. Care era mai îndrăzneț și mai mehenghiu trecea dincolo de aceste Olimpice satanico-jidovești și înșela pe cite un negustor din strada vecină, lăsînd să lucească în noroiul frămîntat cu paie un leu nou (eu am apucat încă socoteala cu parale, pe care o făceau toți țeranii), un „franc“, cum se zicea, pentru a trage pe urmă înapoi cu sfoara piesa de argint cu sau fără efigia încă tinărului Carol I-iu, intitulat „Domn al Romînilor“.

Dar acestea erau senzații ale nevrînicilor de la școala primară. Ele erau supt demnitatea noastră studioasă. Cu cei cițiva, foarte pușini, Evrei de pe aceleași bănci, relațiile noastre erau de o bună camaraderie; poreclele lipsiau și nu se pomeniau loviturile. Dacă Aizenberg nu știa nimic, Simon Sanielevici, figură prelungă, palidă, fină, cu părul creț și ochii de o nobilă privire, lupta cu mine prin matematica lui, neinteligibilă mie, pentru locul întăiu în clasă. Părechea de băiețoi mari, grași, groși, cirlionțați, greoi a Joldeșterilor — Joldeșter Iancu și Joldeșter Bercu, gemeni și așa de asămănători încit unul putea să „spuie lecția“ pentru celalt pentru ca odată unul din ei să zburcească în mărturisirea sinceră: „Nu sint eu, e frate-mieu“ — nu stîrnia nicio dușmănie; cel mult cei în vrîstă de a se uita la femei făceau cite o glumă din cele mai grosolane la adresa roșiei lor surori cu ochelari de aur, pe care o zăriau la casa lor în față cu liceul.

Nu, predica lui Polihroniade, cu tot nașionalistul sprijin al lui „domnu' Băleanu“, răsunase în pustiu. Nu văzuserăm nici o „havră“, de care erau destule, prin locuri mai do-site, dar ne îngrămădiam cu toșii, la ieșirea din clasă, în jurul jidănașului rufos care vindea excelente „pleșăle“ de turtă întinsă și uscată, înșepată cu puncte ca acelea care,

la pasca lor, însemnau, după opinia populară, atâtea înțepături date de strămoșii, așa de îndepărtați, și mai ales așa de nesiguri, Mintuitorului însuși.

Dar iată unde m'a dus frăția de ideal dintre „domnul de romină“ și apostolul totdeauna fără bani al unui anti-semitism care vagabonda căutînd abonați la „Deșteptarea“. Să mă întorc la cercul învățătorilor noștri...

Între profesorii bătrîni era și cel de fizică și chimie, Lupașcu. Cumnat cu bunul Severin, dar între dîșii nu era nicio asămănare. Cu tot aierul său somnoros, Severin știa istoria, și la un moment a apărut și un manual al lui, cu litere mărunțele, cuprinzînd o sumă enormă de fapte mici cu privire la evul mediu, singura carte ieșită din cercul învățătorilor noștri, pe cînd, cu toate studiile făcute, se pare, prin vre-un loc nemțesc, căci zicea „șinc“ și „șăru“ (zero), roșcatul nostru inițiator în ale tainelor naturii, — pe care ca științi naturale ni le preda, după cartea lui Ion Nădejde, o îndrăzneată inovație, însuși directorul Savinescu, care nu cerea decît învățarea pe de rost a staminelor, pistilelor și altor elemente, pe care le urîșia știința, ale florilor noastre iubite, — nu știa, după modesta noastră părere, chiar nimic. Îmi pare rău că trebuie s'o spun despre acela care la zece ani ai miei mă declara gloria clasei, de și tesele mele la fizică erau simple amplificatii literare în jurul unei materii pe care n'o cunoșteam pentru că nu mă interesa. Lupașcu avea aparate pentru materia sa, dar se feria să le atingă, declarînd că „sînt periculoase“, interzicea să se atingă sarea cu limba, această substanță putînd fi și ea „periculoasă“, din moment ce se gășia în camera secretelor divine, care pot avea urmări fatale; abia dacã din cînd în cînd o roată de sticlă se învîrtia cu cele mai mari precauțiuni. Experiënțele nu reușiau niciodată: cînd, după o anume tratare prevăzută în frumoasele, dar nu și ușoarele cărți ale lui

Poni, substanța trebuia să devie albastră, ea rămânea roșie, iar, la explicarea telefonului, profesorul nostru ne credea cînd din odaia vecină-i răspundeam că nu se aude nimic, de și el striga de se aduna lumea în stradă. Odată am luat cu toții o notă slabă fiindcă am întors cum trebuia clișeuul visiunii din manualul nostru de fizică, unde era pe dos.

Dar, ca om, „domnu’ Lupașcu“ trebuie să fi fost greu de înfruntat și de biruit. Roșul mustăților sale umflote de-asupra buzei anunța aplecarea la luptă, și partidul conservator trebuie să fi avut în el pe unul din cei mai teribili combatanți. A vrut s’o arăte și cu prilejul visitei cu care Ion Brătianu, însuși Ion Brătianu, a onorat liceul nostru cînd eram în clasa a IV-a.

Văd încă scena pe care să mi se îngăduie a o intercala în această galerie de portrete ale profesorilor cari, oricum să fi fost în ei înșii — și rău nu era niciunul — și față de alții, față de mine au fost binevoitori până la îngăduință pentru materiile pe care nu le iubiam și deci nu le puteam învăța.

Pe neprevestite, căci bătrînului prim-ministru, care n’au uitat niciodată anii săi de răsvrătire și care, apoi, n’avea nevoie de mijloace artificiale ca să se impuie, nu-î plăceau pompele într’o vreme care avea dreptate să le păstreze pentru o societate nu destul de educată ca să poată respecta pe cineva și în lipsa lor, ușa cămăruței noastre s’a deschis pentru ca să pătrundă în ea un val de lume, în care nu puteam recunoaște decît figura de profet bărbos și chel a polițaiului Placă. În frunte, un om mărunț și cărunț, bărbos și cu părul creț înfoiat, îmbrăcat în haine simple de „pielea dracului“ cu puchiței albi, care te chema și te stăpînia prin strălucirea extraordinară, plină de voiciune, de bunătate părintească, de neastîmpărată ghidușie copilărească, într’un cuvînt de farmec, a

ochilor în care nu pricepeam noi cîtă putere de voință și de creațiune se cuprindea. Fiindcă aveam înaintea noastră, neînștiințați, pe cînd ar fi fost așa de firească, în toate clasele, o lecție pregătitoare, în care să se fi povestit, în legătură cu dînsul, care aducea ațita trecut, de suferință, de luptă, de întemeiere și de glorie, în faldurii hăinuței ca a oricărui Evreu zaraf din piață, întreaga istorie a creării, atît de mult și printr'însul, a patriei pe care o personifica mai elocvent decît toate frasele din manuale — iar noi învățam în acea clasă a patra după Treboniu Laurian, care începea de la zeul Marte și de la gemenii romani ai divinelor lui zburdăciunii, — pe însuși Ion Brătianu, președinte al Consiliului de miniștri și adevăratul stăpîn al țerii.

Pe catedră, Lupașcu, membru al partidului conservator, stătea neclîntit. A nu ieși înaintea primului-ministru, a unui astfel de prim-ministru, i se părea, după cine știe ce măiestre combinații de club, o datorie de partid, neîndurător față de tiranicul „vizir“. De acolo, de sus, pe cînd Brătianu stătea modest în picioare înaintea băncilor noastre mutilate și a fețelor noastre mai mult curioase decît speriate, și de loc respectuoase, profesorul voi să „facă lecția“. „Fiindcă ești profesor, e de presupus că știi“ fu observația care-l opri de la ceia ce era să vie; adică: desemnul pe tablă și neconținuta întoarcere la cartea de pe catedră ca să se vadă dacă în adevăr unghiul cutare e A și altul B. „Chiamă un elev, și nu unul din cei mai buni.“

Și, astfel, printr'o inocentă înșelare a ministrului, am avut prilejul să-i dovedesc, în calitatea falsă că nu sînt „unul din cei mai buni“, cum că, dacă în tubul A B faci vidul de aier, obiectul C și obiectul D, de și au altfel o greutate deosebită, își pierd cu totul diferențierea.

Un semn din cap și, forma odată îndeplinită, alaiul extraordinar, unic s'a desfăcut pentru a întîlni în alte clase alți profesori, din fericire în adevăr alții, ba poate chiar

din clubul lui Ion Brătianu, ceia ce, firește, putea să schimbe tot ceremonialul inspecției.

Își poate inchipui oricine care era atenția din oara de fizică și chimie, mai ales cînd frica de curente făcea pe profesor să apară cu o neobișnuită tichie protectoare pe cap...

Altfel erau, firește, profesorii mai tineri, cu toate că ei aparțineau unei epoci de studii care dădea fiecăruia, oricare ar fi fost posibilitățile și pornirile lui, aceiași înfățișare, oarecum seacă, une ori dură, fără niciun contact sufletesc față de un public școlar ținut în friu ca o ceată de fiare gata să se arunce la orice slăbire a vergii de fier.

De fapt tinerii erau numai doi, aceia ale căror bărbi le confundasem atîta de depîn la început: Velea și Ionescu.

Cel d'întăiu, profesorul de geografie, era un om frumos și mîndru, de o dirză autoritate, de o eleganță voită și exagerată, purtîndu-și sus bărbia, dînd sonorități artificiale glasului și, pentru a trage cite o palmă după buna tradiție, puînd mînușă pe mîna obișnuită a învîrtii filele cărților. Pentru Velea, un asiduș cetitor, niciun manual nu se potrivea cu intențiile sale și astfel el dădea coli manuscrise, scoase la centigraf, și, însărcinat cu aducerea lor, am putut să descopăr cea d'întăiu locuință a zeilor noștri, mai mult temuți decît adorați, și m'am ales cu un sentiment de mirare că partea de Olimp a „domnului Velea“ se reducea la o căsuță de mahală cam ca a Vizdogesei mele și că, în loc să văd în jurul lui pe slujitorii înaripați ai divinității, ușa mi se deschidea de o frumoasă fată cu ochii mari negri, sora nemăritată a geografului.

Foarte îngrijit și el, dar fără pretenție aparentă, cu părul lung mătăsos, cu barba pătrată de cea mai îngrijită potrivire și asiduă pieptănare, slab de boala care-l rodea și-i măcina sufletul, rece până la intimidare, cu privirea

neexpresivă și obosită, era profesorul de matematici, al cărui fel de viață în casa bunului Tokarski îl cunoșteam, dar n'am fi putut bănui că în acest trup șubred, crușat cu atita îngrijire și în aparență incapabil de orice spontaneitate, se ascunde clocotul de căldură și de iubire a aventurilor care, cîțiva ani după aceea, îl va face să iea drumul Oceanului cu una din cele mai aprige în pofta de viață din colegele mele la Universitate, pentru ca amîndurora să li se piardă urma pentru totdeauna.

Cu Ionescu, respectul era absolut: ajungea o singură privire severă ca să-l amintească și să-l impuie. Față de mine, care am început cu dînsul a nu înțelege matematica și am continuat așa până la sfîrșitul studiilor mele, grațiat, pentru alte aptitudini, în ce privește însușirea acestor cunoștinți și îndemănări, receala lui era și mai glacială, și pe carnetul de note recomandat de V. A. Urechiă ca ministru, pe „libretul“ meu, împodobit cu calcomaniile la modă, pelițe de cleiu înfățișînd tot ce poate fi în univers, mina osoasă însemna cu un fel de ciudă pentru inaptitudinea pe care nu căutase niciodată să o corecteze acel șase, rare ori înlocuit cu un opt dureros smuls sforțărilor mele, o clipă mai fericite, care pecetluia o iremediabilă inferioritate. În schimb, Sanielevici era mîngîierea profesorului, și se putea prevedea viitorul științific care-l aștepta.

Caligrafia și desemnul erau incredințate unui Ardelean de origine, cum o dovedia numele lui, Mărgineanu, al cărui fiu a avut un rol așa de frumos în bine pregătita bătălie de la Mărăști. Om de pace, cu toată dirza-i mustață roșie aplecată a războiu, el a găsit oarecare gust în aplecarea mea către scrisorile neobișnuite, rotunde și batarde, și sfaturilor lui li datoresc, dacă nu personala, fără intenție, linie a scrisorii mele de mai târziu, un fel mai sănătos de a ținea condeiul, pe care până atunci îl prindeam cu o încordare nervoasă care strica degetul arătător.

Mai puțin l-am putut mulțami cu planurile de grădină, înverzită la pajiște și pătată cu negre rotocoale în locul copacilor, cu arhitecturile de o geometrie aspră și cu seaca reproducere a unor desemnuri de nasuri, urechi și nuduri — văd încă un moșneag gol crispat spre rugăciune ca într'o pînză de martiriu a lui Rîbera. Pe urmă ne-am împăcat iarăși, cînd, cu lungă trudă, am copiat o odioasă cromolitografie a luării Plevnei, în care-mi plăcea că recunosc pe generalul Miluță Cerkez, rudă prin mamă-sa, cocoana Ilenuța, cu mamă-mea: odiosul amestec de colori stingaciu așternute a avut locul său în expoziția de sfîrșit de an. Și în jurul nostru, din vastele livezi, erau atîtea lucruri de prins cu interes și iubire, potrivit cu felul de a vedea al fiecăruia...

Nu pot uita, și pentru partea pe care a avut-o în desemnarea viitorului meu peste cîtva timp, pe profesorul de musică, autorul caietului centigrăfiat de teorie musicală, care începea cu vechiul imn medieval de unde vin numele notelor (atunci îl învățam și nu-l înțelegeam):

Ut queant laxis
 Resonare fibris
 Mira gestorum
 Famuli tuorum, etc.,

domnul „Victor conte de Fleury“.

De loc Frances, de o vagă origine polonă, iar conte, cred, și mai puțin, fost capelmaistru și acum „maestru“ al artei sale la noi, omul frumos ca un coafor, pudrat, cu mustața mică sucită, cu ochii visători de femeie romantică, de fapt ne făcea foarte puțin, sau de loc, să cîntăm, așteptînd ca apoi, în cursul superior, de pe urma cine știe cărui stagiu în cine știe ce armată străină, să devie și maestrul nostru de scrimă, cu sabia și cu floreta. Oara lui era un prilej de conversație la care luau parte mai ales cei mai mari, mai purtați prin lume și mai „stricați“, cu Cristea Manea în frunte, dintre elevi.

Pentru că întreaga conversație privia teatrul, reprezentațiile lui Teodor și mai ales Adelinei Popescu, la care nu toți aveau plăcerea să asiste — eu nu i-am știut decît după afișuri — și, în teatru, în special actrițele. În-surat, întovărășit totdeauna de două doamne surori, domnul profesor-conte nu credea în succesele lui Cristea Manea și ale altora dintre școlarii precoci sau mai copți, și, la povestirea unor isprăvi pe care le socotia imagi-nare, el tăia vorba, în jargonul său special, care nu era lipsit de haz, cu acest refren: „Ciș mată ghindesc?; la mată nici mirosul...”. La musică, avem cu toții note bune.

Și colegii? Se spune că marele avantajiu al școlii pu-blice e cunoașterea de timpuriu a oamenilor în deose-bitele lor înfățișări și acțiuni și că sufletul copilului caută o indispensabilă hrană în tovărășia cu cei de aceeași vristă. Poate fi adevărat, mai ales în obișnuința cu bru-talitățile și uriciunile de care e plină, în tot lungul ei, viața. Pentru a fi mai mult decît atita, ar trebui genera-lizarea în toate clasele a unei anumite educații a senti-mentelor. Și ar mai trebui ca vristei aparente, însem-nată prin numărul anilor, să-i corespundă o vristă sufle-tească —, dar eu eram, în multe privinți, așa de departe peste anii miei? Și, iarăși, mijlocul de apropiere, de co-laborare, de întrecere, care nu trebuie să devie prea as-cuțită și dușmănoasă, al exercițiilor fizice, de dezvoltare trupească, de antrenament, de libertate și armonie, ni lipsia cu desăvîrșire, înlocuit prin acrobația de care am vorbit mai sus.

Între colegi, erau aceia cari nu existau pentru inimă. Întimplarea te pune pe aceeași bancă, și atit. Niciodată nu ni-am povestit nimic, n'am avut ceva să ni spunem. Nici pentru un act de revoltă, până mult mai târziu, nu era cu putință să ne înțelegem. Ne simțiam fiecare din altă lume: recreațiile erau absolut goale și, după cit îmi

aduc aminte, tăcute, în culoarele întunecoase, în curtea pietruită, așa de îngustă. Niciunul nu vorbea de părinții săi, de frații săi, de surorile sale, care acestea, odată numite, ar fi devenit obiectul batjocurii celorlalți, ca și mamele, de alminterea, în corul de injurături obișnuite. În casa vre unui coleg nu-mi aduc aminte să fi intrat. Ajutoare nu ni dădeam la niciun prilej: cutare-și făcea o plăcere să aducă de-acasă zahăr, bomboane, bani, să ni arăte ce are, să pară că e gata a ne împărtăși, pentru ca apoi să mănince ori să puie în buzunar ce adusese.

Grosolănia unor odrasle ale mahalalelor întrecea orice inchipuire. Ca și azi, din nenorocire, păreții se acopeau de cele mai scârboase inscripții și desemnuri, iar latrina era în toate privințele ceva infernal, pe care-l puteai înfrunta numai renunțând la orice sentiment de demnitate umană. Un folklor special era adus și țipat în urechile fiecăruia de acești represintanți ai decăderii orientale; versuri răsunau din acelea de care s'ar fi înroșit cei mai inveterați dintre bețivi în cea din urmă dintre circiume. Cine le știa mai multe era mai mindru, și ceilalți îl priviau cu un deosebit respect. Sentimentele cele mai firești ale colegilor erau terfelite. Exhibarea trupului în formele cele mai desgustătoare constituia o distracție obișnuită. Mă mir cum nu se ajungea și la acte de cea mai vinovată rătăcire a simțurilor, de și nu lipsiau clienți mărturisiți ai caselor de prostituție? Unul din băietanii cei mai spurcați la gură începea orice lecție, orice răspuns printr'o miriială care făcea să izbucnească băncile înaintea profesorului, nelămurit asupra motivului acestei zgomotoase ilarități: elevul își injura profesorul, și se aștepta cu nerăbdare momentul când izbutia să strecoare injurătura, cu care n'a fost prins, de altfel, niciodată. O asfixie morală corespunzătoare acelei fizice în odăițele fără aier, în care se comunica tuberculoza, și ațiția au dispărut dintre noi de pe urma acestei contaminări! Al-

ții se infectau de boli rușinoase și aflam cum incetul pe incetul li se desface corpul otrăvit.

La experiența desastroasă pe care o dădea școala, înfundind în tainițile cele mai ascunse ale sufletului ce mai rămânea bun — și, cu atita ingrămădire de lecții, care trebuiau mai toate învățate pe de rost, nu mai rămânea o clipă familiei, de altfel obișnuit bucuroasă că a scăpat de orice grijă, ca să panseze rănille adinci care, în această ticăloșie, supurau —, se adăugia pentru mine și altă experiență, din care e mirare că am putut ieși teafăr, viu și curat sufletește. În nevoia de bani a gospodăriei cu șaizeci de lei pe lună, nu ajungea bursa mea, de care rîdea cutare care pe urmă mi-a devenit un așa de bun prieten, cîntînd în versurile, pe care atîția se pricepeau să le facă, pe „Tatar Burechiță“:

De Pel Grosa Tatar fiu,
Zornăind prin buzunare
Leașa de fanaragiu,

ci trebuia să dau lecții.

O, chinul de umilire și de oboseală al lecțiilor acestora, începute aproape de la zece ani! Unde nu m'au dus ele, prin străzi întunecate și pustii, cu groaza zăvozelor lăsați liberi, strabătînd cimitire în care crucile păreau că se mișcă de zguduirea morților doriți să iasă din nou de-a-supra pămîntului! Odată, lingă biserica Roset, în fața tuturor gropilor ingrămădite, învățînd pe o vioaie verișoară, căreia i-am transmis o caligrafie pe care eu insumi am pierdut-o, în odăița foarte încălzită, în care era atita lume, pentru ca „moșu“ Costică Iorga, vărul primare al tatei, să mă răsplătească la fiecare lună cu o largă piesă de cinci franci. Apoi la o familie în care, lingă tată, inginer străin, era o femeie de veche familie românească, pentru al cărui nume mama avea atita respect. Odată, fiul, care va ajunge poet, avea nevoie de o lucrare scrisă,

și, cum era datoria mea, am făcut-o. A doua zi, indignată, nobila doamnă m'a invitat să nu mai vin niciodată, fiind un băiat neonest, care pot infecta pe unica odraslă a familiei: lucrarea fusese declarată de profesor copiată, fiind prea bine făcută... Mai în fund, undeva mai în fund, n'am putut rezista teroarei pe care o răspîndiau haitele de cîni între cari se ivise și turbarea. Apoi lingă biserica Sfinții Voevozi, în casa cuiva pe care situația lui în învățămînt trebuia să-l impuie respectului meu, ca și încă o însușire, și mai nobilă și mai înaltă, în odaia supra-încălzită în care pregătiam la latină, la greacă, răsfoind dicționarul lui Quicherat și stufosul volum grecesc cu litere cirilice al lui Ioanid, din care gîlgăiau ploșnițele, eram neconținut invitat să ating pe o frumoasă femeie grasă care se zbeguia fără rost între fiii casei mergînd până la douăzeci de ani, pentru ca la fiecare zece minute clopoșelul s'o cheme sus în odaia de culcare a tatălui. Și casa bogată a lui Hermeziu, unde am fost chemat ca tovarăș — ce splendori răsăriau înaintea mea! — și unde, după inspecția ochilor unui unchiu al colegului, am fost trimis acasă, cu o piesă de cinci lei în buzunar, ca primejdios prin sănătatea mea șubredă pentru odrasla casei...

La zece, la unsprezece ceasuri începea, adesea în frig, — examenele de iarnă le pregătiam în fundul micului pat, acoperiți cu pături care înlocuiau focul —, supt raza chioară a luminărilor de său neconținut curățite cu mucările, mai târziu și supt aceia a lămpii de porțelan porțocaliu cu flori violete, luată de pe vechea masă incleiată, legată, tremurătoare, cu scene chinezești, a mamei, pregătirea lecției. O groază... Excepțiile latine din Gramatica lui Badilescu învățate pe de rost, pentru ca prin somn, în cele citeva ceasuri dintre unu' și șase, să mă ridic cu ochii închiși îngînînd inconștient:

Ante, apud, ad, adversum

sau

•
A, ab, absque, abs și e

sau, iarăși,

Linter singur numai ține
De vorbele feminine.

Pe masă, se întinde *teul* cu care trag meridiane și paralele. Coastele țerilor se lucrează cu cerneală într'un amănunțit zigzag. Munții se fac migălos ca niște omizi întortochiate. Coloarea de creion sau cea de pastel zugrăvește deosebit țerile. Numele se scriu în litere de tipar. Supt ferești se aude în marea tăcere a căsuței Lătratul depărtat al cînilor pustii. Supt aceiași lumină tremurătoare, pe cînd sluga încotoșmănată suflă în cenușă ca să aprindă primul foc, tremurînd copilul nedormit trage cizmele de glanț ori lungile cizme de piele cu tureacă pentru ca prin atitea noroaie ori prin nămeții de zăpadă să se tîrască la izvorul învățaturii.

Și, o bucată de vreme, nevoile unei familii așa de strîmtoare ni-au impus conlocuirea frumoasei doamne Băjescu pe care — fata lui Uhrinovschi „cel sărac“ — o apucasem sănătoasă, stăpînă în casa ei și care acum, părăsită de soț, despărțită de copiii meniți a slujii, tulburată la minte, aiura nopți întregi prevestindu-și moartea care era s'o prindă mai tîrziu din fugă pe cîmpii înghețate unde o dusesse bolnava desperare...

În cetire, în vechea mea carte iubită dacă măcar mi-aș fi găsit mîngîierea... Acea carte pe care o găsisem în biblioteca lui „moșu' Manole“ prin săptămînile adăpostirii mele la dînsul. Volume franceze din rafturile bunicului Aga Costachi Iorga și calendare ca al „Ghimpelui“, în care G. Dem. Teodorescu își rîdea de Austria învinsă pe care „o măsăa o'nveninează“, și de Carol I-*iu* „Hop-în-țol“, căruia-i cînta :

Lea-ți lădița și domnița
Și treci iute Dimbovița,

precum și colecția foilor războiului, „Războiul“ Weiss, „Războiul“ Grandea al poetului macedonean, cu chipurile

celor căzuți, cu scenele de asalt, o atit de impresionantă lectură, incit, la atentatul contra lui Ion Brătianu, am întrebuițat stilul de jurnal ca să-l anunț prin scrisoare anume mamei.

Dar unde era timp pentru cetire! Și apoi întrebuițarea manualului, a vechiului manual cumpărat de la alții, zdrențos și slinos, pe care-l legam singur, ajungea ca să desguste de carte, ca să desființeze orice simț al frumuseții literare... Doar cite o carte de premii se adăugia la moștenirea părintească, trecută în mare parte unchiului de la Roman pentru biblioteca circulantă cu care-și mai creștea veniturile. Cu ce grijă imi numerotam volumele așezate pe două policioare lângă fereasta între ale cărui geamuri, prins acum de pasiunea păsărilor, botgroși, cintețe, sticleți, așa de bine îngrijiți că muriau pe capete, ascundeam o oiță, adecă o vrabie cu un punct roșu pe gușă (furnisam cu păsări și pe casierul Codrescu, fratele căpitanului cu burta străbătută de glonte, care era cel mai mare mincău din Moldova, pe Iancu Codrescu, cu tinăra și frumoasa soție, Maricica Nacu, care, el, creștea și canari și făcea cuiburi pentru odraslele lor, mestecind ghiudenul de care-i era plin buzunartul).

Era, în această bibliotecă, un vechiu calendar franco-romin al lui Asachi, din care mi-a rămas în minte povestea lui Luminărică, bunul cerșitor ctitor și răspîditor de milostenii, și dișcursul lui Alexandru Hasdeu la școlile din Hotin, ca și cutare baladă a poetului moldovean. Fabulele lui Nichitachi, „Maestrii Mosaici“ ai Georgei Sand traduși în românește. De la librăria lui Ivașcu prindeam une ori cite un volum cu legătura de hirtie aurită, din acelea pe care le răspîndia larg editura francesă Mame pentru copii ori de la Marcovici și Sassowski broșurile, des tipărite ale lui Riureanu sau și cite o incercare românească, puternic colorată, de a imita acest exemplu.

Până ce, într'o bună zi, supt influența mediului, am

prins patima „haiducilor“ lui N. D. Popescu și a imitatorilor lui, Țunsul haiducul, Bujor haiducul, Ghiță Cătănușă, cu ororile măcelurilor, cu stupiditatea dialogurilor, cu copilăria reconstituirilor istorice, din care totuși se desfăcea o atmosferă de viață rurală, cu lelițe circiumărite, ibovnice și trădătoare ale voinicilor codrului, o întreagă istorie, fle și pe jumătate falsă, de circ-serdari și de poteri, de lupte în marginea pădurii, de prinderi și evadări, de judecăți la curte și spînzurători. Oricum, era mai bine decît „Contesa palidă“ și „Marchisa Singerindă“. Și, în „Dorul Inimii“, pe lângă cançonetele curente :

Sint Herr von Kalikenberg :
 Tocmai din Berlin alerg ;
 Avut mult protecțion,
 Acordat conțesion.
 Dai la mine mult parole
 Și eu face dumirtale
 Trum de fer *alles gut*
 Cum nimenea n'a văzut

și tot felul de neroade cîntece de inimă albastră, erau și bucăți, iscălîte de cei mai aleși poeți ai noștri, de care se alinta un sentimentalism începător. Și astfel la bătrînul Kupermann, tatăl celui din Iași, așezat lângă Ospenia cu ghereta lui, unde am cumpărat un Xenofont din secolul al XVIII-lea, pe care-l mai am încă, și o hartă a Orientului european de Rigas, pe care am pierdut-o de mult, am dat pe Lamartine în „Evdndr et Leucippe“ și alte frumoase cărți franceze ale primei copilării în schimb pentru colecția tilharilor și a cîntecelor.

Era prima inițiere în literatura romină. Frumoasele ediții Socec, legate ca în Germania, cu portretul autorului în medalion, erau să mă îndrepte, mîlțămîtă lui Băleanu, care mi le împrumuta, — și care ne-a dus odată, în clasa a IV-a, la biserica din Popăuți a lui Ștefan- cel- Mare, făcîndu-ne s'o descriem —, vor corecta ceia ce era greșit în această lăcomie de cetit în limba noastră.

Pacea sufletului venia numai odată cu vacanțele cele mari. La Roman aștepta marea bibliotecă a unchiului de acolo, cu cărți franceze de știință popularisată, cu splendide volume ilustrate despre tainele mării, cu nuvele ca acelea rusești ale lui Solohub. Fără a pomeni scrierile înseși ale lui Emanuel Arghiropoî: versuri, nuvele, amintiri din războiul de la 1877. Pachetele de ziare veniau zilnic, aduse de Iacob Riven, secretarul, și cu ce lăcomie mă aruncam asupra hirtiei proaspete! Oprit o clipă înaintea primejdiei științii și filosofiei fără Dumnezeu din „Contemporanul“ lui Ion Nădejde, am ajuns să mă cufund într'o lectură care mi-a răpit toată evlavia lungilor așteptări în picioare în fața stranelor de la Sfinții Voevozi, lângă casa cucoanei Balașa, cu nucji bătrini și prunii bogați în goldane dulci.

Cînd nu rătăciam pe malurile Moldovei largi, unde se scăldau Simbăta întregi tabunuri de Evrei cari nu se sfiau să-și expuie goliciunile de ambe sexe, cînd nu atacam broaștele care-și scoteau tîin mlaștini boturile sure și ochii de aur, cînd nu dădeam vinovate tîrcoale cabinelor unor băi improvizate — și ce goană am tras noi trei, fiind și un tovarăș ocasional, care el ne învățase, înaintea unui frate care voia să răsbune onoarea familiei! —, cînd nu prindeam peștișorii cari se zbăteau în valuri, cînd, cu șapca de gardă națională a unchiului în cap și în hainele de dril ale verii, nu rupeam ciorapii prin scail deși în cari-și pieptănau mișele de păr galben murdar porcii mahalalelor, stăteam la masa lui „moșu' Manole“, care, cu ciubărul în care-și recia vinul supț masă, îmi dicta pentru ziarul, pe care apoi, proaspăt venit de la tipografia lui Kubelka, îl păturiam și-l tîmbram, foiletonul tradus dintr'un Moléri pe care mă îndărătniciam să-l scriu Molière, ori, retraș în colțul meu, redactam anecdote pentru pagina a patra sau judecam politica generală a Europei, nu fără a mă lupta crunt cu conducătorii ei, în articole pe care „moșul“ le găsia

vrednice de a fi publicate în fruntea ziarului său „Romanu“, fără l, ca să nu se confunde cu „Romanulu“ al lui C. A. Rosetti.

Ori vacanța deschidea și mai largi orizonturi. O trăsură cu zurgălăi, a „moșului Costachi“, ne lua în zori de ziuă de la Roman și de-a lungul unui drum bogat în păduri, cu popasuri la fântinile în a căror zamă se zbăteau fluturii albaștri, și hanuri curate și răcoroase, treceam, după multe ceasuri de răcoare și de cer senin, la Negrești, unde am deprins și alte ocupații decît ale eumintelui copil de văduvă, croind puternice zmeie bine incleiate și corogite, capabile să zboare vuind și la capătul a trei păpuși de sfoară, să capete bilete trimese în virtecuș până în slava cerului, să fluture imense cozi multicolore de care am prins odată și un nenorocit de liliac care a rămas sfășiat în spinii unde căzuse. Și ce nu era acolo, afară de carte, care nu pasiona pe unchiul și pe nimeni ai casei... Erau cele două rinduri de case, cele de sus, cu tablouri despre tragedia lui Maximilian Împăratul Mexicului și cu lămpi presintînd pe moștenitorii austrieci Rudolf și Stefania, cele de jos unde se ingrămădia buna mătușă armeană, harnica ei soră, băiatul pe care-l va zugruma anghina, și fetele. Era orășelul însuși, cu șiragul de case evreiești mărunte, era ziua de tîrg strîngînd țeranii voinici, adevărați ostași ai vremilor eroice, din împrejurimi, era casa doctorului Vilară, mic, vioiu, prietenos, și a plăcutei lui soții, fata „Lășculesei“ de lingă noi, și era fetița lor, Valeria; era vechea curte pustie a Mavrocordașilor, în legătură cu moșia arendată de Aslan, cu nepoții mai mici ai vechilului Grigoriu, a căruî fată mai tinără, Agripina, așa de dulce, zăbovia o fetie întîrziată. Străbătînd prin coridoruri de mult nelocuite, sfărîmam ușile încuiate de stăpînii dispăruți. La capăt, băcănia blondului Alexe, fiul vitreg al cocoanei Aglaia, proprietărea din împrejurimi, comerciant român unic, cu barba

ca a lui Maximilian a Mexicului, care vindea tot felul de marfă, de la stafide și rahat până la cele mai tari licheruri. În grădina plină de țirăuț greierilor neobosiți ascultam cîntînd cele trei verișoare, Aglaia, moartă apoi ca mireasă, Eugenia, a cărui viață, prelungită cîțiva ani, n'a fost mai veselă, și Lucreția, măritată la Huși cu casierul Brighiu. Tot șesul vecin era o mare de flori, un zbor de fluturi pe cari aveam cruzimea de a-i înșepa pentru colecție.

De jur împrejur se întindeau pădurile dese ale Vasluiului, în care am văzut odată scinteind baionetele unor manevre care se întindeau până la vechile „grajduri“ domnești. Lîngă biserică, gîrla ne aștepta cu undele ei reci. De jur împrejur erau urmași ai răzeșilor de pe vremuri, P. P. Carp însuși făcînd parte, cu toată ideile lui de nobleță lituaniană, dintre dinșii, prin Carp Lungul; erau cei de la Oșăști, cei de la Alexești, gospodării largi, primitoare, în care o petrecere ținea trei zile și vinul de după sobă alături cu prăjiturile m'a făcut să dorm două nopți și două zile; erau Motășeștii, era bătrînul Negrea, de a cărui familie, oarecum înrudită, m'am apropiat mai tîrziu. Mai aproape, dincolo de velnița părăsită, era moșioara ținută în arendă de „moșu' Costachi“ și via pe care o păzia, cu un cîine bătrîn și un motan stingher, uscat, drépt, fioros și bun, vierul Malancea, supraviețuitor al războaielor lui Ștefan. În poiana pădurii de la Mera aștepta ermitul blînd cu fagurii de miere.

Caii suri de la docarul unchiului duceau prin văi împălsămate, cu porumbrele vinete și porumburi coapte, într'o întregă lume nouă unde nu era nici praf, nici cerneală, nici bănci, nici profesori și nici injurăturile colegilor. Ca o nouă religie mi se revela în locul aceleia, cu „morală lăuntrică“ și „dinafarică“, pe care mi-o inculca, tratîndu-ne la întîmplare și de „mascarale“, părintele Moisiu.

VII.

Adolescența

Mintuisem cu bine — și cu premiul întâiu în amfiteatrul, împodobit cu frunzar și plin de ce avea orașul mai ales, al școlii Marchian, unde cununile și pachetele de cărți erau date în prezența șefilor, pe atunci respectați, ai autorităților, — mintuisem cu bine cele patru clase în care, fără neapăratul gând la alte trei sau patru și la Universitatea de la capăt, ar trebui să se pregătească, fie și fără latină și greacă și cu mai puține înalte matematici abstracte, un om în adevăr cult pentru o societate care-și caută, potrivit cu un frumos trecut, locul onorabil în civilizația timpului.

Așa de iute veniau noile cunoștinți de oameni și de lucruri, descoperirile în interiorul unui suflet în continuă dezvoltare, desfacerile de alte orizonturi în viața reală, încît cred că nimeni dintre noi nu și-a pus întrebarea, pe care ar fi trebuit să și-o puie și învățătorii, poate că și părinții noștri: după atîta trudă de nopți nedormite, slăbiri a puterilor în creștere, care se cer cu atîta grijă cunoscute și cruțate, drumuri prin ploaie și ninsoare, lupte cu nepotolita răutate a tovarășilor, sforțări pentru a cîștiga atenția, dacă nu și o afecțiune la care nu cutezam a rîvni, a profesorilor noștri, care e folosul, adevăratul folos, măcar în materie de știință — căci, ca educație, ca sentimentalitate, ca înțelegere și prețuire pentru frumos era singur

copilașul .cu rochie albă de pichet și brandenburgurile albastre de la școala Marchian — al întreg acestui greu și lung sacrificiu.

Întrebarea, pusă astăzi, nu poate să aibă decît un foarte trist răspuns.

Vorbiam limba pe care o învățasem acasă, din fericire de la cine păstra o lungă și folositoare tradiție boierească în care cuvintele se selecționaseră, se îmbogățiseră în nuanțe fără a se impuțina și falsifica și în care frasa, vechea frasă grecească, trecută și prin buna francesă a secolului al XVIII-lea, avea un rost. Comorile scrise ale graiului nostru le cunoșteam din cele d'întăiu lecturi. Dar merită de sigur un cuvînt de laudă, de caldă și meritată laudă, binele pe care-l luam cu mine de la „domnu' Băleanu“, părăsit la trecerea în cursul superior. Îndoitul bine al unei ortografii bine fixate, orientată spre un fonetism sănătos cițiva ani după bahanalele latinismului etimologic, dar fără vulgaritatea lui „întocmai cum se pronunță“, ca în „poezie“ și „filozofie“, așa de neromanece, care au dus firește la azi încetățenitele: „viteză“ și „aplauze“; o despărțire netedă între conjugarea a doua, impuținată, dar tocmai de aceia prețioasă, care mă va face să urmăresc cu minie orice stupid „a ține“ și „a menține“ (el scria: „a ținè“, „a menținè“, în loc de admisul: „a ținea“, „a menținea“). Apoi comunicarea lui Alecsandri, care nu mai putea fi un sigur îndreptariu de limbă definitivă și, în același timp, bogata formă românească a neimîtabilului, prin măsură, simplitate și delicateță, Costachi Negruzzi, un Prosper Mérimée al nostru, pușintel înaintea celui frances, dar în legătură, cum mi-au dovedit apoi ineditele, păstrate la moșia lui, Hermeziu, cu cea mai sigură literatură din Franța secolului al XVIII-lea. Și, pe lîngă aceasta, pe lîngă propriul graiu al profesorului, care putea servi de model, ca vigoare și naturaleță măcar, trimeterea la „panegiricul“ marelui Voevod moldovean și

întrebuințarea în clasa a IV-a a unui manual de cutezătoare noutate, „Cartea de cetire“ cu litere cirilice și culegeri din vechi scrieri și din documente a lui Alexandru Lambrior.

Lecțiilor lui Mettëy nu li datorîa de sigur nimic un elev care la cinci ani putea acum să cetească de-ă dreptul românește, fără a îngîna, un text frances și care-și avea de la acea vreme biblioteca sa în această limbă. Profesorul însuși se pare că era foarte puțin informat ca lectură, iar, ca gramatică, ne trimetea la arhaicul și atît de secuf Noël și Chapsal, dar nu fără a recomanda în clasa a II-a bine făcuta carte de cetire a lui Victor Castano din Iași, pe care l-am cunoscut, și după răutăcioasa epigramă, cu duel la capăt, a d-lui Cuza, în toată exuberanța sfătoaseilor lui dispoziții. Pentru colegii miei însă felul nervos, desperat al profesorului era o adevărată catastrofă. În clasa a V-a Tokarski făcea ce putea din interesantul „Charles XII“ al lui Voltaire, dar originea lui străină îl aducea să traducă „ajouter“ cu „a ajuta“, iar un text modern nu poate fi tradus decît de cine cunoaște ambele limbi.

Latinește începusem cu „domnu' Severin“, care era încă pentru această materie, despre a cării utilitate și valoare reală, pentru a forma un stil de noțiuni precise și de frasă largă nu ni vorbise nimeni la început, cum nici de tot ce leagă graiul nostru de acela al glorioasei Rome. „Istoria sacră“ a abatelui Lhomond, cu al său „Deus creavit coelum et terram“, era tot așa de fadă, de lipsită de vlagă și de coloare, de sinceritate și de talent, ca și „Proca, rex Albanorum, duos habuit filios: Numitorem et Amulium“ din „De viris illustribus“ a aceluiași; nu se simțîa dedesupt acea vibrație a vieții pe care și un copil, instîntiv, o prînde. Trecerea la discursurile, de o rafînată artă, ale lui Cicerone, cu invectivele din „Catiliñare“, care cer cunoștința, la noi nulă, a spiritului roman, nu numai a istoriei Romei, pe care o văzusem de atît de departe, și aceia la frasa strînsă a lui Cesar, dictînd în ajunul unei bătălii

esența însăși a lucrurilor abia înfăptuite, nu putea fi decit catastrofală. Mi-a trebuit ca prin cetiri personale să deprind o limbă care era să fie așa de familiară istoricului. Ideia, atit de criticată de capetele înguste ale rutinerilor, de a trece de la felul de cugetare analitic, ca al nostru, din latina Scripturilor, a evului mediu, a scrisorilor domnești și boierești, arătindu-se, firește, greșelile și marile deosebiri, la modelele clasice, sintetice, rămîne și astăzi, după înlăturarea ei de oameni grăbiți a-și răsbuna, prin distrugeri, inchipuitele jigniri.

Grecește... A, grecește! A crede cineva că se poate ca în doi ani, în numai doi ani, alături cu atitea materii, și cu materii atit de diferite, să-ți însușești limba în care rațiunea umană cea mai rafinată a introdus cele mai mari, și mai frumoase, complicații de care e capabilă, este una din cele mai cumplite rătăcirii ale pedagogiei oficiale. Deprinderea formelor așa de bogate, pe care nu e de ajuns să le înveți pe de rost pentru a le recita, ci trebuie să le recunoști la lectură, imediat, fără greutatea care împiedecă de a gusta farmecul, lua, neapărat, cea mai mare parte dintr'un timp așa de scurt și deci așa de prețios. Cu gramatica, teribilă, a lui Zotu, cu neroadele frase de exerciții din care, peste dificultățile, care se cereau răsplătite, ale unei limbi abia învățate, aflam că „ne-norocirea vine adesea de la cuțit“ trebuia să trecem la neegalabila fineță, la satira profundă, ca pentru oameni de înaltă cultură, la ironia, care se potrivía așa de puțin și cu vrista și cu însăși receptivitatea sufletului nostru, a lui Lucian. Da, a lui Lucian, din „Dialogurile morților“, pentru care se cerea să știi și istorie și mitologie și atita filosofie, pe cînd era așa de natural să se caute textul Evangheliei blinde a Sfintului Ioan, care se lega și de religie.

Lecția de religie era de ajuns pentru a scoate pe cineva încă de prin acești ani tineri din religia care a fost atita

indemn și atita mîngiere pentru înaintașii săi. Biată istorie sacră, cu morala „vergii lui Dumnezeu“, caietul cu expunerea, fără o oară de filosofie, rezervată cursului superior, în care se înșirau și se „explicau“ toate eresurile, cu tot ce cuprind ele ca reflexie adîncă, de la gnostici la manichei și la atîția urmași, pe alte drumuri decît ale ortodoxiei, ai marii cugetări elenice... Nu știu ce mai era în clasa III-a, dar în a patra ni se servise de „părintele“ manualul de teorie bisericească al fratelui său, episcopul de Roman Inocențiu. Nu era decît un mijloc pentru a lua nota: să înveți pe de rost, și astfel escelentul matematic Briul a putut să se încurce în lămurirea faptului, discutat pe vremea unui iconoclasism bizantin de care habar n'aveam, că „nu ne închinăm lemnului sau coloarei icoanei, ci chipului represintat pe dînsa“, schimbind pe „ci“ cu un „nici“, ceia ce l-a făcut imediat, prin gura omului Bisericii, să treacă, de și elev bun, în rîndul „mascaralelor“.

Geografia se învăța pe de rost după colile trase la mașină, mai tîrziu și după dictare. Cartografi distinși, din nevoia care ne făcea să jertfim dulcele somn de noapte pentru a îmbogăți „atlasul“, care, bine legat, figura pe masă la examen, cu numele autorului în litere de aur, n'aveam noțiunea reală a țerilor, a popoarelor, a producțiilor și sensul valorii pe care o pot avea neamurile și teritoriile în viața generală a lumii. Niciun vis de călătorie nu răsăria în fundul aurit al zărilor noastre.

Istorie incaltea nu știam de loc. Ce vom fi învățat în prima clasă nu-mi mai pot da samă, de și, vag, cred că era vorba de Asirieni și Babilonieni, cu ceva Grecie și Romă adause pe urmă. Cînd, ca ministru, am spus că o minte de zece ani nu poate trece de la cîntecele despre războiul de la 1877, de la revista trupelor în grădina Ospeniei cu generalul Ipătescu, cel care luase tunurile de la Grivița, și de la atentatul contra lui

Ion Brătianu la întemeietorii de Împărății cu sens religios arhaic și exotic în valea Eufratului și a Nilului, înțelepții noștri „secundari“, în a lor pricepere și adâncă știință, au dat din umeri și au râs. Așa e de gros stratul de crasă pe minți, dintre care unele sint încă tinere... În clasa a II-a ni s'a pus înainte, bine tradusă de Alexandru Brandia (Brînză) de la Iași, bunul profesor pe care era să-l am pe urmă, culegerea de biografii, de sigur foarte competent presintate, într'o formă al cărui secret îl au Francesii, datorită colaborării dintre profesorul de liceu Dhombres și acel Gabriel Monod, îndreptător al noilor studii istorice din Franța, pe care n'aș fi putut găci, nici în cele mai cutezătoare speranțe, că-mi va fi dat să-l am profesor la Paris. Era o lectură interesantă, dar *firul* însuși al istoriei, simțul dezvoltării, înțelegerea felului cum orice lucru omenesc vine din altul, plasarea sigură a faptelor și ființelor omenești înseși pe dunga timpului, repartizarea lor subită pe veacuri îmi va rămînea o imposibilitate până dincolo de isprăvirea acestor patru ani. Nu știu din ce manual mai biiguam înaintea somnolenței lui „cuconu' Costachi“ ceva istorie modernă, în care, pentru cei mai mulți, suveranii se împărțiau în două: acei cari „au fost răi“, „au apăsat poporul“ și acei cari „au fost buni“, „au făcut școli, biserici și toate așezămintele“ și „au rămas victorioși“. Iar basa celei mai nule istorii a Romînilor erau paginile, cu o ortografie de mult moartă și cu un spirit, fără îndoială demn, sever patriotic și național, dar fără nicio putere poetică, ale bătrînului Laurian. Nu, nu,—nu de acolo m'am făcut eu istoric, ci atunci cînd în mine s'a trezit puterea de a mă pasiona pentru tot ce a fost uman în oameni....

Științele nu sint făcute pentru oricine, dacă se lasă la o parte necesara orientare asupra lumii, cer și pămînt, puteri văzute și mari nevăzute puteri misterioase, toate

frământate și ele cu acea desprețuită și atit de folositoare poezie, și dacă nu se gîndește cineva la aplicații practice. Dar din fizica nu mai știu cui din clasa întâiu, carte solemn și pur teoretică, din savanțele pagini culese din ultimele cărți franceze—și noi dădusem pentru mineralogie de însuși marele manual frances al lui Lapparent — ale lui Ion și Gheorghe Nădejde, din ajutorul ca pentru Universitate al cumintelui, dar recelut Poni ce puteam culege pentru gînd și pentru viață, ce sens al măreției și frumuseții lumilor, noi aceia cari prin minunile fără sfîrșit eram călăuziți de mustața roșie și tichia neagră, de mina tremurătoare asupra aparatelor ale „domnului Țăru“?

Nedesvoltați fizicește, unii nespălați și nepieptănați, fără să-1 fi întrebat nimeni de ce nu găsesc o jumătate de ceas pentru aceasta, incapabili, cu tot corul care nu cînta niciodată, să reproducem o arie populară sau una din acelea la modă care fluturau dintre stilpii cerdacelor de acasă, așa călcăm, cu tot atîta simț ca al cui trece pe scară de la o treaptă la alta, în „cursul superior“. Număram cu nerăbdare cîți ani mai aveam la temniță și ne puteam bucura doar de două lucruri, dintre care înțelegeam mai ales pe cel d'întăiu : că la „catalog“ de acum înainte — dispărînd și formalitatea rugăciunii cu „Împărate ceresc mîngîietorule“ — ni se va zice „domni“ și că trecem în sălile largi, luminoase ale palatului pe care ni-1 dăruia Statul român pe ruinele căsuței unde murise turbată mița bătrîioară și fricoasă care fusese Lența Strojăi.

O mare și frumoasă clădire, în mijlocul unei curți căreia nu i s'a dat toată întrebuințarea, această nouă casă a noastră după ce ieșisem din ietăcuțele, bucătăriile și găinăriile de lîngă Sfîntul Gheorghe. Așezată sus, în regiuni de aier curat, în afară de forfota jidovimii sărace, între locuinți boierești imposante și livezi bogate, avea două

rînduri, uloare largi pline de soare, bibliotecă, în care am clasat vechi dicționare grecești și cărți din veacul al XVIII-lea, menite să fie arse de Ruși bețivi și tâlhari, sală de gimnastică și tot ceia ce trebuia unei instituții după cerințele timpului.

Ne-am așezat însă, cred, fără nicio ceremonie, și n'a fost bine pentru cifă muncă fusese cheltuită acolo. Dar în mijlocul studiilor noastre am văzut răsărind, al doilea om mare al experienței noastre începătoare, pe însuși ministrul de Instrucție, care era Dimitrie Sturdza, cu care mai târziu elevul din clasa a V-a avea să aibă multe și de multe feluri legături, la care nici nu se putea gândi atuncea. Între director și prefect, mărunțul om de Stat, pe atunci încă nealbit de vreme, suia scara principală, și ochii noștri erau fermecați de bielșugul decorațiilor cu care pe fondul negru al fracului îi era căptușit pieptul. Vor fi fost poate și cuvintări și, să fi fost ele și cum trebuiau, mi-aș fi adus aminte multă vreme de dînsele, dar se vede că rostul nostru nu era în locul unde ele se rostiau, pentru oamenii în vristă, și importanți.

Nu mă gândiam că voi sta numai un an, gonit de o vădită nedreptate, în aceste strălucite încăperi nouă, nouțe, bune de trăit în ele, cum în toată școala ulterioară nu vom mai întilni altele. Dar acest an mi-a ajuns ca să mă deprind cu alt șir de profesori, deosebiți și prin vrista lor adesea, de ceilalți, de cari, chiar de Băleanu, ne despărțiserăm prea ușor și fără nicio părere de rău, în clipa cînd ei ne încredințau, cu ce ni putuseră da, colegilor lor din „cursul superior“.

Dintre cei vechi doi, cu totul diferiți ca înfățișare, temperament și metodă, predau limba greacă și matematicile.

Leonescu era un absolvent de seminaru, cred, cumnat cu Savinescu; înfățișarea, și ca maniere, a unui episcop: solemn, dar bun, emfatic, dar zimbitor, cu o cută adîncă între sprincenele groase și cu mîna în favoritele de tă-

ietură rusească, bogate, de un adînc castaniu, pe care-î plăcea să le desmierde, lăsînd să se audă, cu sau fără căscatul comod, un voluptuos: „eh, eh!”. Pentru subtilitățile materiei sale de sigur că nu era pregătît, și chiar textul în legătura lui de frasă nu-î era clar decît după o prealabilă pregătire, care putea lipsi une ori. Nu voîu uita niciodată hazul inișierii noastre în Herodot, care poate că spune povești bune pentru mințile tinere, dar „ionismul” lui cere cu totul altă preparație decît a Gramaticii lui Zotu sau a unei atit de ușoare linciuriri în Lucian. La prima lecție de fapt nu știam nimeni nimic, ba nu aveam nici cărțile. Profesorul era însă încredințat că fusese o altă lecție înainte în care ni se indicase cartea a IV-a, de atita folos pentru noi și la istorie, ca una ce introducea în viața Sciților și Geților, vechi stăpîni pe meleagurile noastre. În fața jăcerii generale, glașul răsfățat al profesorului se întoarse spre mine. — Eu sînt elev bun, eu sînt băiat cinstit, și harnic, și învățat, — eu de sigur pot traduce. Și, de sfială, am tradus, — Dumnezeu și zeii Olimpului și ai tuturor popoarelor Orientului pot să știe singuri ce. Conștiința, o delicată conștiință, care mijia, mă tulbura în două privinți: că spuneam ce nu știam și ce nu putea să îndrepte nici profesorul, de care deci abusam, și că lăsam să se creadă, rău coleg, că lecția a fost totuși dată. Dar recompensa a venit imediat: însuși textul, editat la Teubner, în Lipsca, al autorului grec, text din care poate mai am o parte, cealaltă fiind generos dăruită mai târziu Deborei Ilovici, fiica, locuind în aceeași curte, a antreprenorului pompelor funebre, om prietenos care pe stradă acosta pe oamenii mai în vrîstă cu fireasca întrebare: „cucoane, da' mie cînd îmi faceți safta?”. Din greceasca primelor clase de „curs superior” îmi aduc aminte aceasta — și atîta.

Frumos, cu părul blond, creț, des, cu niște pătrunzători ochi de un albastru adînc, aproape ireal, iute și elegant

în mișcări, nervos de nu-1 puteam urmări, sigur de știința sa și amoretat de dînsa, avînd o nesfîrșită plăcere să umple tabla cu cifre pe care un singur gest energic cu buretele le făcea să dispară ca într'un joc de iluzii, profesorul Dimitriu vrăjia acolo pe scindura neagră o mai înaltă matematică, din care nu înțelegeam absolut nimic. Cînd venia teribilul ceas al problemei de tratat în scris, ca să nu dau hîrtia albă, făceam întăiu o disertație... literară asupra problemei. Cită milă de mine trebuie să fi avut profesorul care mi-a „dat drumul“ pentru ca, aiurea, încă doi ani să fac tot aceeași tristă experiență..

Ăparte, fără vrista aparentă, dar, de sigur, trecut de patruzeci de ani, Ardeleanul Marțian, directorul liceului supt „conservatori“, al cărui nume chiar părea că-i spune ființa, venia din altă lume, și o represînta neschimbată. Ultramontam care învățase, mi se spunea, în Viena, din care aducea o bogată, o impresionantă știință, el crea „sîntaxa ornată“ pe care ni-o presînta. Nalt, osos, bolnav, reșînut de suferința lui de piept adesea acasă, călcînd și de aceia măsurat, cîntărîndu-și vorbele, dar, în fond, cu toată această solemnitate, bun și iertător, pentru cei cari, ca Arthur Stavri, care încă de atunci făcea versuri, îl așteptau în culoar ca să-l înștiințeze că nu sînt pregătiți pentru... ziua aceia, el dădea o înaltă demnitate, pe care n'o mai întîlnisem la nimeni, catedrei. Traduceam acum din poezie, și „Georgicele“ lui Virgil, cu un profesor care nu era nici plugar amator și care uitase casa părintească, de bună samă a unui vrednic șeran de dîncolo, nu ni erau inteligibile prin recomandațiile practice din ele, iar poezia ni scăpa și nouă, cum scăpa și profesorului, un așa de competent filolog. Dar eu, de la mine însumi, începeam a trăi în cugetarea din această limbă, de și mai tărziu numai mi-am dat samă de procesul ascuns care se petrecea în mîntea mea.

Bătrîn de sigur era și profesorul de filosofie, Giurgea,

dar mai bătrână filosofia prietenosului avocat, care se suia pe catedră așa cum venise de acasă, încheiat, deschis, și spunea ceva așa de părintește încit nu ne simțiam la școală, ci acasă la noi, cu o rudă în halat, de la care nu ascultam și nu învățam nimic.

Ce aleasă în schimb, ce îngrijită, de o eleganță în adevăr italiană, era ființa profesorului de această limbă, care nu era impusă în program, dar o urmăam cițiva, avocatul Licu ? Și, astfel, de la profesorul cu ochii verzi melancolici, cari păreau că văd undeva foarte departe, am aflat, pe paginile metodei lui Frolo, un viitor coleg al meu la Universitate, și ce spune în zborul ei darnic de ciripiri orice „peregrina rondinella“. Când, peste cinci ani, am făcut primul drum la Veneția, simțindu-mă că de acolo, am avut un sincer gând de recunoștință pentru filologul improvisat, care, în dorința de a ni arăta cit de mult samănă cele două limbi, apropia pe „neghitoso“ de „nișigăiosul“ său moldovenesc.

Germana era predată de pașnicul profesor Nicolăescu, tot un Ardelean poate, avind placiditatea, aproape mecanică, de mișcări și gesturi a lui Marcian, dar fără motivele lui personale. De o notă bunișoară puteam fi siguri de la nesfirșita lui indulgență, dar la această materie, care ne puna în inferioritate fatală față de colegii evrei, ce groaznică trudă a fost aceia care, în singurătatea odăii mele, nervos străbătută în toate sensurile, m'a făcut să pătrund pe paginile „Metodei“ lui Ahn desişul declinațiilor și formelor verbale ale unei limbi cu totul altfel însuflețită decit toate cele cunoscute până atunci ?

Nu știu nimic despre lecțiile de științi naturale: cu profesor cu tot, ele s'au imprăștiat fără a-l mai putea regăsi pe dinsul, fără a le mai putea descoperi pe dinsele. Același lucru cu limba franceză. Aceste materii nu se poate să fi fost legate de un om nou sau de elemente nouă în predare. Dar pe doi profesori noi, chiar dacă

materiile lor nu mi-ar fi fost așa de simpatice, nu i-aș fi putut uita.

Ne-am trezit la istoria Orientului, — unde se rătăcise și manualul, vechiu, dar foarte îngrijit, al unui Mandinescu, culegînd, sau poate și traducînd, seminarist pentru seminariști, din, probabil, vre-o carte în rusește, — cu un profesor tînăr, de și nu foarte tînăr, a cărui păreche cu greu s'ar fi găsit. Mic, foarte mic, cu privirea ușor încrucișată, ceia ce-i dădea un aier misterios, cu mustața aspră rasă, tăiată scurt, Ioan Georgian, fecior de preot, care făcuse și studii în Paris, la Hautes Études, cum am aflat pe urmă, cînd el a apărut ca rival al fostului și, cred, în adevăr preșuitului său elev de la Botoșani, apărea vorbareț, aprins, călcînd larg, potrivindu-și pasul, lîngă silueta înaltă, tristă, tăcută a lui Marțian. Cred că odată au și locuit împreună, de și pe urmă vedeam de la casa noastră nouă, toț din parohia Sfintului Ioan, la un carătaș neamț sau polon căruia îi ziceam „buiă“ (boiă), lumina care veghia până tîrziu în casa Măndiței Buzilă, fata Juanesei, unde Georgian se mutase. Spirit revoluționar, acest om cu neobișnuite scinteieri, dar și cu o ereditate care-l va smulge apoi de la catedra din București la Sf. Sava, pentru a-l ținea ani de zile în zbuciumul sufletesc al maniei religioase, vedea, singur, o altă școală. Distanța, necesară, între dînsul și școlarii săi nu înțelegea s'o stabilească decît prin știință, care nu-i lipsia, și talentul pe care-l avea cu prisosință, fiind, fără îndoială, unul din oamenii cei mai elocvenți, cei mai plini de vervă — se înscrișese și ca avocat — pe cari i-am cunoscut. Așezat pe un simplu scaun în fața noastră, el improvisa după o carte pe care a isprăvit prin a mi-o recomanda. O am și acum: nu e alta decît manualul pentru Universitate, plin de așa de frumoase descrieri, de fragmente literare așa de bine alese, de traduceri noi din cărțile sfînte evreiești, al marelui egiptolog Maspero. Pentru

întăia oară, atingeam în pregătirea mea de lecție, de examen un așa de înalt nivel, și eram mindru că nu mă înspăimîntă, precum eram bucuros că-mi place așa de mult.

Ioan Georgian era un om deplin, și tocmai de aceea el consimțea, — mai mult, el găsea foarte natural — să ne trateze și pe noi ca oameni. Același lucru îl făcea, dintr'o tinereță doritoare de cît mai mult contact sufletesc, din lărgimea de orizont a unor studii universitare făcute, la Iași, până la capăt, dintr'o nesfîrșită bunătate de inimă, încă un profesor nou, Nicolae Răutu, — și acesta apărut într'o nedespărțită tovărășie, lingă nou! „domn de științi naturale“ pentru „cursul inferior“, Mironescu, mergînd alături așa încît li vedeam înaintînd bastoanele perfect paralele. D. Răutu, care-și continuă și azi o bătrîneță senină, în mijlocul bogatei sale familii, și care-și are în urmă o carieră politică în care din nou ne-am întîlnit, ne-a cîștigat de la început, mai mult decît Georgian, care mai ales ne impunea, prin zîmbetul lipit de figura sa larg deschisă, care încununa un trup sănătos și voinic. Dar ce era cu totul nou la acela care aducea ultimele rezultate ale școlii lui Lambrior și le comunica prin note manuscrite, era dispoziția, care ne ridica așa de mult în ochii noștri, ducîndu-mă pe mine până la hotarele, pe care totuși le vedeam bine, ale familiarității, de a discuta cu noi. Între ortografia lui Băleanu și a lui erau deosebiri și, pentru a ne cîștiga de partea sa, cînd ar fi putut să ni impuie acestă alt sistem, el recurgea și la legile derivației, de care până atunci fuseserăm străini.

E cel d'întăiu om mai în vîrstă care mi-a arătat înțelegere și iubire. Mai tîrziu, cînd acea nedreptate m'a depărtat de orașul nașterii mele, el mi-a păstrat, în ciuda majorității colegilor săi, care mă sacrificase așa de ușor, acest sentiment, și, în casa lui Argenti, acuma dispărut, unde trăia cu prietenul său, eram primit într'o intimitate re-mă onora și mă îndemna.

Și iată și catastrofa vieții mele școlare la Botoșani.

Se simțise, se pare, nevoia unui supraveghetor de disciplină și, probabil mai mult pentru trecutul său de militar decît pentru demnitatea purtărilor ca profesor, maestrul nostru de musică și de scrimă primise această delicată sarcină. După conversațiile cu care ne obișnuise, firește că trebuiau acte de autoritate ca să se impuie. Trecusem pe lingă dînsul salutîndu-l, cum fusesem învățat să fiu politicos de acasă, unde chiar mi se făcuseră muștrări cînd sărutasem mina lui Vlădicescu, oaspete al lui „moșu' Manole“, foarte amabil cu teatrul de ambe sexe, de și nu trebuia s'o fac pentru că „la actori, chiar bătrîni, nu li se sărută mina“. Glasul aspru mă rechemă ca să-mi ceară s'o fac din nou și înaintea tuturor, pentru că pînă atunci n'aș fi făcut-o. Mîndria firească a adolescentului a refuzat, cum nu se putea altfel, fiindcă aș fi mărturisit, în cazul contrar, că n'am creștere și că am minșit. Era și mîndria rasei, căreia nu i s'a poruncit. Eu, care nu fusesem niciodată pedepsit din a doua clasă primară, eu care de cinci ani eram în fruntea tovarășilor miei, trebuia să rămîn „oprit“, sentința rostindu-se înaintea gloatei din toate clasele care se adunase. Liniștit, am plecat acasă, bănuind ce mă așteaptă.

Pentru aceasta, „conferința“ profesorilor m'a eliminat pe cîtva timp din școală. Trebuia deci, nu fără durere, să caut aiurea.

Și — am găsit.

Am ajuns astfel la liceul din Iași, ceia ce era și o ușurare pentru condițiile de viață ale mamei, fratele meu intrînd în același timp la Școala Militară de acolo.

Mai văzusem orașul, care continua să-mi pară fără păreche, de și el n'are pe departe, cu toți Tătărășii și Ciurchii săi, de origine tataro-șigănească, aceiași frumuseță ca Botoșanii, răsfirați pînă departe, cu mahalale ca niște sate,

cu lungi și curate străzi armenesti, lăsindu-se numai centrul înghesuiei comerțului evreiesc, aici învrstat însă cu Armenii răspîndiți în toate colțurile și cu cite un Lipovan din piață, vinzător de pește, de fringhii, de panerașe de ceară pentru Paști, cu flori colorate prinse de-asupra, și de simburi de floarea soarelui.

Odată, eram tot la mătușă-mea Zinca și la „moșu' Ioanidi“, gazda noastră, ori de erau bucuroși ori ba — și, cu o perfectă discreție, nu-și arătaseră împovărarea prin întreita noastră prezență —, într'un cartier de care fusesem străin chiar și cînd, rare ori, ne abăteam la „moșu' Go“, lângă biserica Sf. Atanasie, urcînd de la Școala Centrală în sus, printre vechi gospodării, căroră încă neînțelegerea artistică nu li dărimase zidurile pentru a scoate piatră, regiune de străzi înguste, întortochiate, de case care păreau că ascund cite o taină. În noua vizită, cu citva timp înainte de strămutarea mea școlară, eram într'o foarte curată căsuță de la Copou, tocmai la capătul mării străzi boierești, mărgenită de case ale unei mindre și fine aristocrații, frecată cu franțuzește, occidentalizată în limbă, ca și în clădiri, care întindeau peroane supt care odinioară se opriau multele trăsuri în seriile de sindrofie. Încă nu se prefăcuse această mai nobilă alee a Moldovei de odinioară într'un șir de case fără stăpin, pornind astfel de la cofetăria Tuffli, rezervată pentru scopuri comerciale, în față cu maidanul d-lui Cuza, unde rămăsese numai o pivniță de găzar așteptîndu-se circurile ambulante, pentru a se continua cu comandamente militare, cu cercuri de ofițeri, cu locuinți de închiriat. Impunătoarea Școală Militară, cu largă grădină în față, avînd peste drum, pentru un negustor de pianе și cine mai plătia chirie, vechea locuință încăpătoare și arătoasă a Drăghiceștilor, se găsia încă între adăposturi de bancheri evrei ca Juster (odată singur Neuschotz se infipsese într'un mindru palat de arhontologie la începutul străzii Mitropoliei și casa Pașcanului de

lângă Sf. Ilie se pregătia să cuprindă un spital, o alta mai departe scăpînd de degradarea ca destinație și de urîțirea ca stil prin aceea că fusese dăruită Consulatului rusesc), dar și școli ca a d-nei Dodun des Perrières, văduva organizatorului închisorilor moldovenești supt Vodă Grigore Ghica, apoi locuințe de funcționari, avocați, politicieni, gata la orice întoarcere a soartei să vindă cui dă mai mult și, dacă se poate, Statului; se mai păstra acolo în legătură cu trecutul casa de unde ieșia totdeauna la anumite ceasuri micuța umbră albă a bancherului Pavli. De la un capăt la altul, liniște, măsură, bună cuviință. Cetele de școlari în diferite uniforme se sfiau să ridice dealul cu mișcările deșănțate ale unei tinerețe zburdalnice și cu zgomotul celor scăpați o clipă de tirania paralisantă a clasei. Trăsurile marilor birjari scapeți în mantii de catifea închisă, în jurul cărora flutura mătasa albastră deschis a centurii, mînau cu o singură ușoară amenințare a sfîrcului de biciu, care nu lovia, ci despica aierul dintr'un gest elegant, cai de rasă cari ar fi făcut mindria unui amator din Apus, și cunoșteai pe cine era înăuntru, căci nu venise încă scăderea primblărilor sfidătoare ale oricui are cu ce să-și plătească o cursă ca să se afișeze.

Acolo în capăt, căsuța, care înaintă asupra străzii, foarte albă, foarte cochetă, îngrijită cu acea minuțioasă pasiune de gospodărie, specială Moldovei singure, care se păstrează foarte dese ori și acum ca o sacră tradiție, semn al unei rase selecționate și străbătute de o lungă viață istorică, avea în față grădina Copoului. Influența lecturilor proaste — vai, cinematografele din ultimele decenii! — nu mîna printre bătrînii ei copaci, supt cari se opria melancolia lui Eminescu, părechile grăbite, nu numai să guste plăcerea alintărilor ușuratece, dar să și invedereze tuturora fericirea lor; adîncuri umede de întunerec, rare ori străbătute de cite un singuratec care numai acolo credea că poate să rămîie singur cu dînsul și cu ilusia pădurii

neatinse încunjurau urita piramidă țintuită cu litere chirilice, care amintea, din pornirea recunoscătoare a lui Mihai-Vodă Sturza, tot ce Moldova Regulamentului Organic, cu acest Regulament însuși în primul rînd, datorește ocrotirii binecuvîntate a lui Nicolae Pavlovici, domnul tuturor Rusiilor și puțin și al sclăvitelor noastre țeri : niciun naționalist sensibil nu se simțea jignit de o astfel de afirmație.

Cu unchiul, căpitan de intenvență, mergeam une ori, purtînd și eu o șapcă de dril, ieșită din us — și mi se vorbea și mie de viitorul pe care mi l-ar deschide Școala Militară —, la impunătoarea casarmă datorită tot Domnului de la 1850, activ renovator în mai multe privinți ale vieții de Stat în Moldova. Atingerea cu o instituție de perfectă ordine și disciplină, în care totul se făcea pe baza respectului absolut, mă umplea de o mîndrie națională deosebită de aceia care putea să iasă din vechile coruri de pe piața de la Botoșani. Aici vorbeam, cu o elocvență de fapte, de stări de lucruri întemeiate, realitatea. Treceam prin odăile bine îngrijite și participam la cercarea excelentului borș în care se amestecaseră toate mirodenii îndătinate. Era atunci o mică armată bine hrănită și, adaug, bine îmbrăcată : numai la întoarcerea mea din străinătate, după 1890, a început să răsară acea rușine, dureroasă pentru sufletul meu, a soldatului murdar, a soldatului în zdrențe ; până și ordonanțele aveau, în regimul însuflețit încă de amintirea proaspătă a unui războiu cîștigat, o bună ținută militară, și nu cred să se fi gîndit vre-un ofițer de atunci să li schimbe uniforma țerii într'o livrea de lacheu. Ne înfundam și în grădinițele vecine, care duceau la hucașurile cu care se termina lunga alee, și sunetele de trîmbiți în dimineața răcoroasă treziau vedenii de trecut luptător, meniau noi sforțări pentru drepturile încă necîștigate, a căror noțiune exactă, în ciuda atîtor ani de școală, îmi lipsia, din nenorocire, așa de

mult. De altfel, în această liniște politică, dominată de continua creațiune a lui Brătianu, pe care nu-l intimidă — și nici pe regele care-l susținea și care-i datoră și lui noua coroană de oțel — o opoziție zgomotoasă, dusă de tineretul conservator cu un Nițu Filipescu, opoziție a cărei cunoștință o putusem prinde din foaia aristocrației luptătoare, „Epoca“, amestecată cu atâtea alte ziare pe mesuța lui „moșu' Manole“, nu era loc nici pentru amintiri prea vii, nici pentru speranțe prea îndrăznețe. Se credea că s'a cîștigat o basă solidă, permanentă, de pe care nimeni nu ne-ar putea zguduî, și a ne desface de care ar însemna să ne aruncăm în negrăite primejdii.

Acasă, unchiul era numai o veselie. Se zbeguia ca și noi copiii cu cele trei levrete, Princesa, imponentă mamă de familie, Oscar, cu ochii verzi, slab de multe escapade amoroase, și Ami, cu ochii negri strălucitori de inteligență, și, admirat de „tața Zinca“ și de mama, cînta cu un glas puternic romanțele la modă, cerindu-i-se de preferință „Viorica de pe vale“, bucata de rezistență. O familie din nenorocire fără copii, în care n'am auzit o vorbă rea și n'am văzut o mișcare de minie sau de nerăbdare. Văd, departe, casa tot așa de bine ținută, dar cu o atmosferă misterioasă pe care n'o puteau sfărîma eleganțele lor mișcări, pe cele două verișoare, așa de bune cu noi, împărțindu-ni batoane neuitate de ciocolată Suchard și, odată chiar, niște frumoase lanțuri de bronz cu sticle colorate pentru primele mele ceasornice, „cilindru cu rubine“: Lența, fata așa de cuminte și studioasă, și Tauța, cu o licărire de veșnică glumă în micii ochii negri din fața ștrengărește pistruiată. O altă soră a tatei, Olga, odată făgăduită moșierului Anghel și de atunci menită celibatului voit de dînsa, ridică silueta ei slabă, cu mișcările voluntare, energia privirii, atît de hotărît inteligentă, din marii ochi negri pe cari nu-i înceșase vrista.

Șederea ieșeană se opria aici. Nu-mi mai aduc aminte,

ca altă dată, de seri în centru, la grădinile cu înghețatele măiestre ca la „Alexandra” ori cu păhăruțele de bere amară, care-mi mijesc și ele într'un colț de trecut asupra căruia s'a lăsat multă cenușă. Ca teatru, numai clipa, atit de depărtată, cînd, în grădina Virnav de la Botoșani, Millo însuși vrăjia sabbaturile țigănești din „Baba Hîrca”, fierbind la focul dracilor cazane de farmece, sau vre-o vagă scenă pe care o actriță francesă veștedă și uritică, și ea patronată de „moșu' Manole”, arunca refrenul provocător :

Voici ceci, voici cela.

Comment trouvez-vous tout cela ?

De teatrul Iașului, ca și de toate spectacolele și petrecerile lui până la plecare, am rămas cu totul străin.

Dar, în anul trecerii mele la acel mediu școlar, locuința soților Ioanidî, care fusese și pe la biserica Sfîntului Lazăr, era în Sărărie, într'un lung șir de odăițe, lîngă care talentul de înfrumusețare al căpitanului crease o grădiniță și chioșcul înfășurat în zorele unde se stătea la masă. Casa primitoare, unde m'am întors apoi Dumîncile și serbătorile, avea și alți oaspeți, fiecare cu alte apucături, dar dator fiecare să aducă un element la o viață continuu veselă, ca a vechii noastre ofițerimi. Un fost ofițer ungur pripășit, Réthy Béla, roșie figură rotundă cu o cravată de mustăți invirtite, încînta pe cei de casă și pe oaspeți cu ghitara lui din care scotea nervos accentele *zapfenstreich*-ului ;. Romîn, zicea, după mamă, avea prin Iași nu știu ce rosturi neclare, pe care îngăduitoarea noastră ospitalitate le accepta fără să cerceteze ; o nepoată a Elencăi Iorga, veșnic trista soție a lui Iancu Iorga, fratele bunicului, așa de bun și de blind, așa de patriarh în lunga lui figură cu ochii mari umflați, cu craniul eshilean total desgolît și barba sură de profet, dar simțînd încă pe umeri pedeapsa nemeritată a unei condamnări pentru o sumă ușuratec pierdută la ispititorul joc de cărți,

Ăglaia, „Pasărea“, din cauza profilului ascuțit al unei figuri extraordinar de spirituale, săria de pe un scaun pe altul, mai asemenea cu un spirit al grădinii intrat printr’o fereastă deschisă și, pregătind o căsătorie cu această ființă volatilă, melancolic, cu mustățile grecești atîrnînd, sever ca un președinte la Curtea de Casație, pe cînd din creionul lui fără școală ieșiau tot felul de omuleți cu capul mare și membrele de paianjen cari sămăneau leit cu oamenii zilei, acela pe care o scurtă, dar vie, reputație l-a făcut caricaturistul la modă, Jichide, scris, cu o capricioasă ortografie francesă: Jiquide. Nu înțelegeam ce însemnau neașteptatele dureri, trîntind pe pat pe „țața Zinca“, al cărui apropiat sfîrșit îl anunțau, fără ca ea sau alții să bănuiască.

Ăcolo m’am pregătit, pe băncile chioșcului din grădină, pentru examenul care trebuia să-mi deie o bursă la școala cea nouă, de care nu știam nimic, ba pe care nici măcar n’o văzusem.

Străin și necunoscut, incapabil, ca totdeauna, să mă recomand de la întăia încercare, pe care nu se putea să n’o strice o timiditate a cărui vădire atîta vreme n’am putut s’o ascund, deci pradă oricărei întrebări imperioase, oricărei încruntări din sprincene, ba chiar oricărei atitudinî în care aș fi putut gîci neprietenie ori despreț, am răspuns cum a dat Dumnezeu în anumite cercetări de noapte din cancelaria clădirii care s’a prefăcut apoi în Școală de Frumoase Arte și în Pinacotecă și care adăpostia atunci Liceul, legată fiind prin vechiul arc din vremea lui Mihaî Sturza, injugînd strada care-i purta numele, cu internatul a cărui mucedă și murdară temniță trebuia să mă închidă în curînd. N’am ieșit întăiul, biruit, dacă nu mă înșel, de un sprinten elev negricios din cursul inferior, mai tîrziu prietenul meu de la Vălenii-de-Munte, doctorul Pîrvu. Dar, oricum, nu mai eram povară îngustatei case din Botoșani, mamă-mea putînd

să adăpostească prin odăi ieftene singurătatea ei, și pinea Statului îmi era asigurată, o pine pe care n'am udat-o cu lacrimi de minie numai pentru că aproape tot ce era putere vie în sufletul meu fusese măcinat de teribila mașină sfărîmătoare a școlii.

Am intrat astfel în bătrîna clădire neprietenosă, cu o curte îngustă și prăfoasă, într'o clasă a VI-a mică și tristă, la capătul unui culoar care nu primise niciodată lumina și unde puțină apă își revărsa cuprinsul. Băncile scrijelate se ridicau răpede în amfiteatru, lăsînd în fundul văii mesuța la care oficia, el însuși pătruns de jalea acestui mediu, un profesor, pe care, de sus, — unde pribeagul își așezase locul, lîngă un ftisic Tăutu, gata de moarte, și doi Evrei pe cari, cînd se ascundeau supt bancă la cetirea catalogului, un zdravăn băietan de la țară îi ridica de păr ca să lămurească indoielile cu privire la absența ale profesorului —, îl vedeam mititel, grămădit și, în cele mai multe cazuri, cu totul ridicul. Ce deosebire față de maiestoaasa catedră botoșăneană, de mobilierul proaspăt, de lumina care se revărsa asupra clasei de curînd părăsîte, din largile ferestri deschise asupra curții vaste, asupra livezilor bogate și crênelelor casei Ciolac! Din stradă, huruieli de trăsuri, strigăte prelungi, de jălanie, ale ambulanților evrei, zburdăciunea zgomotoasă a claselor ieșite pe trotoare și, la orice deschidere a ferestrilor joase, tot ce poate trimete, împreună cu praful, cu „colbul“ ei, o stradă rău și rar măturată.

De și cunoscuți în mare parte prin lucrări proprii, apărute în volum sau în paginile „Convorbirilor“, de și legați cite unii de activitatea literară și științifică renovatoare al cărui organ fusese societatea „Junimea“, deci notorietăți netăgăduite și adesea personalități distinsse, anumite defecte făceau ca și noii profesori să fie inferiori, în această calitate a lor, față de aceia de la cari plecasem, și, dacă nu făceam atunci o comparație care să contribuie la

demoralisarea ce m'a învăluit de îndată, crescînd neconștient, e fiindcă asupra nedreptății și umilinții suferite cu cîteva luni în urmă preferam să întind un văl des de nepătruns.

Tineri nu erau aici decît doi, cari ei înșiși n'au avut nicio atingere cu sufletele noastre, unul fiind o fire desprețuitoare și violentă, celalt avînd o „dexteritate“ pe care n'o prețuiam de loc.

Încolo, tot oameni trecuți de cînzeci de ani, iar unii și mai înaintați în vîrstă, asupra cărora meșteșugul exercitate o acțiune deprimantă, cu atît mai mult, cu cît aici nu era omul din Iași avînd a face cu oameni din Iași, ale căror rosturi de familie să le cunoască adesea perfect, ci mulțimea elevilor, destul de obraznică, dar fără curajul și tradițiile eroice de la Botoșani — adevărat că și fără profunda stricăciune, miseria morală de acolo —, era adunată de vîntul întimplărilor în orașul mare, cu mulți funcționari, din toate părțile Moldovei-de-sus.

Mai bătrîn decît toți părea profesorul de franceză, Alexandru Suțu. Urmaș de Domn, avînd în figură liniile caracteristice ale nobilimii fanariote, slab, palid, cu nasul coroiat supt fruntea pe care se rătăceau vițe de păr alb, observînd în îmbrăcămintea usată o distincție ereditară și infigînd în cravată acul cu coroana princiară, acest om pe care descendența și creșterea îl meniau la altceva decît trista meserie care vădit îl desgusta până într'atîta încît refusa să numească, în general, pe elevi, chemîndu-i după semne exterioare ca: „tu cel cu cravata albastră“, lucra obosit și în silă, putînd avea, de altfel, — el, care se pătrunsese de spiritul limbii, vorbită exclusiv acasă, în care a încercat a traduce pe Eminescu, și care publicase o miserabil tipărită istorie a literaturii franceze —, așa de puțină satisfacție de la băieți a căror limbă se împotrivia la orice încercare de bună pronunție franceză. Venia ca la o osîndă, examina în neștire, adînc nemulțămît de

orice manifestare, și ni aplica o metodă excelentă, dar neinteligibilă pentru cei mai mulți, aceia a gramaticii istorice a lui Auguste Brachet, pe care o socotia ca a sa personală, ca „metoda“ sa, — ceia ce făcea pe grăsuțul fiu de băcan gălățean Soare, pe care-l pîndia un așa de grozav sfirșit la bătrîneță, să spuie că „Suțu are metodă“ ori „n'are metodă“ după nota pe care o putuse căpăta. Cînd, în clasa a VII-a, omul de gust rafinat ni-a dat compoziții libere, de făcut în clasă, cred că a mea despre Ioana Darc l-a făcut să mă privească altfel decît gloata desprețuită; eu însumi am avut pentru întâia oară, așternînd acele rînduri calde de lirism pe basa unei cărți pentru copii de la acel Alfred Mame din Tours, dăruiată de biata Băjeasca, fiorul cum se poate scrie istoria, istoria însuflețită, singura de ținut în samă.

Nu va fi fost mai tînăr acel om de o extraordinară vitalitate, ceia ce l-a reținut pe lume până ieri, care ni preda istoria. Alexandru Brandia, cunoscut mie după traducerea manualului din clasa a II-a de la Botoșani, micuț, slab, zbircit, aruncînd pe catedră o pălărie trecută prin multe ploii și prăfuită de multe vinturi, ne privia de supt ochelari cu mărunții ochi negri nu ca pe niște neînțelegători sau ca pe niște dușmani temuți, cu cari se dă zilnic lupta pe viață și pe moarte, ci ca pe niște rătați și rău crescuți cărora așa de mult ar fi vrut să li schimbe sufletul, umanisîndu-l și civilisîndu-l. Era ceva înduioșat, vibrant, dureros rugător în glasul lui, cînd, la tesă, izbucnia: „Nuuu copiați! De ceee copiați!“, ca să termine printr'o amenințare de cafe trei șferturi din clasă, cu cărțile deschise în bancă — obiceiul mai rar la Botoșani, unde însă, cînd se făcea, se făcea bine, dînd, e adevărat, profesorului supraveghetor cartea, dar fiind supt coperta ei... o alta —, își rîdeau cu cinism. „Explica“ bine, viu — cea d'întăiu „explicație“ la istorie pe care o auziam —, dar cerea să nu se treacă peste ce spusese

chiar cînd, cu toată lunga lui practică, greșise vre-un amănunt. Îngăduia să se recurgă la cărți străine, și eu cetiam, urmînd exemplul de la Botoșani, din cartea de „istorie a evului mediu“, apoi din cea „modernă“ următoare ale lui Duruy, frumoasă lectură, presintată simpatic ca și manualul, pe care-l păstram cu sfințenie, al lui Maspero.

Mai tînăr ceva părea profesorul de limba latină, Xenofont Gheorghiu, care, plecînd foarte tîrziu din viață, a lăsat așa de bune amintiri. Autor al unor studii de literatură francesă apărute în curs de mulți ani de zile la „Convorbirile Literare“, studii îngrijit scrise, care dovedesc cetirii asidue, dar căroră li lipsește orice farmec, acest om distins n'avea de sigur o cunoștință adincă a unei limbi așa de grele — cită distanță până la impunătorul Marțian, atît de stăpin peste ce era mai greu în materia sa! —, și nici, pe departe, neapăratul simț special pentru clasicismul antic. Corect în îndeplinirea datoriilor sale, el nu arăta o deosebită satisfacție că ne are în fața lui, ci, înăcrit, veșnic obosit, își dregea cu virful creionului o coafură creată și invoaltă în care vrîsta pusesese multe puncte albe. Mi s'a spus că e „domnu' Co-diță“, și cu atîta se încheia caracterizarea.

Limba greacă era a unui om de mare merit, care mulți ani a fost directorul liceului, neclintit de nimeni, identificat cu această situație, filologul de pregătire europeană Vasile Burlă. Nu era numai eruditul care dăduse „Convorbirilor“ etimologii și articole de polemică pe dreptate foarte ținute în samă și cetitorul unei vaste biblioteci pe care dureroase incidente de familie mă vor face ș'o zăresc din odaia mea de oploșit la dînsul, dar, la acest superb exemplar de rasă moldovenească, un zimbru al lui Ștefan-cel-Mare, cu trupul imens, puternicul cap, ochii mari dulci, glumeți și în fond triști de-asupra mustății arcuite asupra gurii sfătoase, un suflet multiplu, complex,

nesigur de sine, pipăitor se zbătea în acest formidabil inveliş, făcându-i viața capricioasă, nelogică, neconținut sfărîmată. Am aflat pe urmă că, soț, din iubire romantică, al poetei Matilda Cugler, fusese însurat a doua oară cu o străină, și singurătatea lui va fi apoi ruptă de o a treia legătură, tot așa de romantică și tot așa de trecătoare. Cu noi nu era numai tolerant, rizindu-și de ignoranța, așa de răspîdită și așa de firească la o materie atît de grea, ci mergea pînă la glumă, pînă la ghidușie, atîngînd și terenuri pe care pînă atunci numai „contele“ de la Botoșani le pipăise, ca în ziua cînd ni dădea la „Odiseia“, pe care așa de puțin am înțeles-o atunci în farmecul ei eroic și pitoresc, explicația suplimentară că Nausikaa cu ochii acoperiți cînd i-a răsărit din mare trupul gol al lui Odysseus „se va fi uitat pușintel printre degete“. Dar noi nu știam aprecia această prețioasă zburdălnicie de moșneag și-l luam din cînd în cînd înainte, cu toată aparența lui masivă și accentele sonore ale glasului cînd voia să pară grozav de indignat. Astfel, cînd întreba pe cineva dacă „n'ar fi bine să rămîie oprit“, acela nu-și făcea pedeapsa și, chemat să răspundă pentru aceasta, declara că „a crezut că nu e bine“. Prin cîte n'a trecut, cum se va vedea, și îndrăzneala mea începătoare față de acela pe care-l iubiam de sigur, dar a cărui autoritate devenise aproape total disparentă! Pînă și vorbirea bucovineană a lui „dom' Berlă“ ni dădea prilej de glumă.

Cu limba germană era chiar un adevărat scandal. Format la cele mai bune școli din Germania, doctor în drept și doctor în filosofie, fiul lui Teodorovici, filologul ardelean, fratele medicului regal, Octav Teodori fusese atîns de o boală care nu atrăsese punerea lui la pensie, dar permitea unor tineri fără milă orice cruzime față de omul cu părul lung, fața stoarsă, vagii ochi pierduți supt ochelari, care se așeza pe catalog ca să nu umble ni-

meni într'insul. I se puneau întrebări, mai ales în clasa a VII-a, cu privire la cele mai frumoase fete din oraș, se simulau închideri între cele două geamuri, se dădeau lupte cu pachete de rufe din care răsăriau mîneci și craci. El, incapabil de a examina, punea note la întîmplare. Ale mele erau foarte bune, pentru că, știind cît se putea și la Botoșani, avusesem cutezanța de a-i declara de la început, cum tot mai rupeam ceva, că am făcut studii la Cernăuți. Fără a mai fi întrebat, aveam nota zece asigurată.

Matematicile le preda ceremonios, în în hainele cele mai îngrijite, cu gulerul cel mai înalt și totdeauna proaspăt, trăgîndu-și manșetele cînd scria pe tabelă, Lucescu. Dar, bolnav de piept, silit să facă îndelungate petreceri în țeri calde, el nu era un profesor permanent. La dînsul înțelegeam... cit de obicei, și această incapacitate absolută m'a dus la prima înșelare a unui profesor: în cursul unei tесе m'am cerut la putina cu apă și am simulat o slăbiciune neprevăzută. O însemn aceasta alături de scrierea pe manșetă, silită de totala mea inapținutudine de a învăța pe de rost, a versurilor odiosului Boileau la Suțu și cu o nerușinată tesă presintind „tăietura unui vulcan în momentul erupției“ la profesorul de științi naturale de care va fi vorba pe urmă.

Odată, Lucescu a fost înlocuit cu profesorul de Universitate Ralet. Nobilă figură boierească, aleasă atitudine a bolnavului de aceeași boală cu Lucescu, care-și domina suferințele, și în același timp o sinceritate, o spontaneitate, o genială dispoziție în a lua lucrurile de la început, personal. Cînd, în fața cifrelor de pe tabelă, mă opriam total desorientat, glasul slab mă îndemna: „Să încercăm! Să văd și eu ce s'ar putea!“. Am crezut un moment că poarta de aramă neclintită se crapă puținel în fața mea.

„Domnu' Drăghici“ de la științe, gras, gros, bondoc, cu părul mărunț creț, cu mustața care părea roasă de

molii — de aici porecla : cățeaua —, cu glasul fără sonoritate, urmărind penibil pe carte numele fosilelor, la care cei mai obraznici nu lipsiau să adauge „Catella Magna“, imediat repetată și de profesor. Aici lecția era un perpetuu scandal : i se aduceau pietre din gunoiu ca să le identifice și se pare că într'adevăr le apropia de limbă. L-am cunoscut și altfel, în familia lui, de care a vrut să mă și apropie —, și supt dascălul ridiculizat am descoperit un om fundamental bun, care însă de sigur își greșise meseria.

Mai că l-aș fi putut confunda ca aspect cu bunul bătrîn de la musică, Dima, căruia nu i-am dat un ceas de cîntare, de și mă asigura că am „un glas frumos“.

Ce splendid era profesorul de desemn, Șoldănescu, un pictor adevărat, care mi se înfățișa ca un sfătuitor mai în vristă! Moarța timpurie a împiedecat desvoltarea talentului său, foarte real.

La romină, un om de o imensă lectură, de un spirit ascuțit și pătrunzător, autorul unor studii despre balada românească și viitorul alcătuitor al unei masive lucrări care pretinde a rezolvi, filologic și istoric, chestia originii Romînilor, Alexandru Philippide, moștenitorul numelui și temperamentului unui Grec de geniu de la începutul secolului al XIX-lea, nu făcea decît să ne sperie. Mic, iute, minios și furios, fulgerînd pe supt ochelari, pîrînd că vrea să ne înțepe cu virful stufoaselor mustăți, umflîndu-și pieptul supt vesta, jiletca bătător la ochi decoltată, improșcînd cuvintele la explicația care nu se înțelegea și bruscînd la răspunsuri și pe cei mai buni, el ni prezinta, ceasuri întregi, sprijînit pe cugetători germani ale căror cărți erau citate în nemțește, teoriile despre deosebirea între istorie, care spune cum e, știință, care învață ce nu e, și poezie, care se ocupă cu ce nu poate să fie, ori, în clasa a VII-a, înșira o întregă bibliografie

poliglotă cu necruțătoarea însemnare a anului și locului de tipărire. Pentru noi, timp pierdut...

De colegii de la Externat îmi aduc aminte prea puțin. Între dînșii se desfăcea printr'o inteligență deosebită — îmi părea rău că-l înlocuiesc la premiul întâiu, dar el nu mi-a arătat prin nimic că ar fi jignit, cu toate că marea lui rezervă l-a împiedecat de a-mi dovedi de atunci neuitatele sentimente de care mi-a dat dovadă pe urmă —, Petre Liciu. Fiul unui magistrat bolnăvicios și șubred și al unei mame care s'a stins în chiar acest timp, lăsînd cîtva timp ca o umbră asupra vieții lui întregi, el era tot mai mult atras dîncolo de școală prin pasiunea pe care i-o trezise teatrul, tot așa de necunoscut sărăciei mele ca și represintațiile din Botoșani, al lui Grigore Manolescu. De altfel, cum se va vedea, la această vîrstă privirile noastre mai ale tuturor erau îndreptate în altă parte, și cu cea mai mare tragere de inimă pentru studii nu puteam să ne dăruim întregi școlii. Încă una din problemele învățămîntului mai înalt, această firească distracție, pe care nicio muștrare, nicio pedeapsă nu o pot înlătura, cerînd din partea învățătorului, care atunci trebuie să fie mai mult decît oricînd educator, o deosebită atenție și nesfîrșite cruțări.

Mediul școlar era și aici în imensa lui majoritate romănesc. Dar, pe cînd, la Botoșani, Evreii dădeau sau elemente nule ca Aizenberg sau elemente cu totul distinse ca Sanielevici, așa încît pe cel d'întăiu îl ignoram, iar pentru celalt aveam stimă, aici elevii evrei erau mediocri și mai adesea ridiculi, nu atît prin felul de a vorbi limba, care se vedea că nu e cea obișnuită oricînd acasă, cît prin anumite neajunsuri de temperament. Unul, nesigur de ce spune, sorbia aierul la fiecare greutate, cu un gest de retragere, parcă s'ar fi fript; altul călca plantigrad; iar un al treilea, mic, slab, nervos, palid și împodobit la o vîrstă destul de înaintată cu niște solide

mustăți blonde și cu o barbă care se cerea curățită zilnic, era poreclit „Cocoșel“ pentru că, la Iliadă, după buna traducere în prosă a lui Caragiani, care întrebuița pentru aducerea corpului lui Hector muntenescul „coș“ (noi nu aveam în graiul obișnuit decît „coșarca“ și „cociugul“), întreat de Burlă ce e aceia, s'a grăbit, fricos, să dea explicația că nu e vorba de un „cocoș“ mare, ci numai așa de un biet „cocoșel“. Prietenie deosebită nu se arăta acestor băieți de altă fire — căci religia nu ne interesa prea mult, iar în ce privește naționalitatea n'aveam o conștiință activă a ei, cu atît mai puțin una prigonitoare, care, cu simțul nostru estetic natural, ni s'ar fi părut urită, de la cei mulți la cei puțini mai ales —, și din cînd în cînd îi mai strîngeam în băncile din a VII-a, sprijinindu-ne picioarele pe marginile amfiteatrului — și era un haz să auzi pe „Cocoșel“ strigînd înspăimîntat ca și cum scena era să se termine cu moartea sa pămîntească! Azi, doi sînt — ori au fost — medici, iar unul, inginer la petrol, te roagă discret să nu-i amintești numele străin de la școală.

Legăturile se puteau face, trebuiau să se facă în internat: în uritul și scirbosul loc de tortură, adevărată închisoare, în care căpătai ceva și din psihologia deținutului, al Liceului Internat.

Peste stradă, o grădiniță cu doi, trei copaci, fără un strat de floare, în orașul care, de și mult mai puțin decît Botoșanii miei, era, în cartierele românești, totuși, numai flori înaintea casei și zimbetul lor se răsfața la toate fereștile; o tristă curte pietruită, mică de o cuprindea dintr'o privire și totdeauna plină de lume; la poarta ferecată ghereța de pază a portarului neprietenos. Iar, în ce privește locuința, Doamne! sus, dormitorii reci, înșesate de paturi — dormitoriul meu se chëma prin tradiția suferinții de mai multe generații: „Siberia“ —, două repetitorii, tot așa de rău încălzite, pentru cursul inferior și cel superior deo-

sebit, cu supravegherea unor pedagogi, dintre cari unul singur, viitorul doctor Țurcanoviči de la Roman, care avea ilusia că ne poate stăpîni prin cite o vagă amenințare, era un om sănătos și voinic, pe cînd Antoniade cel blind, vorbind în șoapte, își tușia agonia — și în curînd era să-i vedem în biserică trupul neînsuflețit, capul blond creț plecat prea curînd pe perina sicriului — și Maxim, care a mai putut trăi, vărsa sînge. Romanticul Sacchetti de la „Siberia“ venia numai ca să doarmă. Undeva în fund, un gang întunecos, păzit de rufosul, murdarul „moș Cute“, ducea la latrine care erau o groază. Peste antret, clasa a VII-a a externilor. Pe scări întunecoase, în faptul zilei, treziți de clopoțelul pe care, cu o infernală stăruință, ni-l sunau în urechi doi Țigani bătrîni, aproape tot așa de ferfenițoși, ne coboram, rebegiți de frig, strecurîndu-ne spre lavatoriul veșnic umed, cu țevile de tinichea care trebuie să fi venit de la Mihai-Vodă Sturza însuși, creatorul, în acest local putred de vechime și neîngrijire, al vestitei atunci Academii Mihăilene. Astfel curățiți, și pieptănați Dumnezeu știe cum și unde, mergeam în lunga odaie a refectoriului care comunica printr'o ferestruică îngustă cu o bucătărie în care nimeni n'avea curajul să privească. Acolo ne aștepta zilnica noastră learcă de dimineață în care se puteau recunoaște slabe urme de lapte, — Dumineca, trebuind să mergem la biserică, în care neatenția noastră era absolută, cafeaua aceasta era pur și simplu suprimată *ad maiorem Dei gloriam*. La amiază, niște chiftele bocănețe, în care ai fi zis că s'a amestecat strujitură de lemn, ni împovărau stomahurile, iar, seara, o supă, un fel, care, la scurte intervale, era macaroane cu brînză, prefăcute într'un fel de sos gros, degustător, și, de două ori pe săptămînă, dulciuri. Cred că Statul dădea pentru această alimentație total insuficientă — eu mă aprovisionam peste gard, la Olteanul cu strafide și mai ales cu alune, pe care le rodeam cu un apetit de

veveriță — cizzeci de bani pe zi. Întorcându-ne dimineața la pupitrele în care învățasem seara până la zece, reluam supt aceleași capace somnul nostru întrerupt, pe care pedagogul, față de „domnii“ hărțăgoși din cursul superior, trebuia să-l tolereze. Lângă mine, egoismul lui Soare se hrănia singur, pofticios, din alimentele alese pe care le expediase tatăl de la Galați. Cutare alt vecin chitia albumul cu mărci postale, mare și folositoare slăbiciune, pe care-l fura pe rînd de la toți colegii. Greoiu, plictisit, pedagogul își tira pașii, pe cînd din stradă se ridicau iarăși strigătele, urletele, lungile plîngeri asiatice ale precupeților și zvonul mulțimii grăbite spre tirg. Aierul, de timpuriu plin de praf, zăpăcia și mai mult mințile pe care, jos, le aștepta interogatoriul profesorilor.

Ce putea să rezulte din acest fel de viață își poate închipui și cine n'a trecut printr'o experiență asemănătoare. De la o bucată de vreme, întocmai ca la închisoarea pentru delictе și pentru crime, nu mai reacționeai: te părăsiai unei soarte care nu se putea nici schimba, nici îmbunătăți. Orice grijă adevărată a ființii fizice — școala n'avea și nu avuse niciodată baie — dispărea; puțini păstrau în dosul capacului de la pupitru un ciob de oglindă ca să-și compătimizească zilnic fața palidă, obosită. Imbrăcăminții nu i se dădea nicio atenție. M'am deprins astfel, fără să fi auzit un cuvînt, dacă nu de simpatie sfātuitoare, măcar de milă, a nu mai scoate din șoșoni ghetele, care pe încetul se muiau, și simțiam o deosebită plăcere că, în rătăcirea prin aceste triste culoare, nu mi se mai aud pașii, m'am deprins a nu mai tunde părul, care se lăsa pe umeri, a nu mai reteza fulgii de barbă, cari se îmbulziau sălbatec. Cravata o părăsisem, și primeam cu un bold gulerul continuu ridicat. Cred că mă împodobisem și cu niște ochelari fumurii. Un adevărat Ion Nădejde în mic, care se potrivea, de altfel, și cu o începătoare profesiune socialistă. Mai în vrîstă, mai rezistenți, colegii din clasa a VII-a, cei doi Crivăț, Nicolae

și Panait, se uitau cu curiozitate la acela care părea, cum mi s'a și spus, „un oficios ieșit din spital“.

Paltonul meu sur, apropiat de sobă, căpătase drept în mijloc o roată de pirlală, care se vedea de la o sută de pași: îl înduram, neavînd cum și unde să-l schimb și pe acela. O păreche de pantaloni largi de aceeași culoare arătau prin amploarea lor că sînt un dar de la unul din unchii miei. Purtînd un băț gros, pe care nu știu unde îl descoperisem, străbăteam ca o ciudată arătare străzile Iașului, pe care se purtau și atîția oameni îngrijiți și fericiți. Eram în nota bisericilor curățite de tencuială, a zidurilor pe jumătate prăbușite și a puturoaselor colțuri de ghetto. O, săracul copil cu hăinuțe de pichet alb și brandeburgurile albastre, în ce-l prefăcuse școala, care — nu e așa? — dă instrucție și educație și pregătește pentru o viață luminată și mulțămită?

Cînd, Dumineca, apăream la „moșu' Ioanidi“, unde ajunseseră, se vede, a se deprinde cu iremediabila mea decadență — acasă scriam o cartă postală într'un an —, cite o fată frumoasă cu care vorbeam, învîrtindu-se în călciie, fratele, purtînd cocheta tunică albastră cu epolete roșii a Școlii Militare, îl ruga discret să găsească mijlocul de a înlătura urita și trista fantomă buhoasă și prematur bărboasă care apărea une ori în privazul ușii...

Încredere în mine nu aveam de loc. Mi se părea că sînt cel din urmă dintre proști, incapabil de a face și eu ceva, și că, menit, de altfel, unei morți apropiate, nu voi fi în stare să fiu de folos în scurtul termen al unei vieți nenorocite. Notele le luam mai mult din darul de a putea prezenta lucrurile decît dintr'o cunoaștere adevărată a materiei, pentru care n'aveam nici timp, nici gust.

Nu știu unde ar fi ajuns această desfacere fizică și morală dacă, în acest iad, în care erau tipuri de tot felul, de la freneticii frecventatori de bordeluri, cei cu boli

urite, și de la cei cu apucături ascunse, pe cari-i prindea une ori o pornire de nebunie distrugătoare care-i trecea pe un timp la infirmerie în sama babei Tasia, ființa cea mai cu mijă din tot personalul, de la Dobrogeni foarte copți, pe cari-i prindeau cu slujnicile acei cari pîndiau la fereștile subsolului, până la bieți băieței înspăimîntați, abia ieșiți din puful cald al părinților, nu mi-ar fi dat întîmplarea doi prieteni, cei d'întăiu prieteni pe cari mă puteam răzima eu mai mult decît dînșii, cari erau mai siguri de sine și deci mai rezistenți, pe mine.

Din Botoșani venise și colegul meu Miron Kernbach, fiul „domnului Cherinbac“ de la Poștă, Iosif, prieten odinioară, ca și frații săi, cu tatăl meu și cu „moșu' Manole“, și al „doamnei Otilia“ de la Școala de fete: familie pe care o cunoșteam întreagă, cu fratele mai mare, Titi, cu sora Cornelia, care s'a vădit mai târziu o delicată poetă și care a murit numai acum în urmă, lăsînd între hîrțile ei toate foiletoanele mele din ziarul „Lupta“, frumos tăiate și cu îngrijire păstrate, — mai târziu numai voiu întîlni pe fratele mult mai mare, poet, politician, Gheorghe din Moldova —, ba până și la vărul lor după mamă, Constantin, de al cărui părinte se lega o istorie dureroasă de osîndă. Vesel, glumeț, vioiu, împodobit și cu însușiri literare, pe care le-am găsit pe urmă în înduioșătorul jurnal de proprie observație, scris în anii de boală, și a cărui rătăcire între hîrțile mele am regretat-o așa de mult, el nu părea de loc menit ftisiei care l-a lovit la București, ca elev la Școala Politehnică, și de care, în cele mai mari chinuri sufletești, îndușmănit cu el, cu ai lui, căutînd un refugiu sufletesc, peste multe văi și dealuri, la mine, era să se stingă înainte de douăzeci de ani. Ghiță Longinescu, azi colegul meu la Universitate și eroicul profesor care a biruit cu un curaj unic neajunsurile fizice și morale ale pierderii vederii, era între noi trei temperamentul cel mai solid și mai armonios, fără

urmă de melancolie și indoială în lupta vieții, pe care o primia încrezător în muncă și bucuros de puterile sale, pe fața mare cu ochii proeminenți, de o atît de prietenoasă privire: om de ispravă, idealist nebiruit, filosof al unei resemnări din care în întunecul său a știut să facă o fericire a iubirii de oameni, a cultului datoriei. În mijlocul unor colegi brutali și pretențioși, de o inteligență slăbuță și fără un caracter format, noi, cești trei, făcuserăm o sfîntă ligă a modestiei noastre, a grijii unor lucruri mai înalte și mai bune: ce furșoși au fost cu toții cînd am luat la masă, unde fiecare căuta să se îmbulzească pentru a fi la locurile din frunte, pe cele din urmă! După propunerea lui Longinescu, care aducea un solid humor focșănean, am întemeiat frăția pe toată viața a „vacilor“, cu obligația de a nu ne chema unul pe altul cu un alt titlu decît cu acesta, pe atît de glorios, pe cit de rar, de „vacă“.

Odată constituit acest element de rezistență, „vacile“ ieșiau firește la primblare împreună. Și ele au fost provocatoare, supt conducerea ęternei căciuli vechi de des-nădejde și sfidare și a bățului gros cu care am fost bătut că voiam să atentez la integritatea corporală a superiorilor miei, ale scenei neuitate prin care eram să mă desfac, supt osînda altei „conferinți“, de această Bastilie murdară a adolescenței mele și să încerc o nouă viață, plină de sigur și ea de multe umilinți, mai grele chiar, une ori, decît pînă acum, dar în fund cu o licărire de lumină apropiată, de libertate ce va să vie.

Într'o Duminecă deci, întunecatul nostru „provisor“, Cujbă, a decretat, nu știu pentru ce motiv, căci nu se săvîrșise absolut nicio greșeală, că noi din clasa a VI-a „nu, ieșim“. Așa cum ajunsesem, tot aveam multă „sămînță de vorbă“, așa încît logica mea dreaptă, raționalismul meu instinctiv m'au făcut să întreb de ce nu avem voie să beneficiem de această zi a primblărilor și

visitelor. Răspunsul, potrivit cu cele mai bune tradiții ale „pionilor“ din toate țările, a fost, natural: „fiindcă așa vreau eu, și n'am poftă de discuții“. Cine crede că atât de ușor se izbește în fața unui băiat de aproape șaisprezece ani, nu cunoaște dîrza, și, adaug: fericita dispoziție a acestei vrîste, cînd se trezește simțul demnității umane, al respectului de sine însuși. La rîndul meu, am răspuns că: de ce iese colegii din a VII-a? „Fiindcă sînt din a VII-a.“ Logica însă, chiar într'un biet cap năcăjit ca al meu, își păstrează drepturile: „Dar dacă vre unul din a VII-a va rămînea repetent și va fi împreună cu noi?“.

Provisorul înțelegea că hotărîrea era luată: că vom ieși, și, sfidîndu-ne, ne-a invitat s'o facem. Ca de cîte ori în viața mea am înfruntat totul fiindcă vedeam că nu pot altfel, că e ceva mai puternic decît mine care mă îndeamnă la aceasta, am simțit că pe fața mea subit îngălbenită trece vîntul supremului risc. Dînd într'o parte pe portarul uimit, am ieșit.

Au urmat lungi negocieri între cel vinovat de rebeleune, cu împovărarea ciomagului căruia i se atribuiau cele mai criminale destinații, și directorul însuși, care vădit n'ar fi vrut să mă aruace pe stradă. Înaintea întregii clase s'a desvoltat în ultima instanță decisiva discuție. „Ei, dem'le, și, dacă te-om da afară, dumneata ce te'i face?“. Riposta, salutată de cele mai revoluționare risete, de un foarte rău exemplu, fără îndoială, pentru disciplină, a fost: „Mă fac ori sacagiu ori“ — și aceasta arată pe vechiul redactor pentru politica externă la „Romanu“ lui „moșu' Manole“ — „ori ministru în Bulgaria“.

Am fost deci eliminat — a doua oară în viață, și din cîte locuri era să mai fiu, pînă și de la Academia Romîna, de trei ori, de bunii miei colegi și foști elevi, pe lîngă încercări de a mă elimina și din viața politică și din literatură și, cu iscălitura a șaptezeci de profesori, de la Universitate.. —, dar nici sacagiu nu m'am făcut și nici

din Bulgaria nu mi-a venit oferta pe care contam. Ci, numai, mîndria mea a fost adînc jignită, cîteva luni, prin experiența vieții cui trăiește din mila altuia.

Mama era la vie la Copou, unde murise patriarhul Manolachi Drăghici și ginerele lui, Mircea, descoperise un izvor de apă minerală care-i mai crescuse veniturile, căci odată cu socrul dispăruse și pensia care reprezenta banii scutelnicilor. Cred că și mai înainte stătusem acolo, pe marginea de deal, între pomii deși, până la marginea gardului de cătină cu măruntele flori violete, — o nouă vedenie a vieții de la țară, care fermeca la cea d'întăiu întîlnire pe urmașul fără avere al vechilor moșieri. Au fost pe acolo și zile bune, pe care, copil neștiutor, incapabil de a descoperi pe fața găzduitorului grijiile materiale și neplăcerea vizitelor parasite, mi le aduc aminte nedeslușit; la via din marginea lașului, lîngă biserica Sfîntului Atanasie, clădită de Ștefăniță Lupu, unde se odihnea de veci Postelnicul, am căpătat și puțința de a birui prin cercetări de noapte printre copacii cu roadă groaza întunerecului, de care-mi fusese stăpinită copilăria. Casa mare, încăpătoare, bine îngrijită de un gospodar activ și zgîrcit, avea o mireasmă de boierie care făcea bine sufletului meu. Zăresc încă o rudă a stăpînului, un băiat negricios, gras, în uniformă militară, și două vlăstări sărăcite ale Drăghiceștilor, fiul și fiica, albă, roasă și grasă, ai maiorului Drăghici.

De sigur pentru o ospitalitate bine cîntărită eram mulți, prea mulți. Lucra în special contra mea și reputația rea a unui școlar eliminat, și inițierea socialistă, despre care voiu vorbi pe urmă, și francheța cu care exprimam idei care de sigur se potriveau foarte puțin cu atmosfera acestei case patriarhale în care plutia încă sufletul bătrînului cronicar și autor de cărți religioase, plin de evlavie și de ceia ce contemporanul, tipograful lui, Țsachi, numia „sevas către ocîrmuire“. Nu era de sigur în mine nimic

din acea blindeță lingușitoare care nu desplace oamenilor de oarecare vristă, cari, cînd n'au avut copii, nu pot pricepe acel vînt de afirmație prin netedă, voluptuoasă împotrivire care face pe adolescenți pe atît de interesați pentru fetele sentimental romantice, cum cere natura la această vristă, pe cît de desagreabili pentru bărbații în concurența cu cari stau gata să intre.

Se căuta, de și nu-mi dădeam sama, numai prilejul pentru o ruptură de mult dorită, pe care mamă-mea, presentă, n'o gîcia, pentru înlăturarea indeseirabilului. Într'o Duminecă am căpătat „ordinul“ de-a merge la biserică. Fără îndoială că pietatea mea nu crescuse prin obligația de a înlocui cafeaua de dimineață a internatului cu șederea forțată la biserică. O religiozitate larg cuprinzătoare, cu multă poezie, cu o nesfîrșită milă de oameni tindea să înlocuiască total religia moștenită, cu pecetea adînc apăsată a teologilor pe blînda învățătură a Mîntuitorului. Socialist militant, însărcinat cu rîspîndirea cărțicelilor roșii ale prințului rebel Crotchin, aveam și o datorie de partid ca să păstrez în acest domeniu o anumită atitudine. Scurt, am refusat. Dar, cînd ceilalți, în acea zi de August, s'au întors sfințiți, efectul asupra domnului soartei mele n'a fost acela al blindeței apostolice. Nu numai că în ochi era minia, dar brațul mi-a părut gata să lovească. La rîndul meu, am apucat o bară de fier. Pe urmă, doborît de rîspunderea gestului ce făcusem, am rămas numai cît trebuie pentru a lua hotărîrea desfacerii cu orice preț, și al morții de foame, a acestei legături. Poticnindu-mă, nu fără o copilărească simulare de leșin, care mi se părea indispensabilă, am plecat în lumea mare, fără să mă întrebe nimeni unde mă duc, unde o să mîninc și unde o să-mi plec capul.

Între colegii externi, Șumuleanu, cu fața de domnișoară, cu ochii albaștri nevinovați supt părul creț, se alipise la tovarășia „vacilor“ mele, care în acest moment de vacanță se

gășiau, de sigur, acasă fiecare mulțămît cu ai săi. Îmi vorbise de o vie a lui, pe care o și cercetasem cîndva, pe cînd făceam descoperiri de noapte prin zidurile dărîmate ale Cetățuiei, unde se tingulau ca oameni în agonie hurezii și vindereii. Prin străzile prăfoase m'am tîrit acolo. Se înseninase cerul pentru mine în ceasurile petrecute pe acea coastă sărutată cald de soare între butucii plini de roadă, în căsuța cu miros de răveneală și de părăsire, unde paturile trebuiau improviseate. Prietenul meu era încă acolo numai pentru cîteva ceasuri de distracție. Deci clipa măr-turisirii, pe care o zăboviam tot mai mult, venise. Mi-a îngăduit să vin cu dînsul, dar, cînd mama lui Șumuleanu a văzut, a doua zi, două capete pe două perini, am înțeles și eu că trebuie să merg aiurea.

Vagabondagiul celui izgonit m'a dus de-a dreptul la profesorul, la directorul care iscălise sentința de înlăturare și al cărui suflet îl simțiam îngreuiat de măsura ce luase. „Domnu' Burlă“ mi-a făgăduit să intervie [la Ministeriu pentru ridicarea pedepsei, iar pînă atunci m'a poftit într'o odaie la dînsul.

Stăteam pentru întăia oară în casa unui profesor, a unui om învățat, și pe furiș mă strecuram [pînă pe pragul camerei de lucru unde se îndesau solemne cărți mie neștiute, între care nu fără uimire am descoperit și o „juxtă“ francesă, — da, una din acele comode și oribile traduceri juxtalinare de care ne folosiam noi în ascuns ca să evităm greutatea nesfirșită a pătrunderii personale, cu dicționarul în circă, a misteriosului text] elenic. [O uimire și o desiluzie... Deci, — deci și profesorii țin „juxte“ acasă... Încolo aveam o singură sarcină: să duc la tipografia Goldner, lîngă Teatrul cel nou, corecturile proaspete la noua ediție din strașnica gramatică grecească a profesorului.

Pe suflet mă apăsa un fel de teamă, hrănită de nu știu ce legende false despre viața găzduitorului meu,

dar nimeni nu se ocupa de mine, în această casă de burlac, cu slugi vage, undeva departe. Iar, la ceasul mesei, rebelul, pedepsitul minca în chiar restaurantul, dintr'o veche prăvălie de lângă Piața Traian, ținut de mama, mărunțică, slabă, albă, corogită, a lui Jichide, restaurant unde, de hatirul foarte frumoasei, ochioasei domnișoare a casei, venia, primit în chiar cercul familiei, „domnu' Burlă“ însuși. Eu care voiu prinzi apoi pentru douăzeci și cinci de bani într'o circumă lângă casa Pașcanului, puteam, chiar după largile mese ale „moșului Ioanidi“, să prețuiesc după dreptate plăcerea de a minca dejunuri și prinzuri complete, de o delicioasă pregătire, după carta plină de bunătăți.

Dar toate cele bune au și un sfârșit. Odată, în liniștea adâncă a casei cu curte largă goală din dosul bisericii Lozonschi am auzit o conversație care într'un moment, m'a lovit drept în față. — „Și băietu' ista cine-i!“, întreba glasul unui prieten al profesorului. — „Ia, un biet băiat sărac : l-au dat afară de la internat și-l țin așa la mine“...

Într'o clipă eram în față, unde domnul de limba italiană, Elvețianul Weizsäcker, cu care la școală aveam foarte puțin de făcut — și nu știu chiar dacă-l urmam —, ținea pensiuone pentru elevii de liceu. M'am oferit acolo pedagog, și nu era loc, acesta fiind ținut de șubredul meu coleg Holban, a cărui sănătate atinsă a putut totuși răzbi ostenele obrăzniciei coalisate a elevilor săi. Dar situația pe care o rivniam am găsit-o îndată la alt internat, acela pe care-l ținea însuși „domnu' Drăghici“, pe Strada Arcului.

M'am așezat acolo cu leafă : patruzeci de lei pe lună, cu făgăduiala că de fiecare nou client pe care l-aș aduce se vor mai adăugi alți zece. Și imediat m'am pus pe lucru ca să adun lumea în odăile curate din fundul curții. lângă frumoasa casă pe care, cu o soție a doua, tinără, fata avocatului Menciu, din Roman, și cu noi copii, o

ocupa profesorul, avînd lîngă dînsul pe cele două fete mai mari, Lența și Natalița, și un bleg băiat funcționar, care trebuia în curînd să-mi arăte taina căsuțelor din mahala unde privighitorile cîntă nebune prin desîșuri, iar, în nopțile cînd acopere cu un vâl icoana, cite o croitoreasă căreia-i e frică să doarmă singură se roagă frumos să-i cumperi o pălărie nouă de la modistă, dar să te faci că n'o cunoști pe stradă.

Erau acolo tineri, smomiți de mine de la pensionatul Disem, unde o domnișoară înfloria în fereastă la trecerea noastră, cu cari, în general, nu m'am mai întîlnit în viață: voinicul Radu, Pivniceru, nalt, palid, devenit apoi profesor de matematici, Popov,—tot Hușeni—, Melinte de la Roman, un uriaș, apoi boierosul Dorohoian Coroiu și Francesul Rivalet, cu grădina frumoasă de la Cetățuia. Nu-i mai încăpea dormitoriul, dar, în ce privește leafa, „domnu' Drăghici“, care minca împreună cu noi, el și familia întreagă, anume căutăături ale flăcăilor lunecînd spre cea mai tînără din fete, m'a făcut să observ că el avea în gînd pentru leafa mea crescută prin ademenirile de colegi un termin final de numai șaiszeci de lei.

Cu această importantă leafă, și adăugîndu-se tot ce se schimbă în corpul și în mintea unui băiat de șaisprezece ani cînd privighitorile cîntă așa de ispititoare în grădina cusătoreșelor din strada care nu în zădar se chema a Florilor, și cum, înaintea casei unde creșteam băieți,—tot de pe la Huși și de aiurea din provincie, pe cari une ori trebuia să-i aduc la respectul autorității cu mijloace recomandate mie ca indispensabile din cea mai arhaică pedagogie, înainte de a-mi conduce mica turmă, cu severitatea cuvenită, la liceu—, trecea silueta blondă a domnișoarei Cornelia Stoica, spre care, cu toată experiența mea amoroasă, nu cutezam să ridic o singură vorbă de omagiu, sălbatecul cu căciulă, cu gulerul ridicat și ochelarii fumurii, ipohondrul care întreba de două ori pe

lună pe bunul doctor Riegler dacă mare ori nu moare s'a prefăcut într'un tânăr cu ținuta îngrijită, cu redingota de camgarn negru, cu pantalonii străbătuți de dungii roșii de mătasă, fabricație a croitorului Hirsch din piață, solemn ca un vechiu diplomat. Rămînea, pe lîngă o neuitată pălărie sură, pierdută în singura seară de chef din toată viața mea, și tocmai în Strada Florilor, cilindrul cu opt reflecte, pe care-l purtau studenții, și bastonul.

Pentru ca să le pot purta, trebuia un lucru de nimic: să mai fiu dat afară odată.

Ăceasta a avut loc, cu toată greva pe care o provocasem pentru că voiau să ne așeze în bănci după catalog—și telegramă la Ministeriu și o întrunire publică!—numai la sfîrșitul clasei a VII-a, și mi se pare că la însuși „domnul Burlă“. Între obligațiile cele mai ne-suferite pentru o minte care se trezește la înțelegere și la creațiune e de sigur impunerea de a asculta, cînd un grup de colegi e chemat la lecție, biiguiala, tăiată de observațiile profesorului, a celor cari nu știu și se eter-nizează, chinuînd pe acela care-i chinuiește. În acest timp eu cetiam în bancă una din cărțile franceze ale unei inițieri literare pe care de luni de zile o începusem cu o pasiune care mi-a salvat sufletul. Mi s'a cerut să aduc cartea spre cuvenita confiscare. Nu era a mea: o împrumutasem, cu atîtea altele, de la librarul Emanuil Haimann, care ținea, în Strada Mare, un deposit de cele mai noi cărți parisiene, și o cetiam în zare, netăiată. Și duhul raționalismului mă puse din nou în luptă cu autoritatea. „De ce s'o dau?“ — „Fiîndcă e străină de școală.“ „Dar străină e și mantaua de pe mine. Voiți s'o luați?“

De Paști, eliminat și de această „conferință“, eram liber să apar cu doritul cilindru în cap, fluturînd cel mai elegant bețigaș. Iar, cum „domnu' Burlă“ era un om bun, cu neapărate reveniri, am fost chemat, rugat aproape, să revin pentru a onora examenul, nu cu ce învățasem în cele două luni de eliminare, ci cu ce, în cîteva zile, astronomia lui Lucescu intrînd și ea în socoteală, fura-

sem pentru ocazie. Și nu mi-a părut rău cînd, înlăturat și de la premii, am auzit din mulțime strigîndu-se „întăiul cu cunună“ Liciu, care revenia astfel la locul pe care, atîția ani de zile înaintea intrusiunii mele, îl meritase.

Dar, pentru a fi ce eram în momentul cînd, retras la Botoșani, în casa primitoare a „moșului Iacob“ și a bunei mătușe tinere Aspasia, unde cilindrul, cu care paradam în grădinița de la Café Français, plină de fete frumoase, care se primblau în sunetul muzicii militare, nu mă împiedeca să cercetez în taină gavanoasele cu dulceți de de-asupra sobei, mă pregăteam de suprema încercare a bacalaureatului, îmi trebuise darul pe care ultimul an de liceu mi-l dăduse pe deplin, până la beția sufletească și la complectă refacere morală: darul ideilor de peste școală și al literaturii pentru care nu se „învață lecția“ și nu se pune notă.

VIII.

Idei și lecturi

Școala crede prea mult că ucenicii ei pot trăi numai cu ideile pe care ea însăși nu le are. Și ucenicii se deprind astfel a nu avea idei, a urî ceia ce, avînd acest aier, trimete imediat la cartea de clasă. Ideia pentru ideie, fără nicio legătură cu nota, fără niciun folos pentru carieră, aceia n'are nicio trecere. Căci, până atunci, nu se confunda, ca azi, ideia adevărată cu pasiunea care pre-
tinde a fi o ideie și cu activitatea zgomotoasă și desor-
donată pe care o provoacă numai falsele idei.

Pe atunci, pentru un tineret care vedea în naționa-
nalism și în patriotism, cum era firesc, ceva impus și în-
treținut de Statul infățișat prin „domnii“ de pe catedră,
cari și ei o făceau fiindcă așa era ordinul de la „onor.
Ministeriu“, ideia nu putea să fie *aceasta*.

De altfel, de cite ori frasa se intrupa într'o realitate
vie, trecînd supt ochii noștri ori și făcînd apel la noi, ce
jalnice erau rezultatele!

Nicio mai bună dovadă nu poate fi decit petrecerea
la Iași a regelui Carol în zilele cele mai impopulare ale
regimului lui Ion Brătianu, care totuși recursese și la
oameni ca Nicu Gane, ca imposantul Vasile Gheorghian,
cumnatul lui „moșu' Go“, pentru a da impresia unei
schimbări în oameni — procesul Maicanilor, al generalului
Ânghelescu pentru deturnări de fonduri și condamnarea

lor erau aproape, ca și procesul lui Simion Mihălescu, directorul Vămilor —, așteptînd pe aceia în metode.

Văd trei scene din această vizită plină de învățăminte.

Regele sosește. Liceul, inzestrat cu arme pe care nu știu dacă le mai avusem vre-odată în mîni, dar potem-chiniada școlară trebuia să se adauge la celelalte, e în-naintea porților internatului. Careta largă, pompoasă à la Daumont, cu jockeyi călărind pe caii d'înainte, suie Strada Arcului, precedată după obicei de filfiirea de pene albe, de sclipirile de oțel ale jandarmilor călări și de trăsura în care prefectul poliției, în picioare, cu fața către Suveran, garantează siguranța, ordinea, buna cuvi-ință. Abia zăresc figura severă, slabă, încunjurată de barba încă neagră, mobilii ochi albaștri ai regelui, cari cere-tează iute toate, de jur împrejur, fără a face efortarea unui zimbet, fără o umbră de mulțămire.

De-odată un imens zgomot se produce la capătul străzii, unde, pe terasa ambițioasei ciădiri a lui Pastia, Otelul Traian, fiind grămădită atita lume, se petrece ceva. Jandarmii întorc brusc caii spre trăsura regală, lumea se dă în lături înspăimîntată; imbulziți din toate părțile, băieții sar zaplazurele înapoi în curte, cu șau fără beți-gașele reformate care li se încredinșaseră.

Am aflat pe urmă că de pe terasa unde era un C. Balș, profesorul Miltiade Tzony de la Universitate și altă tinără opoziție nerăbdătoare și indignată și ea de isprăvile de la București ale „cetățenilor indignați“, adecă ale agen-ților cari pedepsiau redacțiile ziarelor opoziției, devastin-du-le în numele „nației“, ca și de corupția crescîndă a unui reșim pe care Stătescu îl calificase: al unei „colec-tivități“, de unde porecla, răpede generalisată, de „colec-tiviști“, se șuierase, aruncînd asupra domnescului oaspete al orașului mere putrede și ouă clocite.

Lecția de sentimente civice nu era din cele mai bune.

La școală, niciun cuvînt despre cel care venia la sfîn-

țirea noii Mitropolii, mare și solidă clădire, făcută onest de arhitecți străini, dar basilică tripartită, cu galerii, fără nimic în legătură cu datina și amintirile țerii, niciun cuvânt despre opera lui și despre însuși lăcașul în care puteam păși de acum înainte, dacă sentimentele noastre ne-ar fi îndemnat, sentimente distruse de tot „Doamn' mește“-le pe care, fiecare la locul lui, îl înghițisem în copilărie de la o preoțime care nu credea sau nu dovedise prin nimic credința ei.

Dar cu aceleași netrebnice puști trebuia să defilăm în fața uriașului bloc de zidărie supt ochii lui Carol I-iu și ai unei oficialități civile și militare, în fața căreia stătea înfipt, cu sprincenele-î dese, generalul Racoviță, comandantul corpului de armată. Singură curiositatea a făcut să ni întoarcem privirile spre locul unde era regele, și am făcut-o așa de lăliu și de zăpăcit, încît cițiva ne-am trezit singuri în stradă supt gestul de desperare al generalului, pe cînd restul școlii era acum departe. Dar lucruri de acestea, în lipsa generală de disciplină, nici nu se băgau de samă, necum să se pedepsească.

Toți erau supt impresia dureroaselor scene de la sosire. Și astfel pare că s'a scurtat mult din ceia ce trebuia să mai fie. Plecarea celui atit de adînc jignit după douăzeci de ani de spornică și mindră Domnie am putut-o vedea, cu aceiași ochi de curioși nedisciplinați și nerespectuoși, de tineri sălbateci, incapabili de gestul care se impunea, de la chiar fereștile liceului nostru.

Aceiași lungă trăsură de gală, dar fără jockeyi săltători, casacele și caschetele lor colorate. În dosul gărzii, care părea și ea umilită, regele, vădit intristat, ducea încet degetul la chipiul aurit. De jur împrejur, — rușinea, rușinilor, de care mai mult am ris decît să înțelegem inconștiența degradării!, — un stol de nemernici derbedei, Romîni și Evrei, urlau din fugă un „ura“ țigănesc, care era cea mai sîngeroasă din ofense.

Cu biserica în locul cafelei de dimineață și cu o regalitate astfel batjocurită de clasa care era datoare să încunjure, peste toate deosebirile ei, tronul de „voință națională“ pe care-l dorise, și apărută așa de neghiob de înseși organele care aveau această sarcină, și cu un naționalism care de la Scipione Bădescu nu înaintase un pas, singurul izvor de idealism, de umanitate, de morală mai înaltă era în socialism. Acela pe care-l cunoscusem puțin, pe din afară, din corespondența de la Roman a „moșului Manole“, nu numai prin „Contemporanul“ și „Revista Socială“ de la Iași, dar și prin ascuțitul ziar, de foarte bună literatură, al socialiștilor de factură franco-belgiană din București, „Drepturile Omului“.

Nu-mi aduc aminte cum, m'am trezit în Păcurari, — lunga stradă care pleca de la casa boierească, vastă și frumoasă, prefăcută în penitenciar, „Poarta Verde“, înaintind printre căsuțe curate până la gospodăriile închise ermetic ale birjarilor scapeți și la berăria „Zimbru“, cu grădina ei —, la frații Mayer, fiii pastorului engles. Unul din ei, Eduard, era, cred, în clasa a VII-a, și el ne colăcise deci. Dar ședințele, foarte amicale, în care un licean ca mine era considerat ca un om gata făcut, capabil să aibă credinți politice și sociale, era presădată de fratele mai mare, Cărol. Frumoasă figură albă, blondă, între bielșugul bogatului păr creț, cu albaștrii ochi siguri și reci, șeful nostru era unul din oamenii cari câștigă și rețin, a căror amintire nu dispare cu lunga trecere a anilor. Vorba lui înceată, dulce ciștiga răpede inimile.

De aici m'am căpătat cu traducerea francesă în quărto, pe două coloane, aspră și solemnă ca un cod al vieții nouă ce trebuie să fie, a „Capitalului“ lui Karl Marx. Am lăsat grijile școlare, care pentru mine erau foarte puțin grele, eu dînd mai mult ce prindeam în joacă decît ce studiam în sudoarea frunții, pentru a răsbate, în

acest desiş de abstracții, pe drumurile de piatră goală ale silogismelor capțioase, ale sofismelor de mult răsuflate. Legea ofertei și cererii, plus-valoarea datorită muncitorului și pe care capitalul lacom al exploataților o fură, profeția unei „zile de apoi“, cînd acest capital se va concentra așa de mult în numai cîteva mîni, încît va ajunge o șuierătoare atingere a săbiei proletare pentru ca, spre fericirea, absolută și definitivă, a omenirii, cîteva capete de beneficiari ilegali să se rostogolească în praf... Am scris cu osteneală, din ce mi se păruse că înțeleg, o conferință — cu totul altceva decît tesele școlare cu care eram dator, — și, în acel mic grup de tineri necunoscuți mie, am și cetit-o.

După aceia m'am învrednicit să capăt și o misiune, pe lingă lecțiile pe care le făceam vierului de la Copou — contactul cu „poporul“, — pe care, prefăcîndu-mă că dorm, l-am auzit călnîndu-mă înaintea nevestei lui că e păcat de tinerețele mele dacă am ajuns nebun —, aceia de a duce noua evanghelie, cu broșurile lui Căpotchin cu tot, la Botoșani, unde, stînd cîteva zile la „moșu' Manole“, mi se pare, așezam pe rafturile bunului liberal bătrîn literatura socială cu copertile roșii. Dar, cu tot entuziasmul de care eram capabil, potolît entuziasm moldovenesc chiar la șaisprezece ani, n'am putut cîștiga pentru ceia ce socotiam că e crezul meu statornic decît pe simpaticul meu fost coleg Waiser, pe care asemenea predici din adolescență nu l-au împiedecat de a ajunge antreprenorul sau chiar proprietarul celui mai mare otel din Botoșanii noștri comuni.

Universitatea era să aducă o schimbare totală a convingerilor, căpătînd pe acelea pe care nu era să le mai schimb, chiar față de exagerările, ridicule sau criminale, ale doctrinei mele, pănă la vrista pe care am atins-o. Dar din acest socialism de zori ai cugetării mi-a rămas ce trebuie ca milă de oameni, de orice om, cu atît ma

mare milă, cu cit el e mai nenorocit, de să-mi ajungă ca să resist, acestor rătăciri barbare, ca și pedantismului intelectualilor satisfăcuți de ei înșiși și trufiei prostești a oamenilor ajunși.

Carol Mayer avea însă și o bibliotecă germană, cu clasici legați frumos, din cari era ceva nou de cules pentru fostul elev al lui Nicolescu și, ca să zic așa, și al bietului Teodori. Pe paginile dramelor lui Schiller am încercat, vai fără folos apreciabil!, să mă inițiez într'o literatură, al cărei sentimentalism romantic, ca în despletirii lui „Briganzi“, cu un Karl Moor potrivit cu ochelarii miei fumurii, cu lipsa mea de cravată și cu bețigașul amenințător, m'ar fi putut seduce atît de ușor. Dar pentru fericita, mintuitoarea atingere cu o altă literatură, a cărei limbă o stăpîniam foarte bine, dar de care fusesem despărțit prin bariera școlii de atîta vreme, mai trebuiau citeva luni de zile și toate pășaniile provocate de nelipsita mea independență de spirit.

Deocamdată mă întindeam lacom, în lipsa oricărui sfat de pe catedră — și decît să fie o impunere, în cine știe ce direcție învechită ori fără potrivire, era mai bine așa! —, către ce-mi pica în mîni din nou scris românesc, într'o vreme cînd, de o parte, la Moldoveni era un realism oriental, iar, de alta, la Bucureșteni, un romantism de pitoresc colorat, capricios și zglobiu, cu o mult mai mare adîncime.

Am cîțit astfel, cu unii, puțini, din colegii miei, scrierile lui Constantin 'Mille: „Dinu Milian“, imitație după Jules Vallès, dar plină de amintiri autobiografice dintr'o societate așa de, asemenea cu aceia în mîllocul căreia trăiam, apoi „Feciorul Popei“, în care colorile erau mai vulgare și mina mai grea, fără să las de o parte „Caie-tul Roșu“, în care era pasiunea francesă pentru baricade pe care a înțeles-o și Eminescu în „Împărat și Proletar“,

și negația absolută, furioasă, opusă credințelor metafisicele. Și, într'o zi, o elegantă fițuică reunia cu același Mille, cu versurile plate ale ofițerului Carol Scrob, cu povestirile melancolice, care mă impresionau, ale unui Nicolae Țincu, pagini de critică literară și artistică ale lui Delavrancea, de o așa de proaspătă și de curagioasă personalitate.

Încercări literare nu făcusem eu însumi decît nu știu ce schiță, după paginile de realism din „Contemporanul“, cu privire la ridiculul amestecat în drama îngropărilor din colțul meu de Botoșani — forțam pentru aceasta un suflet care cerea alt ceva —, și numai la întoarcerea pentru pregătirea de bacalaureat, cum, în fața casei „moșului Iacob“ era aceia a unor vechi colegi ai miei, în care o domnișoară mai nostimă decît tinăra avea ochi și pentru mine, dar mai mult pentru Ermil, bunul băiat groaznic de urit, dar bogat, al lui „moșu' Manole“, înghinam versuri ce tindeau a lovi în concurentul care putea să fie mai fericit:

Are inimă de aur,
 Și ți-e drag de nu-l vezi bine.
 Fericește-te pe tine.
 De bărbat ai un tesaur...

Ermil el însuși, ieșit de la admirabila școală particulară „Institutele Unite“, a junimiștilor, cu amintirea lui Eminescu și cu prezența lui Culian matematicul și a matematicului Melik, cu „Codiță“ al nostru și cu tot clanul, cunoștea mult mai bine noua literatură și, cum îi plăcea să-i cetească inteligenței și buneii noastre mătușe, Aspasia, asistam și eu, în acele luni de'naintea bacalaureatului, la lecturi luate din „Convorbirile Literare“, mutate acum la București. Ermil cetia rău, dar eram în măsură să înțeleg ce bună era literatura, o, mult mai bună decît la „Contemporanul“...

Deocamdată, în uritul oarelor din clasa a VI-a, mă

apucasem să fac, în spiritul nostru, adecă al „vacilor“, o foaie proprie, pe care o trăgeam la mașină și o dădeam abonaților — tot nu uitam „Romanu“ de la Roman! — în schimb pentru o modestă plată în alunele care, pe lângă ce dădea Statul român, îmi complectau alimentația. Cum fusesem găsit de o coloare a feței puțin mai întunecată decît a multora dintre colegi, îi pusesem titlul „Țecoul Ceaunului“. Eram și ilustratorul ei cu caricaturi. Dar viața creațiunii mele a fost scurtă. Eram singurul redactor și trebuia să răspund la lecție, cea ce devenia absorbant.

Cum se vede, de loc talentul precece. Și, de altfel, cînd versurile s'au înmulțit, mă jenam de caietul meu. Orice încredere în mine fusese distrusă de teribila mașină a școlii.

Literatura românească mi s'a mai vădit la „domnu' Drăghici“ prin apariția „Revistei Nouă“ a lui Hasdeu, impunătoare prin proporțiile ei, prin luxul tipografic, prin coperta împodobită cu multe, o, cu prea multe flori și cu eroice chipuri de scriitori. Era și Delavrancea acolo, și era și Vlahuță — dar încă nu cunoscusem pe Eminescu decît prin legenda nenorocirii lui și prin apariția de-odată, lângă Otel Traian, a trupului îngroșat și greu la mers, a feței bugete de pe care smulgea furios orice urmă de mustață, pe cînd bățul căuta să lovească în diformele „turnure“ ale doamnelor. Ni-a trebuit timp ca să-l înțelegem, și a trebuit ca poesia lui atît de nouă și de adîncă să iasă din sepulcru anilor vechi ai „Convorbirilor“ de la Iași în eleganta ediție bucureșteană a lui Socec. Disidența „Revistei Nouă“, pornirea ei contra „Convorbirilor“, duelul unui Hasdeu, total ignorat de noi în toate rosturile lui, cu Maiorescu, caricaturat ca Napoleon, în „trilogia“ la care colabora și istețul, productivul filolog Lazăr Șăineanu, nu putea să-mi fie inteligibilă în toate urile zăcute de acolo. Dar aspectul publicației ne cucerise, și am avut o deosebită plăcere să comunic

exemplarul cumpărat din banii miei de pedagog fetei cu obraji roșii care rîdea între oalele de flori la pensionatul Disem din strada Arcului.

Dar o altă literatură, pentru care risipiam și ultimul „franc” al ciștigului meu, mă cucerise cu desăvîrșire, contribuind esențial la desfacerea mea din desordinea și vulgaritatea care mă încunjurau și dîndu-mi convingerea că, mai mult decît atîția alții, pot măcar înțelege și simți.

Lingă Otelul Traian se deschisese o librărie nouă, a cărei vitrină pe jumătate înghețată în lungile seri de iarnă îmi vrăjia ochii. Până astăzi a intra într’o prăvălie nu-mi e lucru cel mai plăcut, și mult timp sfiala mea făcea să nu mă pot hotări a-i călca pragul. Aici însă, ispita era prea puternică.

În adevăr două edituri franceze își trimeseră cărțile în acest Iași al vechilor pensionate la care învățase Kogălniceanu și Alecsandri, al reprezentațiilor de teatru frances, al saloanelor, acum cu totul dispărute, lăsînd în loc o maimuțărie de snobi cu cîteva sute de cuvinte franceze ca pentru relațiile cele mai comune și mai banale din viața socială.

De o parte volumele galbene ale lui Charpentier, cu onesta lor literă mărunță, îngrămădită, aducîndu-ni produsele masivei școli realiste, care ciștigase și neastîmpăratul spirit provençal, avînd anume legături cu neinfluențabilul rural care a rămas Frédéric Mistral, al lui Alphonse Daudet. Cruditățile voite, pentru a cuceri și reținea un anumit cerc de cetitori mai mult poate decît pentru a învedera sincer și curajos o doctrină, ale lui Zola: „Nana”, cu lumea infamă pe care o descrie, „La Terre”, cu sălbătăcia preistorică a instinctelor pofticioase, „Le Ventre de Paris”, cu desgustul movilelor de hrană care încunjură și domină, în halele parisiene, acțiunea, „Germinal”, cu epopeia întunecată și dureroasă a minelor, trecură pe rînd prin spiritul meu, pe care indecențele nici nu-l pu-

teau atrage, cu atît mai puțin a-l perverti, dar lăsînd impresia durabilă a puternicei construcții arhitecturale, a frasei grele de sens, legată în cătușe trainice, ducînd descripții imbielșugate și acumulînd adiective plastice, care a lăsat urme asupra scrisului meu de mai tîrziu.

De partea cealaltă, erau cochetele cărți ale lui Marpon și Flammarion, de format mai micuț, pe hîrtie satinată, cu o literă ca mărgeaua, care era însăși o plăcere, cu ilustrațiile de un impresionism tînăr și îndrăzneț, amestecînd în redarea figurilor nelămuritul unui capriciu simpatîc. Daudet mi s'a înfățișat în această haină, cîntîndu-mi la ureche, chiar cînd, ca în „Jack“, e sfortarea stîngace de a face ca și romanul întîns al prietenului său, tot vechea melodie simplă și clară, așa de dulce, din cîmpiile Sudului frances, unde în umbra măslinilor cu frunzele de satin alb cîntă păsările țernei arse de soare, greieruși ca aceia de la noi, din grădina și via Negreștilor.

Poesie puțină. De aceasta: a lui Haraucourt, halucinatul, a lui Maurice Bouchor, a lui Sully Prudhomme, a lui Coppée, ba pînă și cea, otrăvită, dar atît de fermecătoare, a lui Richepin, a mai vechiului Baudelaire, din „Florile Răului“, mă voiu apropia mai tîrziu numai, la Universitate. Și tot așa de critica unui Paul Bourget.

Fără a cheltui însă, în anii din urmă ai liceului, aveam, prin librăria așa de prietenosului Emanuil Haimann, fratele marelui librar bucureștean, puțința de a străbate larg, în toate direcțiile, întreagă această literatură mai nouă a Franciei, în solidele, definitivele schițe, nuvele, romane ale lui Guy de Maupassant, autenticul descendent și moștenitor al adevăraților povestitori francesi, măsurați, discreți, siguri, ca și în ușoarele înseilături, puțintel ștremgărești, bune de export, și în Orient, ale lui René Maizeroy. Cetite după pupitrul ridicat, cu greutatea de a prinde literele fără a tăia foile, ceia ce ar fi însemnat a

plăti volumul, destăinuirile de frumuseță mi se făceau cu atît mai scumpe.

Au ieșit din aceste neconținute lecturi, pe lîngă care datoria impusă a școlii îmi era acum așa de puțin, alt om. O imensă lărgire de orizont, din toate locurile și din toate vremile. *Aici* era adevărata geografie și adevărată istorie! Peste atîția ani de grea robie cu ghiuleaua „lecției pe mîne“ de picioare, acest sentiment al spațiului și timpului se lega de acela pe care-l prinsesem de mult, foarte de mult, și apoi îl pierdusem, pe vremea cînd romanele, cetite în copilărie, ale lui Alexandre Dumas tatăl mă introduseseră, de la „Cei trei muschetari“ înainte, prin broșurile cu interesante și elocvente săpături în lemn, în lumea aristocrației cu pălăria largă, pana în vînt, fresa de dantelă și spada la coapsă lovind cizmele larg deschise de-asupra. Și simțirea se desfăcea din tot ce o apăsase pînă atunci, se curăția de lungile atingeri murdare cu o inevitabilă realitate inferioară. Era o înălțare răpede, neașteptată, amețitoare, pînă la o adevărată beție a spiritului, din subpămînteană frămîntare cu atîta noroiu de mahală, cu atîta infecție de bancă și cu atîta seacă pretenție, proastă și rea, de catedră. O, sfintele mele cărți, mai bune și mai rele, pe care soarta prielnică mi le-a scos înainte, cît vă datoresc că sînt om, că sînt om adevărat, ca oamenii din țerile unde nu s'a întrerupt niciodată cultura, și de aceia, cu toată lipsa unei averi, moștenită sau cîștigată, cu cîtă nesfîrșită iubire, cu cîtă nesățioasă patimă v'am cules de pe toate drumurile, din toate tristele colțuri ale părăsirii voastre, din împrăștierea atîtor furtuni și catastrofe casnice, pentru a face din voi, ce a lăsat mai prețios omenirea de pretutîndeni și de oriunde, în casa mea, dese ori mutată, pînă la permanența unui dar prietenesc, biserica celor patruzeci de mii de glasuri care înalță același imn, peste marginile morții cul

v'a scris, acelui mare și nobil sfânt, martir totdeauna, care e idealul uman l

Acuma ieșirea în oraș nu era numai visita la „moșu Ioanidi“ ori popasul la Grecii de la Mitropolie, cu tichiuța neagră și pestelca albă, cari vindeau neasămănate cadaifuri și baclavale mustind de miere, nici numai rătăcirea prin cărările pustii ale grădinii Copoului, ci comunicarea îndelungă, prin străzi pe care nici nu le vedeam bine cu ochii, către cei doi tovarăși ai miei, cari nu cetiau, dar ascultau bine, a cuprinsului cărților pe care mi le însușisem. Era o înviere, în quasi-copilăresc, a peripateticilor Ațenei, din care se scotea mai multă învățatură, mai mult folos sufletesc decît din toate lădoaiile tuturor catedrelor, ce sună a gol, din lumea întreagă...

Cu un astfel de spirit, cu astfel de deprinderi și de aspirații, liber de crasa trecutului, cu ochii larg deschiși înainte, am venit și eu la proba, pe atunci înfruntată de așa de pușini și în împrejurări de impunătoare serioșitate, a bacalaureatului, dincolo de care înțelegeam fiecare ce largi, seducătoare și pline de primejdii necunoscuturi se deschid... Căci era pe atunci, și până la copii, un simț al serioșității vieții, al datoriilor care se impun și al muncii fără care ele nu se pot îndeplini.

Înainte de a ajunge pe băncile Universității ieșene, din nou sigur pe situația mea, căpătată printr'un nou concurs, a trebuit să îndur însă ultima, și aceasta destul de grea, umilință materială a tinereței mele.

O parte din această vacanță, în care nu m'am „preparat“, cum nu mă preparasem, în deosebi, nici pentru examenele de până atunci, am petrecut-o însă la țară la Ermil.

El moștenise de la unchiul său Botez moșia Zahoreni, din Dorohoiu, luase în arendă cuibușul de răzeși al Brăheștilor din Borolea, moșia săracilor urmași de boieri, mun-

cind la plug cu grija să nu treacă boii pe moșia proprietarului, și cu „cocoanele“ ajutînd la dulceți în casa acestuia, dar îmbrăcați orășenește, politicoși și mindri, și pe lângă aceasta și moșia lui Costică Iorga, mort cu mințile împinjenite, lăsînd ca moștenitoare pe verișoara de la biserica Roset, măritată cu fostul meu coleg de școală primară Gheorghe Ursianu, apoi cu ofițerul Bălăceanu, Șerpenița, de sigur un vechiu Șipinți din veacul al XV-lea, în această parte plină de amintiri, între Prut și granița Bucovinei, a Moldovei de odinioară. Iute, harnic, cu iubire pentru pămînt, dacă nu și pentru oameni, el făcuse o frumoasă gospodărie, răminînd în vechile case scunde și înguste ale aceluia Botez, unde văduva, sora mamei lui Ermil, Zinca Săcară, și a unui latinist, Ioan, ale cărui traduceri interlineare cu chirilice le păstrez în cărțile lui, își îngîna batrîneța și decadența cu garafa zilnică, de care se aprindea așa de mult încît amenința prin zăbrele cu o pușcă neincărcată pe gazdă ca și pe „neamul lui“, care eram eu. De jur împrejur, moșii bine lucrate de mari proprietari legați de brazda lor, Costică Stroici, d. Gheorghe Stroici, căsătorit atunci cu frumoasa mea vară, Maricica Hasnaș, Pănculeștii. Și Tudorachi Covrigarul cu fata-i vioale era pe aproape, și lângă Săveni, în casa unui sub-prefect mutat, care făcea chef de plecare, am fost poftit și eu, ținînd de urît unei preotese ochioase, până ce Ermil, în domeniul căruia vinam fără să știu, m'a minat acasă tot așa de imperios ca odată „moșu' Costachi“ cînd la vie priviam mai atent oboseala subită a unei doamne pentru virtutea căreia, amenințată serios, el pornise în goana turbată a armăsarului negru pe care n'a vrut să-l vîndă nimănuia și l-a pierdut la cărți.

Multe am învățat acolo, mergînd la cîmp cu buna iapă care ne răsturna în fiecare zi și aștepta apoi să ieșim din căruță, dar la nevoie așa de prudentă, încît, exilat de la preoteasa, am putut trece cu cît știam eu mină podul

de vergi și de fin peste o largă baltă fără să se fi întimplat nimic; mai târziu a fost înlocuită cu un superb trotteur, pe care l-am dus și eu odată acasă, dar singur eu știu cum, fără să-l pot opri, cu toate silințele mele, la scară. Am văzut lupul stînd vara cinchit în marginea lanului de popușoi. M'am culcat supt aria mirositoare de griu aurit de care se izbiau bondarii greoi cu arpile roșii. Am privit, nu fără gînd rău, la fetele voinice care cărau snopii cu cari meșterul clăditor făcea coperișul trecătorului palat de spice, și le-am văzut din nou, le-am auzit strigînd și cîntînd, — altceva decît Rodica lui Alecsandri! — în praful ridicat de batosa în a cărui căsuță verde cite o bălaie Nemțoaică de vrista mea urmăria cu ochii o rază de soare. Am asistat la prinderea în iaz cu volocul a nenumăraților pești de argint. Am văzut vinîndu-se vrăbii cu ploaie, și o cucuvaie împușcată m'a privit cu desperarea ochilor ei galbeni; am cîrcat să cresc becața rănită, căzută din stolul plecat spre lumină, și am jălit pentru calul isprăvit, lăsat să moară pe gunoaie. În nopțile clare, țintate cu stele, mi-a țîșnit în față focul care ardea clăile unui proprietar nedrept, și din vorbele fiilor de proprietari de la „dom' Drăghici“ știam că une ori și proprietarii asigurați o fac fără pedeapsă. Am auzit harmalaia Țiganilor, o clipă colonisați pe pămîntul lui Ermil, cari se băteau urlînd, cu copiii ca arme, ca să piară apoi ca pleava în cele patru colțuri ale lumii.

Dar am văzut și oamenii venind increzători la socoteală și plecînd desnădăjduiți că li-a crescut datoria. Am înțeles că sint multe feluri de a măsura cu prăjina. Am scrișnit din dinți cînd biciul stăpînului a încunjurat trupul secerătorului întîrziat. Mi-am dat sama de ce vărul pleacă sara pe prispa din grădină, unde mergeau, de silă mai mult decît de voie, fete al căror farmec nu era de obrazul lui. Am plecat de acolo dușman al unei societăți sprijinite pe astfel de base.

Ce putea face mama ca să mă întreție în acele câteva săptămîni ale întoarcerii la Iași pentru examen! Îmi era destul de greu că pentru acest timp căzusem povară — din nou povară cuiva! — lui „moșu' Iacob“, care, așezat un timp ca inspector la piață de fratele său mai mare, ajutorul de primar, era acum scos din funcție și pus în urmărire de aceia cari, prin lupte care duseseră și la focuri de revolver, luaseră în stăpînire țara, cu toate comunele ei. Bolnav, stingîndu-se pe încetul de oftică, pipăind dureros genunchii miei ca să-i compare cu bietele lui rotule desgolite de boală, el făcea un mare sacrificiu găzduindu-mă, și trebuia bunul zîmbet veșnic al totuși chinutei de griji „țața Aspasia“, ca să poată primi o conștiință în trezire ospitalitatea ce așa de natural i se oferise.

Dar pe urmă au trebuit plătite taxe, și știam cine le-o fi dat, ca să ajute o rudă săracă, și după ce stăruinți materne, făcute acum și în numele mieu. Banii „domnului Drăghici“, plus un mic împrumut pe care-l priviam ca despăgubire pentru ce-mi oprise, se cheltuiseră de mult, și eleganta redîngotă neagră începea să se roadă la coate, fără a vorbi de ghetele totdeauna dispuse să-și găsească o răsufătoare. Și, dacă se găsiseră cîtiva „franci“ pentru „locanta“ de lîngă casa lui Pașcanu, locuința n'aveam cum o plăti, de și, încă pe cîteva săptămîni, am răsărit și la „moșu' Ioanidi“, care mă privia acum ca pe un prieten și confident chiar al sentimentelor sale afară de casă, căci, în odaia vecină, „țața Zinca“, redusă la o umbră cu părul sur tăiat scurt cît să-l poată sprijini gîtul descarnat, agonisa în chinurile fără nume ale cancerului.

Bacalaureatul l-am trecut însă, mai cu cîte o excursie la via, cu triste amintiri pentru mine, a lui Șumuleanu, în odaia de otel unde mă primise ca tovarăș fără plată colegul Briul. Și ce otel? În dosul Mitropoliei, pe o

stradă cu foarte rea reputație, o putredă zidire cu două rînduri, un han din vremea veche, cînd un Vanghele îl ridicase pentru popasul negustorilor de la țară. Jos, berărie și cîrciumă, cu fete care erau gata să se suie cu clienții lor de o seară în etajul de sus, unde multe odăițe se deschideau asupra cerdacului ce dădea asupra curții îmbulzite de lume. Sunetul muzicii răsbătea la noi prin podeaua hîrșciită și neîngrijită, și de alături se auzia adesea altceva decît sfaturi bune pentru examenul de a doua zi. Lepa unui nobil oraș, aceste oteluri, fără deosebire, până la Otel Rusia, alt deposit de femei, unde era să dau concursul pentru catedra de Universitate, auzind fără voie toate propunerile —, și vai! toate realizările —, de prin odăile din dreapta și din stînga și chiar până la impo-santul Otel Traian, răpede degenerat, cu același praf, cu același indescriptibil miros de acru, cu aceleași covoare îmbicsite de murdărie, cu aceiași chelneri evrei nespălați, cu neînchipuibilele latrine de cuib asiatic și cu politicoasa rugămintea de a „nu se supăra boierul pentru că o familie israelită face nuntă cu muzică numai până la ceasurile trei de dimineață“. Mi s'a întimplat într'o noapte, cînd Briul, recomandîndu-mi să sting lumina, dormia pașnic în patul de fier, iar eu, ca oaspete, mă cinchiam pe o canapeluță, să simt intrînd cu zgomot un om străin care, cu orice preț, injurîndu-mă, voia să mă dea afară, indiferent la amenințarea cu un revolver pe care nu-l aveam: la hîrșciitul pe păretele soios al chibritului meu am văzut pe cine? Pe Cesar însuși, pe Cesar al lui „moșu' Manole“, pe Cesar tovarășul de copilărie, prietenul mai în vîrstă, cu bani de la mama din București, care, în cocheta uniformă de ofițer de artilerie, dar po-ticnindu-se în cizme, confundase odaia noastră cu aceia unde-l aștepta idealul său de o noapte.

Așa învățam eu pentru bacalaureat, și, cînd sîngele mi se suia în obraz de desperarea rușinii, însemnam, odată,

de două, de multe ori, cum se simte un tânăr care a trecut acum prin cea mai înaltă cugetare a scrisului, cînd își aduce aminte că „a fost ținut din pomană“...

Examenale puteau fi o plăcere numai pentru teșă. Ea are marele avantaj că îngăduie elevului să se coboare până în fundul sufletului său, să culeagă de acolo ce e mai adevărat și mai bun, să-și învedereze apoi și prin formă bogăția de nuanțe, delicateța de percepții, puțința de creațiune în cuvinte. Înaintea hirtiei albe dai examenul în fața ta; nicio înfățișare străină, nicio temută privire necunoscută care să te influențeze, făcîndu-te de obicei mai prost, une ori cu cît mai prost!, de cum ești în adevăr. Cred că voi fi scris bine, căci la această probă am ieșit, pe neașteptate, o mărturisește stîngaciul tuturor examenelor, cel d'întăiu, cu domnișoara Elena Buznea, mai târziu d-na Meissner, în rîndul al doilea.

Din oral, în care am izbutit, recurgînd la tot curajul meu, înaintea universitarilor necunoscuți, să-mi păstrez locul, îmi aduc aminte foarte puțin. Sînt emoții care înfig amintirile, dar sînt și altele care le distrug imediat, emoțiile asămănătoare, care se succedă. Văd pe Petru Misir, mic, rumăn, cu ochelarii pe ochii glumeți, urmîndu-ni, cu mersul lui iute, sărîtor, lucrul la înscris; mai târziu el era să fie mijlocitorul cu însuși Caragiale al debutantului literar și, până la sfîrșitul lui, lipsit de o femeie așa de iubită și căutîndu-și mîngîierea în ațipirea conștiinței, un sentiment de caldă grațitudine m'a legat de dînsul. Un gros dascăl cu figură de paracliser mă examinează la grecește, profesor de Seminarîu, deprins cu ruralii lui; din „mă“ și din „tu“ nu ne scoate. Un candidat nu știa ceti grecește. — „Ce grecească e asta, mă? — Greceasca veche... — E prea veche, mă!“ și tot de la Seminarîu ni venise un bătrîn Gheorghian, care avea același nume cu fostul ministru liberal, — așa de solemn cînd își presinta frumoasa barbă căruntă, pieptănată în două părți—, și care

n'avea a face cu quasi-omonimul său, așa de fin și de complex, de la liceul din Botoșani. Cum, la istoria Romanilor, îi povestiam din frumoasa carte, nobil tipărită și luxos legată, a lui Jäger, care plăcuse așa de mult lui Dimitrie Sturdza de pusese s'o traducă, împărțind-o la premii, glasul lui neîncrezător mă opri, spundu-mi țifnos: „Nu-mi spune mie de ăstea; mie spune-mi ca la carte“.

Așa am ajuns student.

IX.

Universitatea de acasă

Alături cu un examen de bursă trecut fără strălucire și al cărui rezultat nu mi s'a comunicat niciodată altfel decit că am fost admis la Școala Normală Superioară, am început studiile mele la Universitatea din Iași.

Poate că e mai bine să arăt, pentru ca acest capitol, in care trebuie să exprim și atita recunoștință, să nu se mintuie cu lucruri prea urite, care erau condițiile in care atunci, la 1889, se trăia într'un internat universitar care purta, pe lângă aceasta, și titlul, total neindreptățit, de Școală, de „Școală Normală“, cea d'intăiu in rang, cu sora ei din București, dintre școlile normale ale țerii.

Se inchiriasse pentru a adăposti vre-o douăzeci de studenți de la Litere și de la Științe Casa Ciurea în față cu Orfanotrofia, nouă prea bine cunoscută prin prezența in balcon a tuturor moașelor și îngrijitoarelor in nevoie de bărbați. Clădire frumoasă pe vremea ei, cu două rinduri, cu balconașe și un petec de grădiniță, tot așa de absolut neingrijită ca și restul.

Căci noi n'aveam nici conducător responsabil, nici îngrijitor pentru nevoile casei și ale noastre. Directorul, un simpatic și placid profesor de științi naturale, Craiovean de origine, Stravolca, insurat cu o Belgiană, dar pe care-l surprindeam și pe alte drumuri decit ale casei, ni-a făcut,

cred, o singură vizită într'un an pentru a „cerceta“ plîngerile direcției femeilor din față, care nu-și cătau de lucru din cauza noastră, și, amețit în cîteva minute, de zgomotoasele protestări ale studenților că gustul nostru care rățacia și pe la nostime croitorese evreice din vecinătate, fără a mai pomeni fireasca atenție pentru colegele noastre, nu se îndreaptă asupra acestor provocări, a plecat așa, năuc de cap, acasă, hotărit să nu mai interviev în această anarhie complectă a unor tineri cărora nu li se cerea nimic. Un intendent, deprins din armată cu o aritmetică specială, avea grija alimentării a șaptezeci și cinci [de bani pe cap, în cursul căreia, pe lingă feluri în general desgustătoare, căuta să ne învedereze că prăjiturile de la Greci sînt mai ieftine cu bucata și mai scumpe cînd se ieau douăzeci de-odată, cea ce a adus, ca o consecință naturală, „trecerea prin ușă“, cum spunea bietul Tokarski, a delincventului, care a dispărut pentru totdeauna. Un subdirector trimis de la București, Nicolescu Dacianu, apoi profesor foarte stimat la Ploești, s'a compromis de la început prin ideia de a ne inspecta și sfătui, prin admirația pentru o colegă care făcea literatură și care, oacheșă și grasă, era, în ilusia lui, palidă, blondă și cu ochii albaștri, și printr'o misterioasă scenă cu lenjerița, de care urmărit a străbătut ca fulgerul toate coridoarele și a dispărut. De la acea, de altfel invisibilă, lenjeră, Madame Racoviță, ni veniau schimburile, și o familie țigănească, bărbat și femeie — celui d'intăiu i-am lăsat ca amintire cilindrul meu, pe care mi-l turtise, ca răsbunare pentru o scenă cu „hep“ „hep“, de sigur regretabilă din punctul său de vedere, căci d~sa, din neamul Morțuneștilor după mamă, e Român get beget, d. Șt. C. Ioan —, cari cumulau rîndășia cu sufrageria și cu curățitul odăilor, inclusiv a latrinei,, unde pe geruri cumplite ne coboram jos, întru cît nu se întrebuița o mai comodă pilnie, așezată în antreul de lingă scări, alături de lavabou, la locul pe unde trebuia să treacă toată lumea, și vizitatorii.

Două dormitorii, două mici repetitorii și sala de mâncare de jos compuneau alcătuirea Școlii. De ele toate dispuneam după voie, într'o adevărată republică, în care cine voia să tiranizeze tiranisa, și bătea cine voia să bată. Actele de cruzime, hazlii în felul lor, după ce ai trecut printr'insele, erau fără număr, cel mai brutal biruind, cel mai inteligent și mai spiritual avind numai dreptul să încunjure greutatea. Cei cu gura mare apăsau continuu pe ceilalți. Unul ca mine a avut doar norocul să intereseze de la început pe cineva dintre cei vechi, respectat de ceilalți pentru severitatea și hotărîrea lui, bunul Fintinaru, de pe la Folticeni, înalt, spin, slab, din care soarta a făcut, pe lângă profesorul de liceu care a trebuit să fie, și un prefect permanent al liberalilor, la cari aderase de student, nu fără curaj, în momentul cînd Brătianu, căzut, după bătăile din București și călcarea demonstrațiilor, în fața Palatului Regal, de cari jandarmilor călări ai maiorului Fănușă, fusese dat în judecată, împreună cu toți acei cari-l ajutaseră la guvern. Evoieceanu, viitorul profesor universitar de latină, venit de la Botoșani, cu botanistul Em. Teodorescu, se ținea prin răceala lui firească și calculată la o parte de toate aceste frămîntări, și indiferența lui se păstra și atunci cînd vechii săi pantaloni, întrebunțați ca suport pentru a cruța pe cei noi, au fost strămutați, nu fără osteneală, cu concursul lui Ștefan Popa, mort tînr ca profesor de matematică la Tulcea, în pupitrul d-lui Ștefan Ioan, care cuprindea și prețioase ingrediente de toaletă. Păcatul a căzut asupra bolnăviciosului și pușintel bilbiitului Ionescu, care a ajuns profesor de romină la Craiova și care era, din cauza slăbiciunii lui în toate privințele, supt numele curent de „Bulichii“, obiectul glumelor noastre celor mai dureroase: azi, i se amestecau toate doctoriile pe care le culegea de la toți doctorii, temîndu-se de oftica familiei, care-l făcea să nu cuteze a călca nici în ceasul morții în odaia fratelui, profesor la o

școală din Iași; mine, i se suia pe sobă cilindrul pe care căzuseră multe ploii; poimine, i se făcea proces pentru că în nevoile lui amoroase compromitea instituția, și el se lăsa adus înaintea „judecătorilor“, de Popa și de Teohari, de cari vorbim îndată, ofițeri de rezervă, în uniformă și cu săbiile scoase. La ușa care despărția de dormitoriu, sumbru, cu barba nerasă, păzia, mormăind la fiecă amenințare a situației sale, Radoveanu, apoi profesor la Birlad, dar groaza pe care o răspîndia n'a împiedecat coaliția desperată a slabilor de a sparge această ușă bine păzită și de a crea ceia ce s'a numit de atunci „pasagiul polului Nord“. Mai erau și alții: cei doi Scobai, Hulubei și cițiva veniți după mine, ca Stanciu, cu clarii ochi de nevinovăție, căruia Călărășeni fără deosebire de partid îi vor ridica un bust și pentru bunătatea ca și pentru hărnicia lui, sau cutare altul, băiețaș mărunț, rotund, vesel, pe care l-am decretat în glumă „nepotul“ miéu și care n'a mai putut seăpa de ponosul prigonirilor noastre. Zdravănu! Ardelean Grigore Birsan, care cînta așa de duios din vioară și aducea o simțire națională pe care noi am dobîndit-o numai pe urmă, a trecut și el un timp prin aceste plictiseli, care, la noi ca și la Francesi, erau un obicei pe atît de statornic, pe cît de urît, fără îndoială. Odată nu l-am întreat de durerile lui de acasă, odată nu ne-am strîns în jurul lui ca să ni le povestească. Ofta une ori din greu înstrăinatul între frați. De altfel cei veniți de la Liceul Internat procedaserăm tot așa cu State Dragomir Basarabeanul, pe urmă un actor de mult talent și autorul unor mișcătoare amintiri pline de o caldă spontaneitate, care s'a pierdut înaintea noastră; își atrăsese broaște în pat și alte miserii prin ciudata formă, imensă, a capului acoperit de un perișor mărunț și creț, ca și prin naivitatea de rătăcit în alt mediu decît cel de la Cahulul lui patriarhal, care, cu alte inimi, ar fi trebuit să ni-l facă simpatic. Pentru noi, nu era Basarabeanul, dîn

ale cărui amintiri să culegem atâtea lucruri prețioase, ci așa un fel de prost cu capul mare, care nu se supăra pe nimeni și pentru nimic, de și ar fi fost capabil, cu forța lui vizibilă, să turtească pe orice adversar.

De la științificii din spate veniau puternice manifestații, la care participau băieți imponenti ca talie și ca glas, un Tomida, blind, cu toate formidabilele lui dimensiuni, Dorohoian de la Pomirla, crescut în aer liber, un Atanasiu, un voinic Vasile Teodoreanu, un Popa, așa de bun de gură, de cari se țineau oarecum de-o parte doi: Romanescu, totdeauna tăcut, demn, rezervat, cu tichiuța pe cap ca un profesor de anatomie, ca un chirurg ilustru, făcându-și lecția în amfiteatru, și Nicolae Teohari, atât de simpaticul „Culiță”, răsfățat de toate cocoanele din Iași pentru ochii lui verzi, așa de triști, și pentru lungă-i mustață roșie, trecută, de și era la matematici și nu la chimie, printr-o permanentă prelucrare în negru; „cotilionist” celebru pe a cărui mesuță, păzită de un enorm cîine de rasă, se răsfățau scinteietoare toate decorațiile de carton, spoite cu argint și cu aur, „Culiță”, prieten cu noi toți, incapabil de a spune o vorbă rea, a cărui politeță în izmene primia visite de persoane respectabile către amiazi, cînd binevoia să se coboare din pat și pe care, după ce vrăjise și neveste de profesori, care-i cîștigau prietenia soților, l-am văzut pe urmă atât de amoretat de o persoană literară, încît s'a pus să cumpere cărți de filosofie contemporană și de literatură curentă, care au făcut, după o căsătorie de cîteva ceasuri, din viitorul profesor de la Pitești un fiu critic literar în „Noua Revistă” a d-lui Motru, unde a însemnat cu eleganță, discreție și imparțialitate și un portret al mieu. Și era să uit — mi-ar fi părut așa de rău! — pe colegul de la matematici cu lungul palton despicat jos, care i-a atras porecla de Ghiță Berbecul și care plîngea așa de duios cînd, în schimb pentru o colegială palmă, un coleg i-a rupt, trintindu-l

solid, o frumoasă cravată roșie, și pe cel mai masiv, mai hirsit dintre acești științifici, care s'a trezit și cu o înfățișare la tribunal pentru că s'a uitat puținel cu nevasta tină, trimeasă pentru cumpărături, a unui bătrîn unchiu din provincie.

Sentimentele de harță, care în domeniul uman corespund înhățării cu dinții din glumă, dar adese ori și cu sînge, ale cățelandrilor, se îmbrăcau une ori în forma versurilor, căci această bizară școală, și mai ales normală, nu știa numai să găsească porecle, dintre care „măgarul lui Lepadatu“ (și măgarul și d. Lepadatu erau vecinii noștri) nu era cea mai crudă, ci se pricepea și la meșteșugul stihuirii. Fintînarul, care făcea la gazetele liberale, unde am scris și eu unele prostii despre conservatorii, dați, vorba merge, cu Rușii, cronici glumețe și și-a adunat, supt pseudonimul „Vladimir“, epigrame, dintre care unele în adevăr bune

— Cugetările de astăzi
Sînt prostiile de mine —,

a schițat astfel pe colegii săi într'o „jalnică tragedie“, în care, de și atît de prieten, figuram și eu :

Vezi acolo o căpiță de păr des nepieptănat :
Ea ascunde supt povara-i un cap mare de 'nvățat,

și era acolo vorba, printr'o licență poetică, în fond, nu și în formă, nu numai de nu știu cite „limbi“, dar și de „matematici și științi“, pe care grație lui mi le adăugia. Eu însumi am încordat o șubredă și timidă liră pentru a face un „Testament“, care mi se pare că precedase, și provocase, opera lui Fintînarul, „Testament“ în care mulți aveau ce n'ar fi voit, -ca prietenul Scobai, cam iute la minie :

Lui Scobai cel mititel,
Ce mi-a fost prieten bun,
Îi las astăzi moștenire

O măciucă de alun,
 Ca prin ea să stăpînească
 În întreaga Facultate,
 Socotînd că e destoinic
 Ca pe toți să-i poată bate.

Ăceastă inocentă satiră n'a rămas însă fără sancțiunii pentru o cutezanță care odată a fost și pușintel ciomăgită — cu ce adîncă rană pentru o firească mindrie! — și astfel, devenit pentru tovarăși „Duhul“, intrupat și într'o pasăre care a fost adusă să zboare supt înaltul tavan al dormitorului sau, din cauza taliei mele suptîratece, neînchegate, într'un măturoiu, cu adăugirea numelui de copilărie, împrumutat de la Nunuță Roznovanu, pe care, la 1866, tata și bunicul voiseră să-l facă Domn al Moldovei. Și, după textul *ad hoc*, cîntecul Domnului Tudor, strămutat asupra mea, răsuna puternic prin culoarele școlii :

Cine trece, etc. ?
 Este Iorga, este Duhul,
 E Nupuță Măturoiu.

O vizită regală care, din fericire, nu onoră și o astfel de școală, ne puse de-odată în fața lui Carol I-iu.

Cu fastul obișnuit, regele înainta prin sălile de jos ale foastei reședințe fanariote, noi fiind în fund, fără nicîo rînduială, ceia ce-mi atrase de la masivul și brutalul rector Climescu, care-mi dăduse așa de iertător drumul la bacalaureat unde nu știusem la matematici absolut nimic, strigătul de: „scoate căciula, măi“.

S'a oprit, ne-a privit: din ochii de pasăre prădalnică o licărire a trecut asupra noastră, a fetelor de lîngă noi, și glasul puțin rauc, cu întîrzieri asupra silabelor străine, a răsunat, pe cînd un imperios gest arăta, ca pentru o trecere prin arme imediată, mielușelele pentru care suspinam noi în bănci: mîtîfica roșcată, care parcă se speria continuu de ceva rău de la cineva, colega care sărise odată pe fereastă,

cea care ni dădea fructe din copaci, două alte apariții stranii, cu profiluri asiatice, cele două palide fete de profesori și bălaia regină a visurilor mele eminesciene: „Tar tunnealor? — „Sint studente, Maiestate!“ — „A! tunnealor sint ca să nu înfețe tunnealor“. Ni-o spusese! Multe lucruri mai știa și regele Carol I-iu, de și nu învățase la Universitate cu studente..

Că se și învăța în acest infern de desmăț, mai mult sau mai puțin spiritual, era o minune, dar minunea aceasta se făcea. Ba încă, în ce mă privește pe mine, între cintece, certe și încăierări, toate făcînd parte din programul firesc al unei Școli Normale, în care n'am ascultat nicio lecție de pedagogie și n'am examinat niciun elev, am întins peste orice așteptare și speranță orizonturi care și așa întreceau cu mult ceia ce se cerea de la noi, ba chiar ceia ce la noi se putea înțelege, prețui și întrebuința. Dar despre acestea pe urmă, după ce voiu chema din amintirea, care li-a rămas credincioasă, cu mult mai mult pentru binele primit decît pentru omeneshi scăpătări, pe profesorii miei.

Nu era niciunul dintre dinșii care să nu fi venit cu cea mai călduroasă dorință de a ni fi folositor și cu o zestre de știință, nu totdeauna imprumutată, pe care odinioară, prin schițe publicate în „L'Indépendance Roumaine“, am tratat-o poate cu prea multă critică, fără a mă gândi cît pot să doară pe oameni în viață astfel de observații, de alminterea corespunzătoare cu cel mai netăgăduit adevăr.

Să încep cu aceia de la cari, și nu din voia lor, ci din a împrejurărilor care-i aduseseră pe catedră, am cîștigat mai puțin.

În fruntea acestei categorii trebuie așezat, de sigur, după sfînta dreptate, Andrei Vizanti.

Îl cunoscusem ca scriitor după o carte împărțită la premii, Viața, bine scrisă de altfel, dar cu răsfățări de frasă care arătau studii făcute în vechea Spanie, a Mitropolitului Veniamin Costachi, și am răsfoit pe urmă și un proiect de reformă a învățămîntului pe care-l elaborase influentul deputat liberal, cu aspirații la portofoliul Instrucției Publice. Îl vedeam acuma în fața noastră, mare, masiv, negru ca originile lui meridionale, ochios și bărbos, cu glasul dimensiunilor lui pectorale, înginînd frase goale de sens despre „poesia populară care zboară din cracă în cracă“, ori, la examen, urmărind cu acei ochi inroșiți de patimă cari-l vor face, păcătoșii, să plece în America împreună cu nu știu ce fermecătoare Italiancă și cu cassa Teatrului Național, pe cutare colegă grăsuță, care, în chinurile întrebărilor, își răsfața pe masă podoabele sale. Din fericire, profesorul de limba romină era mai totdeauna absent, la București, și avea bunul simț să lase suplînirea în sama cuiva de cu totul altă structură intelectuală și morală, Aron Densusianu.

Nu de la jovialul și oriental-ironicul profesor de grecește, fost farmacist, ni se spunea, în Orient, Macedoneanul Ioan Caragiani, membru al Academiei pentru niște studii pline de o bogată experiență filologică și istorică din provincia sa și pentru clara traducere a „Odiseii“, de la acest spirit, puternic, dar de o așa de patriarhală, voit patriarhală, factură, am învățat a ceti în original literatura celei mai depline și mai sănătoase armonii. Rotund la burtă, rotund la capul tuns scurt, la mustățile aplecate spre gura sensuală de cel mai mare mincău al Iașului, aruncînd din marii ochi negri, nu numai lumină, dar și o voluptoasă căldură, ca din dulci visuri, acela pe care-l vedeam seara în Strada Arcului în papuci la masa de cină, lingă tovarășa sa și lingă o sprintenă copilă brună, se făcea a ni explica, în adevăr culinar, rizind în fundul sufletului dar cu un aier de profundă serioșitate în privirea de cele-

bru anecdotist, cum subiectul samănă cu un cuțit și complimentul drept cu o pine, sau ni reprezintă „eleganța“ prin felul cum se învîrtea în jurul scaunului fără să-l răstoarne și al catedrei fără s'o ciocnească, ca să nu mai pomenesc solemnitatea cu care ni vorbea de nu știu ce trecătoare suferință fizică a Hypatiei, filosoafa din Alexandria. Ca rezultat didactic, științific, — firește nimic. Dar ce bucurie a simțit el la licența mea — și aveam urechea bună, auzind din antret ce se vorbea în Camera de Consiliu! — cînd a văzut că pot scrie în grecește considerații asupra literaturii clasice în spiritul vechilor biografi și comentatori!

Nicolae Ionescu, „marele orator“ de pe vremuri, omul cu gîtul de aramă, cu fulgerătoarea privire supt ochelarii întrași în carne, acela de care se temeau guvernele cînd nu-l făceau cu dibăcie să susție tocmai legea pe care credea că o combate, ziaristul din epoca Unirii, cuvîntătorul zilelor mari, care încintase o generație, ni se prezintă palid, umflat, supt părul alb buhos, pe care-l respectase vrîsta, refusînd să vie la examen fiindcă „Englesii, învățătorii noștri în materie de libertate, au legea *habeas corpus*“, iar, cînd era vorba de două cursuri pe an, ni aducea cîteva foi galbene, asupra cărora plîngea cînd Molière era ofensat de un senior insolent sau din care scotea imnul pentru Napoleon, *Na-po-le-on Bo-na-par-te*, ori cutremurul înaintea primejdiei unei Viene asediate de Cara-Mustafă. „Ce-ar fi fost pentru Viena? Ce-ar fi fost pentru creștinătate? Ce-ar fi fost pentru omenire? Ce-ar fi fost...?“ — „Ei, ce-ar fi fost?“, întrerupse, enervată, Elena Didia Odorica Sevastos. Leul fără dinți își scutură coama. În față vedea Parlamentul, adversarii cari-l provocau, odioșii guvernamentali. „Ce-ar fi fost? Eu aș fi azi un hoge, iar d-ta te-ai găsi în harem!“.

Îmi pare rău că în aceiași categorie îl puneam o neîn-vinsă dispoziție a studenților, cari știau de altfel că și la

„Junimea“ profesorul lor avea aceeași atmosferă, pe filosoful nostru, coconul Costachi Leonardescu. Capul rotund cu ochelari se concentra în gura largă, cărnăasă, în care era și o nesfârșită bunăvoință și un optimism naiv și mi-e frică să mai spun ce. Dar omul cetise fără indoială, era în curent cu filosofia franceză, pe care ni-o punea în mină, până la cercetările experimentale ale lui Binet, fără să uite pentru aceasta cultul celor vechi, Thales, pentru el „Talete“, și Locke, pe care-l pronunța lătăreț: „Loche“, adăugându-i titlul de onoare: „domnul Loche“. Făcea seminarii și era atent la părerile noastre chiar cind avea a face cu gluma, pe care n'o înțelegea sau se făcea că n'o înțelege, a lui Gane, actualul președinte al Comisiei legislative, care simula atacuri contra conferențierilor mai drăguțe și se dădea chiar, oroare!, la „domnul Loche“, pe care-l proclama „un prost“. Elev al lui Bumbăcilă de la Craiova, acest solid Oltean se ținea la nivelul „maestrului“.

Nu mai tânăr, foarte alb, cu o geană de păr lăsată romantic pe frunte, căci fusese poet și scrisese o imposibilă „Negriadă“, lucrată însă după toate regulile epopeii clasice, cu barba albă de episcop ardelenesc, sever, dar nu aspru în privirea lui sigură, Aron Densusianu, Făgărașeanul mutat în Iașul unde la generația mai veche nu se evaporase încă învățătura strict și dirz „romană“ a lui Simion Bărnuțiu, se ținea la o parte de viața publică, evita și prietenii, în acelaș timp cind absoluta lui izolare și evidenta lipsă de orice ambiție vulgară și de orice poftă nu-i puteau face dușmani. Desprețuitor față de Alexandri, boierul, favoritul soartei, în folosul lui Bolintineanu, al cărui avînt, chiar într'o așa de neglijată haină, îl fermeca, neînțelegător față de tot ce venise pe urmă, el, suplinitorul la romînă al rotofeiului bașbuzuc Vizanti, era la locul lui la catedra de limba latină. Știa latinește bine, știa cu iubire limba care pentru dînsul valora întăiu ca

amintire a strămoșilor. Cuteza să ni deie ca text epigramele lui Marțial și manevra așa ca să nu ne atingem de niciuna din spurcăciunile, numeroase și grozave, dar spuse cu o marmoreană seninătate, ale originalului, — și ce spaimă pe el cind o studentă, propria lui nepoată, nepregătită și venită târziu, a luat bucata de alături și se îndărătnicia, neînțelegindu-și sensul, să-și tot dea înainte! Cind era vorba de Horațiu, hotărîtul antisemit într'un oraș unde, trebuie să recunoaștem, îngrămădirea unei plebi teribile face antisemite și zidurile, el observa că acest libert fără virtuți militare și lăudăros de lipsa oricărui moralități romane ar fi putut fi de origine semită, în care cas „trebuie că l-a chemat Oriș Flecheles“. Căci se și glumia uneori în barba aceia de Vlădică blăjean, și omul nu era numai îndeplinitorul fără greș al unei sacre datorii, inexorabile, pe care o vădia tăiosul, calm repetatul lui „nu e adevărat“ la examene, ci și un om blind și bun. Același care, bolnav de rinichi și incapabil de a se mișca, ne chema acasă în jurul lungii mese pe care poruncise s'o facă anume pentru noi, ar fi fost în stare să ni dea și părintești sfaturi. Păcat că glasul lui supțire care, forțat, se pițigăia, strica această înfățișare, și morală romană...

La francesă, singura limbă și literatură romanică predată de pe catedra Facultății ieșene, vioiul Ștefan Virgolici, cu ochii ca mărghica neagră, de un neastîmpăr de copil ghiduș în fața ciupită de vărsat, pe laturile căreia filfiau ușoare favorite sure, aducea măsură în formă, dacă nu și o deosebită originalitate în fond. Bine pregătit totuși pentru materia sa, fost elev al Universității din Madrid și excelent traducător al lui „Don Quijote“, pe care numai incultura noastră l-a putut lăsa să rămie în paginile uitate ale „Convorbirilor“, era cel mai bucuros din toți de orice progres al nostru, de care i se încălzia inima ca a unui bun și iubitor părinte. Mai fă-

ceam cu dînsul și exerciții latine pentru Școala Normală, și nota lui distingea și pe colegul viclean care-i descoperise cartea de exerciții și copiă conștiincios dintr'însa. Eu nu pot fi destul de recunoscător aceluia care a purtat interes și primelor mele manifestări literare și, stăruind să capăt o bursă în streinătate, m'a făcut cunoscut, la un ceas cînd porunciau junimiștii lui, acelei lumi literare și politice bucureștene pe care eu abia o distingeam în fundul unor zări luminate.

Atita limbă străină vie se învăța deci: franceza, care se știa binișor, pe vremea aceia, de toată lumea. Cît privește germana, nu era catedră, ci numai oare de seminar, destul de rare, pentru singurii normaliștii, dar tot în clădirea Facultății le preda împovăratul, însă totdeauna gata de muncă, Densusianu. Ne chinuiam cu lînceda tragedie sentimentală a lui Schiller, „Fata de la Orléans“, dar, și cînd zăriam un înțeles, declamațiile „fetei“ înseși, ca și ale tuturor Talboșilor de acolo, ne lăsau cu desăvîrșire reci, cînd, cum se vor vedea, altă poezie ni se cobora în suflet.

Istoria veche, adecă a Greciei, după Grote și Curtius, și a Romei, nu-mi aduc aminte după cine, era incredințată lui Petru Rășcanu. N'am mai întîlnit profesor care să pontifice de pe catedră atît de solemn, dar și de armonios, fața rotundă cu părul scurt și mustața bătrînească albe prefăcîndu-se de la o vreme, la sunetul unui glas potolît, dar plăcut, într'o figură de marmură din anticitatea pe care și purtările lui ni-o revelau. Nicio nesiguranță, nicio poticnire, nicio sforțare și nicio săritură dincolo de marginile celei mai depline înfățișări clasice; ochii nu aruncau lumini și nicio tulburare romantică nu se oglîndia într'înșii, dar ei nu păreau că ne urmăresc pe noi, ci exclusiv ceia ce se povestea parcă ar fi fost cules de pe o frisă elenică. Fostul institutor, trecut însă pe la școlile înalte din Paris, ca să ia tîrziu la Iași o

licență cu socoteli din vremea Fanarioșilor, foarte bine precedate și explicate, viitorul alcătuit al unor manuale școlare de o concepție greșită în ce privește stilul didactic, nu era cea ce se chiamă un erudit; științificul nu biruia în el, și nici nu se credea dator să creeze cercetători cu personalitate. Dar cine nu poate face pe conducătorul de seminar, pe răspînditorul de metodă, o perfectă carte moartă, plină de precisiune mai mult decît de noutate, înșirîndu-se după alta? Cine nu poate deveni învățatul cetirilor sale răbdătoare? Un astfel de profesor însă ca Rășcanu înseninează sufletul în vrista chiar cînd pornirile elementare îl fac mai tulburat și mai disarmonic, și acesta e un neprețuit folos, în afară de faptul, esențial, că el avea înfățișarea însăși a nobilei sale materii. Și eu am cunoscut, la dînsul mai mult decît chiar la Virgolici, care nu primia de obicei, și la Xenopol, care avea oarecare piedeci în gospodăria lui improvisată la un ceas de suferință, farmecul incomparabil, trezitor de energie și dătător de încredere, al buneii întîmpinări în biblioteca plină a învățătorului. Statornic ajutor mi-a fost de la început pînă la sfîrșitul unei inițieri în care cine trecuse prin ce apucasem eu în copilărie și pe pragul adolescenței avea nevoie, fără îndolală, și în cel mai înalt grad, de un sprijin, de un astfel de sprijin.

Xenopol era pentru noi, pentru noi toți, chiar pentru cei cari nu-l cetiseră, dar simțiau instinctiv înaintea cui se află, o culme. La liceu, fără a-i fi văzut eu însumi, harnicul cetitor, dar pe alte tărîmuri, o singură carte, un singur articol — și era să prind pe cele d'întăiu în „Convorbiri“, unde stătea în față și toropitoarea critică metodică a lui Onciul —, am urmărit îndelung la Copou pe omul mărunt și pătrat, cu fața rasă între lungile favorite roșcate, cu ochii clipitori și șterși, care, tremurînd din picioarele bolnave, stua încet dealul, oprindu-se din cînd în cînd la băncuțele din poarta caselor. Regretam că nu e

fisicește altfel, căci nu-i văzusem încă figura în clipele cînd nemerirea și reținerea ideii o luminau întreagă, făcînd-o în adevăr frumoasă, el, scriitorul către care mergea un nesfîrșit respect. Mai târziu, la Facultate, pe cînd vorbea, zdrumicat, fără altă elocvență decît a cugetării sale superioare, mai cuprinzătoare și capabilă de a se încînta răpede pe sine decît așa de adîncă precum se vădise în prima tinereță înainte de blăstămul bolii, dar interesant prin gîndul, acela luminos care cerceta lacom pe toate fețele ca un fascicul de raze scormonind din reflector terenul sau dînd din înălțimea farului îndreptare vaselor pe mare, eu priviam minile, minile grăsuțe care păreau gata să sară pentru a prinde adevărul.

Teoriile acestui cap filosofic așa de bine înzestrat se vedea bine că-l stăpînesc înainte de toate, și el ni le-a și schițat, cu un entusiasm lipsit de gesturi, în primele lecții, fără să fi putut noi simți noutatea și caracterul lor, măcar foarte suggestiv. Istoria, ca zbucium omenesc, ca necurmata silinți spre mai bine, chiar și cu mijloacele cele mai greșite și mai rele, vîlmășagul acela de suflete, îl atrăgea, acum, în deosebire de nobilul idealism etic al tinereței sale, pe acest spirit, născut pentru abstracții, pentru jocul singur al ideilor, numai în ce privește exercițiul inteligenței, oricare ar fi fost scopul și indiferent de valoarea morală a persoanei. Ce bucuros era el cînd punea mîna pe autorul unei mari șiretenii, cînd putea să-i urmărească jocul, să-i descopere tot cursul strecurării! Fața i se bucura și se rășchirau larg într'un zimbet favoritele, devenite spirituale și glumețe, pe cînd ochiul suferind păstra obișnuita aparență tristă. Fanarioții și Turcii în felul lor de a lupta și de a învinge erau pentru el o desfătare, și gîciam din transformările acelei fețe expresive că e pe cale a mai găbji pe unul asupra faptului. Rare ori răsuna în glasul lui expresia uneia din miile de dureri omenesti, mărturisite în viață sau duios ascunse,

pe care le răscolia cuvîntul lui sprinten, săritor. Căci la dînsul nu era nimic din armonia de albă lună pe valuri a lui Răşcanu, ci scînteii electrice se succedau zburînd, jucîndu-se, urmărindu-se pentru a se cufunda în haos ca să lase loc altui danţ de scîlipiri.

Rare ori un om s'a bucurat mai mult de propria lui cugetare şi s'a simţit aşa de bucuros s'o poată comunica altora! Valoarea cuvîntului în sine, simţul literar înăscut al fiecărui sunet pus lîngă alt sunet, însemnătatea alăturărilor suggestive şi a indicaţiilor şoptite, dincolo de care o lume intragă se deschide de la sine, cu toate farmecele ei, îi erau puţin cunoscute, şi totuşi acela care făcuse descripţii de călătorie ce nu mişcă şi versurile palide, pe care, în revista „Archiva“, luată de dînsul asupra-şi, le iscălia „I. Laur“, musicantul ale cărui degete erau obişnuite a umbla pe clape în ceasurile libere, iubitorul de pictură în toate formele ei, până la peisagiul pe care purismul lui îl numia „cîmpenie“ urmăria dureros o frumuseţă literară, odată gata să-î vie de la sine, pe care, cînd credea că a prins-o, arăta cea mai neţărmurită satisfacţie. În clipa aceea, cum n'o putea smulge de la improvizatie, şi-şi dădea samă cu părere de rău de aceasta, alerga — numai atunci — la manuscrisul pe care stătea să-î tipărească, glorioasa „Istorie a Romînilor“ în cinci volume, continuate apoi prin alte patru şi, căutînd cu ochii lacomi admiraţia pe feţele noastre, cetia pasagiul cu voluptatea copilului care sugerează o academie mult şimp urmărită în vitrina cofetăriei. Natură mai curînd rece, un naţionalism de convingere i se înfipsea de mult în minte, şi nu erau rare ocaziile în care căuta să-î vădească unor suflete care pe altă cale ajunseseră la aceiaşi dispoziţie-sufletească.

Cu Xenopol, profesorul neobişnuit dat nouă de o soartă pe care n'o merita pregătirea de la început a celor mai mulţi, prilejul de contact însă ni-a lipsit. Mi-găleala seminariilor în care se nasc mai multe pretenţii

decît se trezesc vocații și în care se ascuțesc relațiile între tineri, pe lângă pierderea unei vremi prețioase care se poate întrebuința mai cu folos pentru lecturi și meditații personale, nu-l atrăgea. Numai cînd, după examenul la care era foarte larg cu mediocrii, rîspingînd numai pe aceia cari nu puteau rîspunde nici asupra lucrurilor celor mai elementare, el căpăta încredințarea că înainte i s'a arătat o cugetare vie care merită condusă și încurajată, atunci el era prins — și am simțit-o așa de adînc la capătul atîtor ani de umilire! — de același entusiasm, poate exagerat, care-l stăpînia cînd descoperise o intrigă istorică dibaciu țesută sau crezuse că atinge acea desăvirșire a formei spre care-i mergeau rîvnirile.

Un adaus de îndemn mi-a venit apoi de la cineva abia sosit și, față de ceilalți, atît de tînăr, care însă știa să-și puie friu aprecierilor în ce privește și pe cei mai buni elevi. Din ziare, pe care începusem a le ceti, mai ales vîoiaia „Lupta“ a lui Gheorghe Panu, abia despărțit de Iași, știam că la București se dă o mare bătălie pentru a doua catedră de filosofie de la noi, organul radicalilor sprijinind firește pe amicul lui Panu, voinicul, sprincenatul și fîlcosul răzeș Bădărău, care nu era încă „marele elector“, urmat de unii, suspectat în onestitatea lui de alții, mai tirziu compromis de o politică anti-națională. Cu neplăcere am aflat că biruitorul a fost un necunoscut, un Muntean, care îndispunea și prin numele său ortografiat după sistemul lui Pumnul: Ioan Găvănescul. Nu cu multă prietenie i-am așteptat sosirea, care a întăriat. Dar la vederea feței sănătoase cu ochii extraordinar de prietenoși întinsă către noi ca și cum, revărsîndu-ni sufletul său întreg, ar fi vrut să soarbă tot ce se cuprindea în al nostru, la ascultarea unei expunerii pline de viață și, mai ales, cu clara pronunție de la dinșii, vibrînd de căldură comunicativă, la seducția unei poezii intrisece, care se descoperia pînă și în felul adînc uman,

La fostul elev al lui von Gizycki din Berlin, cum se puneau problemele, totdeauna, la capăt, cu o geană de relativitate și de mister, am pus jos armele și am urmărit, cuceriți, un steag pe care era scris, dar în puternice colorii de sentimentalitate proaspătă, activă, același crez de naționalism care la Xenopol se desfăcea numai din siguranța unor argumentații. Și aierul acela de coleg ceva mai în vristă, cu cițiva precoci fulgi albi care-l făcea să mă întrebe după o comparație ce-mi venise în răspuns: „a d-tale este?”.

Cu acestea toate, cu trei patru profesori cari erau oameni vii și mergeau spre ce era viu în sufletele noastre înseși, se descoperia pe încetul o lume nouă, de care cu cîteva luni în urmă abia cutezasem să visez.

Nu pot lăsa la o parte nici un alt element, așa de prețios, de călăuzire: atmosfera morală comună pe care o creau acești profesori împreună, cu buni, cu mai puțin buni, printr'o colaborare, măcar aparentă, pe care li-o impunea și un perfect bun simț și respectul față de aceia a căror formațiune sufletească li era incredințată.

Erau dintr'partide deosebite, care se luptau pentru putere, și prin ziare care nu-și observau forma și treceau și pe lângă buna cuviință, și prin manifestații din care, cum am văzut, nu lipsiau nici merele putrede, nici ouăle clocite. La căderea liberalilor, stăpîni ai țerii mai mult de zece ani, era, cu toată înțelepciunea lui Carol I-iu, care nu adusese la cîrmă pe dușmanii lor învierșunați, ci pe junimiștii fără pasiuni, și anume în frunte cu autoritatea, unită cu atîta preveniență blajină, a unui înalt magistrat, care era și cumnatul popularului Vodă-Cuza, Teodor Rosetti, era, zic, mult praf de pușcă risipit pe drum, și în aier multe gaze otrăvitoare. Dar profesorii, dintre cari numai unul, Vizanti, era în Parlament, se feriau de a se manifesta în așa chip încît să contribuie la trista discordie dintre puținii intelectuali. Nu

am ascultat niciun discurs politic al lor, cu atât mai puțin să ne fi smomit să-l ascultăm, și n'am cetit de dinșii niciun articol războinic. Nu zic că trebuie totdeauna așa, și-mi dau samă că vremile se schimbă, cu alte cereri, de la care nu te poți da în lături, dar atunci așa era, și nu mă pot opri, la capătul unor lungi și pentru mine îndreptățite, neapărate lupte, să spun că, așa cum era acolo și atunci, era bine.

Cei mai mulți feșiți din cercul „Junimii” sau trecuți măcar printr'insul, acești cugetători și scriitori, de și de o valoare foarte deosebită de sigur, erau deprinși a discuta fără patimă, a-și vorbi frumos, a reprezenta fiecare punctul său de vedere în așa fel încit la capăt să-și mai poată strînge minile. Solidaritatea unei generații îi lega, iar, cînd unul ca Densusianu era cu totul de altă părere, venit din alt mediu, care avea alte nevoi, așa de imperioase și de stringente, el înțelegea că este o demnitate și o onoare comună de care nu e bine să se atingă. Astfel polemicile erau necunoscute și nimeni nu încerca să atragă pe studenți de partea sa, iar ei, de altfel, spirite libere cum erau, ar fi refuzat asemenea servicii, nefiind obișnuiți să-și capete trecerea și nota bună la examene prin îndatoriri personale, de orice fel. Cînd Xenopol a făcut lui Rășcanu observații calme cu privire la o carte de școală și în răspunsul lui Rășcanu a fost o iritație, ni-a părut rău, și ne-am bucurat că mînușa n'a fost ridicată de Xenopol.

Am vorbit de examene, și felul cum ele se făceau adăugla încă un element de demnitate la viața universitară. Locuiam, de și nu ni dădeam samă în de ajuns, în palatul însuși al Domnilor Moldovei dintr'un timp mai apropiat, după arderea Curții de pe malul Bahluiului: în casa lui Scarlat-Vodă Callimachi, bunul ocirmuitor care a dat țerii sale Codul modern, și pe poarta ca un arc de triumf, delicat săpate pe fațadă, erau armele moldo-

venești și o inscripție care înștiința că acolo e ușa dreptății. Larga sală de așteptare avuse cindva tronul între înaltele ferești dînd asupra frumoasei ogrăzi bine pietruite. Voevozi și Doamne, beizadele și domnițe fuseseră prin încăperile unde se întindeau băncile noastre ca să ascultăm cuvîntul de adevăr și predica morală.

În sala de la dreapta intrării profesorii se adunau în comisiune, măcar trei, pentru ascultarea noastră la fiecare sfîrșit de an — eu eram să apuc, în graba mea de a zbura, și cu cîte griji îmi crescuseră, așa de răpede, unul singur. Pe lungă masă acoperită cu postav verde două lămpi înalte cu globuri mari luminau clar fețele, de o solemnităte specială, ale profesorilor noștri, așezați în fotolii largi, acoperite cu piele verde, ca și acelea în care luam loc unul lîngă altul, cu un public restrîns de colegi la spatele noastre. Noi înșine, vă asigur că, oricît am fi cetit, n'aduceam nicio siguranță, căci și cel mai bun putea să capete o notă rea fără să creadă că aceasta-i dă dreptul de a se supăra și de a insulta un examinator prea aspru. Fiecare din întrebări era bine cîntărită, căci aproape stătea colegul profesor, care și el, în tăcerea sa, examina pe vecinul de masă și din răspunsul studentului își putea da samă și de cît se putea folosi de la acesta. Se evita orice enervare din partea celor cari aveau să hotărască, și niciodată nu s'a ridicat un glas de nerăbdare peste diapasonul obișnuit, care se păstra cuviincios dintr'o lungă tradiție, la capătul căreia erau, tocmai în fund, o înțelepciune și o cuviință „romane“, ca ale lui Bărnuțiu. Sfiala de a te manifesta rău înaintea unui astfel de areopag și în ființa colegilor curioși să-ți afle știința și talentul făcea ca examenul să-și aibă toată valoarea lui. Odată o întregă idilă cu o blondă colegă s'a împrăștiat, mai mai în pragul uneia din obișnuitele căsătorii de studenți, pentru că, știu eu?, poate și din cauza prezenței mele, fata nu știuse absolut nimic la

Xenopol... Și de acolo plecam cu toții în vârful degetelor, salutînd, cei fericiți și cei cu mai puțin noroc, chiar cînd „coconul Costachi Leonardescu“ îl chinuise degeaba cu sistemul lui „eroteric“: „Ce e logica? Filosofie? Dar ce e filosofia (pronunțat „felosofie“)? Cunoștinți? Dar ce sînt cunoștințele“, ca să se întoarcă apoi, rîzînd din bunele buze groase spre Xenopol sau spre Rășcanu, cu observația, satisfăcută: „Bun băiat, dar s'a încurcat, fiindcă e așa de grea filosofia!“.

Dar ce era și mai prețios decît lecțiile, decît această concordie profesorală, fie și numai aparentă, venia din două alte domenii, de răpede, surprinzător și minunat de răpede inițiere: lectura cea nouă și pătrunderea noilor idei de viață luptătoare pentru alt ideal decît al fericirii generale prin satisfacerea nevoilor materiale potrivit cu catehismul lui Karl Marx.

Școala Normală avea o bună bibliotecă și, afară de cărțile pe care eu continuam să le cumpăr cu pasiune și care une ori cuprindeau atîta umanitate revelatoare ca ale lui Tolstoi, „Războiu și Pace“, „Ana Carenin“, „Cazacii“, cu o lume întreagă în ele, așa de străină și corespunzînd totuși așa de mult cu ce e mai adînc și mai intim în sufletul fiecăruia, ale lui Turgheniev, cu vastele priveliști de țară rusească și cu delicatele indicații de naturi pline de răspundere, ca ale celui de-al treilea mare Rus, Dostoievski, cu dureri atît de grozave într'o atmosferă morală atît de tulbură, această bibliotecă în-ter'ales, pe care cred că și-o ceruseră înșiși înaintașii noștri după sfatul unor profesori pricepuți, ne atrăgea așa de mult, încît nu mai era nevoie să recurg la prietenia bunului Haimann, care să-mi împrumute pentru cîtiva bani cărți cu îndatorirea să le aduc înapoi netăiate. Și apoi nici nu prea era vreme, cu atîtea cursuri, urmate cu o perfectă regularitate, să mai bat străzile, care-mi ajunseseră aproape necunoscute, ale Iașului.

Afară de istoria națională, pentru care luam note de la Xenopol, care nu făcuse să apară decît primul volum, nu prea ușor de însușit pentru examen, al „Istoriei Romînilor“ și, cu „Letopisețele“ lîngă mine, complectam cu cit mai multe detalii puteam găsi știrile căpătate la curs, celelalte materii ni țineau la dispoziție, în cărți exclusiv franceze, dar cuprinzînd și traduceri din germană, din englesă, o informație foarte bogată, capabilă de a trezi multe în mințile noastre, atît de proaspete.

Pentru istoria veche aveam pe Curtius și aveam pe Grote, unul așa de bun povestitor, celalt dînd ceva, după bogata, practica minte englesă, și peste povestire; aveam pe Mommsen, de a cărui străbateră însă nu-mi pot aduce aminte. Dar pentru tot ce privește instituțiile, era o carte minunată, pe care numai lipsa unei reeditări ținute în curent a scos-o din raza atenției tineretului, superbul Manual al celui care a strîns mai multă știință, de atîtea feluri, în capul său, Salomon Reinach — și băieșagul de la Iași ar fi nebunit, pur și simplu, dacă i s'ar fi spus că acel om de o formidabilă învățătură va fi cîndva colegul său și că el însuși se va învrednici de prietenia și chiar de colaborarea lui. Am cetit aceste admirabile două volume cu atîta atenție și de atîtea ori, încît eram de sigur în stare să dau răspunsuri cu privire la toate colțurile unei materii atît de multiple și atît de grele. Orientul însuși îmi apărea într'o altă lumină, de și fără ultimele rezultate — și cele de azi erau întrecute minî, chiar în ce privește numele regiilor Asiriei; iar preistorie nu exista, Creta nu-și arătase comorile și cuvîntul de Hittiți represinta încă așa de puțin înaintea descoperirilor uimitoare de la Bogaz-Chioiu! —, din paginile, așa de frumos scrise, ale unui Lenormant. Amănuntele istoriei universale le culegeam din multele volume ale secolui Weber, și inițiatorul în istoria Revoluției franceze îmi era sistematicul Taine, a cărui ură

față de Jacobini mi-am însușit-o, pe cind din Carlyle nu cunoșteam decît acea carte epică despre Eroii care nu se poate traduce bine în franțuzește.

Dar în filosofie se deschideau marile orizonturi, de care am fost așa de ispitit, încît primul meu gînd a fost acela de a mă fixa în acest imens domeniu de cugetare în care atîtea descoperiri de laboratoriu, recente, stăteau alături de superbele clădiri de cugetare ale unei metafisice care încă nu murise cu totul.

N'avea cineva decît greutatea alegerii. Erau și reprezentanții acelei vechi metafisice, total perimate, dar încă așa de atrăgătoare, și atrăgătoare pentru toate timpurile prin îndrăzneala arhitecturii și prin puterea credinții cuprinse în ea. Am cetit de la un capăt la altul „Estetica“ lui Hegel și, ca să mă orientez asupra dezvoltării acestor idei „supranaturale“, aveam cartea, interesantă, a lui Flint, Psihologia lui Wundt, pe care abia erau să-l cunoască mai târziu colegii ai miei din București ca d. C. Rădulescu-Motru, după ce trecuseră în străinătate, căci acolo, la Bucureștii lor, Maiorescu n'avea nevoie de nimicuri de laboratoriu și crea și fără aceasta tinere genii filosofice din studenții frecventatori ai unui pustiit salon literar, a fost pentru mine un îndreptariu, și alături de dînsa urmăream dezvoltarea de idei a lui Taine în *L'intelligence*, în același timp cînd, celînd cu toată răbdarea, și cu toată admirația pentru solid încheatul veșmint, străbăteam prin opera lui critică, de la „Încercarea asupra lui Titu-Liviu“, operă de debut, la alte „essay“-uri ale lui, așteptînd lectura pe sărite a masivei, dar rămasei în urmă „Istoriei a literaturii engleze“.

Dar trebuie să spun, abătîndu-mă de la această expunere a călătoriei mele în domeniul pur filosofic, că dincolo de rigiditatea presintărilor lui Taine pe baza neclintită a teoriei mediului, din care, la scriitor și artist, totul ar trebui să pornească, îmi răsăreau alte ori-

zonturi: încercarea unui Hennequin de a analiza opera în tot ce se conține într'însa, iar nu verificînd la dînsa realizarea unor linii fixate odată pentru totdeauna, teoretic, și o simpatică sentimentalitate, un pesimism elegant însuflețiau o altă critică, fără pretenții matematico-geometrice, în cele două volume de la Lemerre, un editor nou, de avangardă, ale lui Paul Bourget, „Essais de psychologie contemporaine“, titlu care spunea ambiții mai mari și putea face să se prevadă o întreagă direcție în roman a aceluia căruia pentru a fi un mare scriitor i-a lipsit numai cunoașterea vieții altfel decît din scrisul, cernuț mulți ani de zile, al altora. Cred că, de și numele lui Brunetière, căruia nu-i păsa de „psihologie“ și care se îndignă de ușoara plutire nehotărîtă în domeniul ideilor, opunîndu-li convingeri creștine, catolice și solidități dogmatice, îmi era cunoscut, n'am ajuns decît după acest an de Universitate ieșeană la opera care pretindea să instaleze sistemul, exclusiv, al urmării genurilor literare, ființe abstracte, dar însuflețite, capabile prin ele însele de o dezvoltare organică, și, cînd m'am îmfundat în străbaterea volumelor lui, stilul de lecție stenografiată, morga de catedră, incapacitatea de a da figuri și de a însufleți forma m'au desgustat răpede, în ciuda mulților lui admiratori de factură normaliană.

Dar pentru logică Stuart Mill era călăuzul, și nu se poate spune că era ușor să se între în legătură cu dînsul. Pentru estetică mă mai abăteam și pe la tineri înnoitori ca Arréat și alții din „Biblioteca de filosofie contemporană“, în care „Culiță“ își căuta armele pentru o cucerire amoroasă la care nu puteau contribui matematicile lui.

Și, astfel, — pe lîngă versuri risipite în „Contemporanul“, care afirma însă, prin încilcita și atît de mărunț filologica „Îstorie a limbii și literaturii romîne“ a lui Ion Nădejde, căreia numai uscata știință a lui Philippide a putut să-i opui ceva și mai ilegibil, că poetul viitorului era colegul

nostru mai în vristă, simpaticul și iutele la gând D. A. Theodoru, versuri de care m'am lepădat, poate fără dreptate, cu desinteresul meu complect pentru lucrul odată făcut, dar din care eutare fragment, „Moș Crivăț“, care în întregime are însă un sens sentimental, s'a rătăcit și prin cărțile de cetire pentru copiii mai mărunți—, am ajuns la același gen de „essays“ către care mă îndemna o largă parte din aceste lecturi de școală înaltă.

Grupam amintirile lor proaspete, și care trebuiau să fie trainice, în jurul unor noțiuni generale care mi se păreau că domină simțirea vremii. Astfel am alcătuit, cu bucuria cui simte că poate înoi în formă, coborînd în ea o nouă poezie intimă, studiile despre „Iubirea în literatura modernă“ și „Pesimismul la artist“. Dar îndetelnirile mele de la Facultate mă rețineau pe drumul unei erudiții care nu era condusă de nimeni și n'avea nici materialul trebuincios la îndemină, ajutîndu-mă mai mult din instinct ori și urmînd unor aplecări ereditare, ca în „Critica literară la antici“, sau și aducînd în jurul cercetării unui izvor istoric, măcar pentru partea contemporană, știri de familie și amintiri personale, ca pentru portretul, pe care am căutat a-l face deplin și viu, al bătrînului Postelnic din Păcurari și de la vie, Manolachi Drăghici.

Un editor pe atunci prieten și care se considera ca un fiu sufletesc, directorul „Rămurilor“ din Craiova, care mi-a plătit apoi cu atîta ingratitudine, a reluat mai tirziu, într'un volum care n'a avut nicio răspîndire, aceste „Pagini din tinereță“. Ele au apărut întăiu în „Arhiva, organul Societății Științifice și Literare din Iași“, cu a cărui impresionantă gravitate au ajuns, așa de răpede, să aibă contact cei abia optsprezece ani ai miei.

† Societatea se formase cu participarea unor profesori de specialități foarte deosebite, cari se adunau într'una din

odăile de jos ale Facultății, acolo unde odinioară stăteau Arnăuții, ciubuccii și ciodoharii lui Vodă Callimachi. Era între ei Cobilcescu, autodidactul de mari însușiri divinatorii în domeniul geologiei, pe care, pentru solul moldovenesc, a creat-o el, mărunț și ghemuit, fricos de oameni, trăind în cea mai desăvârșită singurătate, încunjurat de un meritat respect, apoi Gr. Ț. Bușureanu, a treia înfățișare a favoritelor englezești, nalt, iute, entusiast, ocupat, pe lângă tîndăleala didactică a școlii lui secundare, cu descoperirile preistorice, neîncurajate de nimeni, de la Cucuteni; era, puțintel în colț, ca unul ce era tînar, foarte sălbatec și izbucnitor de speța fostului meu profesor Philippide, și cu circumstanța agravantă că n'avea licență, d. Ghibănescu, încă de atunci așa de amorezat de documentele pe care le colecționa și le copia în masive condici, încît a ajuns să învețe de unul singur limba slavonă, pe care abia o descoperise la București, din ură contra Rușilor, autorul studiului „Rusia, România și Puterile occidentale“, D. A. Sturdza, creînd bursa de limbi slave pentru Ioan Bogdan. Suțu va da acolo o cercetare asupra traducerii românești a „Menehmilor“ lui Régnard.

Printre șefi, era firește Xenopol, a cărui influență va deveni tot mai mare, pînă ce îngrijita, odinioară, publicație a Societății îi va aparține exclusiv, cu participări ocazionale, între care cea mai obișnuită a d-lui Ghibănescu, dar fără critica severă și strictul control din anii plini de iluzii, de la început. Acela care înfățișa aceste prețioase însușiri, nu totdeauna și nu deplin obișnuite la noi, era însă un străin, așezat în Iași și ca industriaș, fabricant de scaune, în pierdere, ca totdeauna, care, venit tocmai de la Breslau, dintr'un mediu de familie intelectual, se pasionase de filologia românească și de tot ce privia poporul nostru, de care, după multe înfrîngeri și suferinți, depărtîndu-se definitiv cu trupul ca să se așeze la Berlin, va rămînea totuși puternic și sincer legat, H., adecă

Haymann, Tiktin: tinăr încă, slăbuț, cu favorite fluturătoare, vorbind cu oarecare incetineală, dar fără accentul urit al coreligionarilor săi cari trăiau de generații întregi între noi, el aducea cu dînsul, în tot ce spunea și făcea, o atmosferă occidentală. Poate că tocmai aceasta i-a făcut rău, ca și, în legătură cu ea, o timiditate naturală care-l va pune, până la hotăririle cele mai grele de luat și mai ușoare de părăsit, la dispoziția oricui se pricepea să lucreze asupra unui suflet nobil și drept, asupra unei inteligențe capabile, până la marele dicționar etimologic romîno-german, și de cele mai mari și mai întemeiate opere. Mie d. Tiktin mi-a arătat încă din acei ani de întăie tinereță o înțelegere, o simpatie care nu s'au desmințit niciodată, și supt îngrijirea d-sale atentă și iubitoare s'au tipărit acele prime studii ale mele.

Dar, supt influența lui Hennequin și a „științificismului” lui mult mai mult decît a lui Bourget, am încercat să schițez, altfel decît prin frase de simplă literatură și prin aprecieri personale, figuri din literatura noastră. Astfel m'am oprit asupra lui Creangă, pe care-l văzusem odată la o adunare de dascăli, gras, gros, roșu, stingaciu și șiret, spuînd atîta cît să îndreptățească un vot de „pentru contra”, apoi, ca viu, rumăn la față, liniștit, cu trăsăturile înobilate, în sicriul incunjurat de cîțiva prieteni, ca magistratul Alexandrescu, care s'a ocupat de manuscrisele lui, palidul, visătorul Eduard Gruber, autorul cărții celei „Stil și gîndire” și care observa în însăși psihologia sa anormală rarul mecanism al audiiției colorate. Poate că și azi, cînd se scormonește mai mult biografia lui Creangă, ar fi ceva de găsit în acest studiu de concentrare, pe care Virgolici, primîndu-l cu un bun zimbet fericit, îl trimesese glorioasei reviste a junimiștilor săi, „Convorbirile”.

Cu altă simpatie am scris al doilea studiu de „critică științifică”, acela despre Veronica Micle, al cărui volu-

maș de duioase versuri apăruse abia. Acesta nu atita pentru dînsa, pe care Miron al meu o văzuse la Văratec în retragerea unei îndoite văduvii, dar mai ales pe ideal de șubreda și blonda ei fiică Virginia, care era să fie soția nenorocită a nenorocitului Gruber, cît pentru acela către care mergea adorația întregii ei poezii, Eminescu.

Poetul fără păreche a fost pentru mine o revelație fulgerătoare, un strămutător subit, ca prin minune, în altă lume. Zorzoanele lui Alecsandri, comoda lui aplecare către diminutive, sentimentele lui atenuate ca pentru o serată de salon bogat boieresc, cu perdelele groase, fotoliile îmbrăcate în pînză și candelabru cu lumînările de spermanțetă, toată imitația, vădită și nedeplin asimilată, a literaturii romantice franceze, se împrăștia ca o magie elegantă înaintea realității, și misterios de dulce și sumbre de o dramă omenească sîngerătoare, la acela a cărui cultură era culeasă din toate izvoarele și îndestul de limpezită pentru ca valul ieșit dintr'o formidabilă topire să curgă sigur și strălucitor, într'o revărsare simplă, ca un șivoiu de ape de la munte. Ideia se simțea ascunsă și supt cel mai cochet cîntec de iubire de spus la urechea celei îndrăgite și ea domina în puternicele acorduri de orgă religioasă pentru marile sfîșieri de suflet. Biruind greutatea unei limbi create din nou, aruncată în cuptoarele acestei trude intelectuale continue, forțată să între în cultul nou pe care-l impunea artistul nemulțămît veșnic de el însuși, prindeam fără voie, pentru a le păstra pe viață, rarile sonorități ale acestui graiu în care fiecă Ținut românesc și fiecă epocă istorică își aduseseră partea, precum aportul lor al tuturor, se adunase, înviind vechile legende, și din toate încercările și suferințele se împletise biciul unei satire care sîngera lovind.

Dorința de manifestare, în care asigur că nu era nici o vulgară ambiție, nici acea puerilă varitate care știe să

găsească alte drumuri pentru o notorietate zgomotoasă, dar lipsită de orice valoare, ci sentimentul că am de spus ceva care nu s'a spus și care, așa cum mă făcuse firea și împrejurările, nu se poate spune chiar în același fel de alții, mă ducea și la alt contact sufletesc cu lumea decît acela pe care mi-l ușurase așa de binevoitor un Tiktin și spre care mă încuraja, nu fără a mă sili la precisiuni în citații, Xenopol, în casa-i unde începeau să se adune membrii unui cerc literar, până la consulul grec Kritikos, — tatăl talentatului actor care mi-a intrupat apoi pe Alexandru, fiul lui Ștefan, — dintre favoritele triumphi-lare ale căruia răsunau strigăte de admirație pentru „peisanele romîni cu cîntece de te stupefesco“, Ziarul mă atrăgea, nu bietul ziar de provincie al liberalilor din Iași, la care totuși conducerea o avea un poet adevărat, un literat de merit, I. N. Roman, de origine Ardelean, frumos cap romantic supt cilindrul strălucitor, de modă atunci, și nici dogmatica foaie a junimiștilor, căreia îi dădea contribuții ascuțit personale d. A. C. Cuza, pe atunci un tînar extrem de elegant, aruncînd de supt ochelari săgeți sigure de țintă bărbaților, pe cînd femeile erau dăruite cu expresia elocventă a unor complimente de marchis, ci ziarul de polemică zilnică, aprinsă, necruțătoare, pentru altă politică, „Lupta“ lui Gheorghe Panu.

Nu știu prin cine mi-a venit, într'o vreme cînd jurnalele nu se prea cetiau, cunoștința acestui puternic instrument de agitație, în care articolul directorului, în conflict cu însuși regele Carol, de al cărui chipiu întors pe dos și de a cărui brînză de pe Domeniile regale era vorba atît de des, și fără îndreptățire, se deosebia printr'o logică strivitoare într'o formă lipsită de orice eleganță și desprețuind tot ce poate adăugi strălucire. Poate că acel frate mai mare care era pentru noi secretarul școlii, Teodor Vasiliu, Rachi, cum îi zicea toată lumea, entusiast adept al lui Panu și fidel membru al noului partid radi-

cal, care ştia bine că nu va ajunge niciodată la putere, dar puţin îi păsa de aceia, — tocmai ce trebuia ca să mi-l facă simpatic, ca ziar măcar, dacă nu ca organizaţie politică. Acolo, după un sfat care trebuie să fi fost al lui, am trimis cu sfială o corespondenţă, poate chiar două, până ce campania bucureşteană contra zguduitoarei pieşe de întunec, cu fantasme tolstoiene, a lui Caragiale, „Năpasta“, a trezit în mine acea nevoie, cu nepuţinţă de învins, de a sări în ajutorul cui e atacat, în drumul lui sigur şi liniştit, de haita intrigii, în faţa căreia, rănit, dar lovind din răspuseri, cu sete, cu voluptate, am stat o viaţă întreagă. „Lupta“ mi-a publicat o recenzie de caldă, indignată apărare a piesei.

Mai mult decît examenele bine date, la care Xenopol mă zădăria anume ca să dau răspunsuri în afară de materie, în probleme care pun la încercare sufletul unui tînăr şi-i arată îndreptările spirituale, mai mult decît lungile studii, puţin cetite, într'un cerc foarte restrîns, de la „Arhiva“, acest articol, după care voiu fi îndemnat să dau altele, până voiu ajunge foiletonistul literar al ziarului, a contribuit a face cunoscut, dincolo de lumea locală a şcolii mele, numele nou al cuiva care-şi cerea numai dreptul de a manifesta opinii de o sinceritate absolută, comunicînd şi altora ceva din informaţia pe care i-o dăduse pasiunea de a ceti. Nu era o exhibiţie, ci satisfacerea unei elementare nevoi de a mă mărturisi pe mine, de a predica altora sau de a li transmite o preţuire sau un despreţ pe care nu le puteam ţinea numai pentru mine.

Xenopol m'a chemat, şi mi-a vorbit cu interes, — el de a cărui judecată aspră mă temusem în ajunul unei licenţe pripite, determinată şi de şubrezenia unei tînereţe cu bătaie de inimă şi îngrijorări de viitor, cînd am scris, nu fără şovăieli cronologice, o tesă despre politica lui Mihai Viteazul —, cu un deosebit interes de apărarea căl-

duroasă a colegului și prietenului său de la „Junimea“. Dar cea mai mare și mai plăcută surprindere mi-a fost când, oprit pe stradă de Petru Misir, pe care-l cunoscusem doar la comisia de bacalaureat, am primit din minile lui, fără alte explicații, elegantul volum, abia apărut, al „Năpastei“, cu această dedicație, perfect caligrafiată după obiceiul autorului ei, cu aceste rinduri de mina însăși a mie necunoscutului Caragiale: „Criticului inteligent și conștiincios, care a binevoit a ceti întâiu „Năpasta“ și a cugeta asupra ei înainte de a scrie asupra-i“. Cu o astfel de prețuire acordată de așa de sus aceluia care avea încă obiceiul ca, înainte de a întâlni pe un mai mare decît dînsul, să-și verifice în gînd ce are de spus, pentru ca apoi să se întoarcă desperat, chinuit de remușcări pentru că a spus altceva decît ce era în stare, trebuia o vreme ca aceia, lipsită de orice obrăznicie, ca să nu scoată pe cineva din minți.

Pentru păstrarea unui echilibru sufletesc pe care nu l-a putut zgudui nici succesul unei licențe, pe care rigiditatea lui Densusianu n'a voit să mi-o acorde, mergînd și până la absentarea de la comisiune, în care a trebuit să fie înlocuit, și pe care ceilalți mi-au dat-o cu sentimente părintești, văzînd că din școala lor pleacă un om hotărît să nu piardă anii, pe cari atunci îi credeam așa de puțini asigurați, ai vieții sale, nici banchetul oferit de profesori, unică onoare, pentru care mi-am aranjat cu îngrijire bretonul bogat și moale care-mi acoperia fruntea, banchet de la care d. Găvănescul, ca o lecție, utilă, de modestie, s'a abținut, și pentru rămînerea în cuviincioasa atitudine a cui are de întreat încă mult lucrurile și oamenii, a contribuit esențial, ridicîndu-ne pe mulți sus de-asupra preocupărilor individuale și pasiunilor egoiste, binefăcătorul curent naționalist.

Nu ni l-a propoveduit nimeni, și nimeni nu ne-a în-

regimentat și nu ne-a organizat pentru represintarea și apărarea lui. Dar dincolo de munți se judeca, la Cluj, supt pretextul plingerii „Memorandului“, presintat nu regelui Ungariei prigonitoare, ci Împăratului legat de tradiția romană, urmașului „maicii“ Maria-Teresa și al popularului Iosif al II-lea, procesul unei întregi națiuni. Era în cursul, în primul volum tipărit al lui Xenopol, era în unele sugestii ale d-lui Găvănescul ceva care putea să contribuie la schimbarea sufletească pe care însă a determinat-o Eminescu. Și nu numai cel din poesiile alese de Maiorescu, care Eminescu și el însuși ar fi ajuns pentru această transformare, dar acela pe care, în „Prosă și versuri“ editate de Morțun, de socialistul internațional Morțun, ni-l revelau, cu „Influența austriacă“ și cu „Făt-frumos din lacrimă“, cu „Sărmanul Dionis“,— fără să fi ajuns noi atunci la atit de folositoarea cunoaștere a articolelor lui din „Curierul de Iași“, din „Timpul“, genială risipă de suflet în care era o întreagă doctrină naționalistă, de un caracter atit de românesc și individual, fără nimic din seaca frasă pompoasă a patriotismului occidental.

Teodoru, d-rul Vasile Lateș, merit unei așa de triste soarte, cu întunecarea, apoi totala potolire a minții, poate și Grigorescu, frumosul și vigurosul Grigorescu, care avea un așa de mare talent de elocvență retorică, fuseseră încă pe căile socialismului. Liberalismul decolorat și compromis putuse prinde numai pe Fintinaru, rămas complet isolat. De o influență a conservatismului unui moș Ventura, cumnatul lui Lascăr Catargiu, sau unor tineri boieri a căror frondă avea prea multă morgă „ciocoiască“ pentru ca să ne poată influența, nu putea să fie vorba: cu ce ochi ne uitam la aceia cari fuseseră prinși de interesul de castă: un Cananău, student cu funcție la Primărie, un Teodor Emandi, din Birlad, care nu se gândia că-l așteaptă o carieră diplomatică !; ei nu se bucurau, din această cauză, a aderenței lor politice, de nicio

vază printre noi, cum nici o ochioasă studentă, nu cu totul tânără, care ne trimetea să-i găsim trăsura pe ploaie, invocind pe „oncle Alexandri“. Și, astfel, de-odată, din orientalismul nostru provincial, în care se stinsese scintea revoluționară marxistă, țîșniră accentele, de mult ridicate și recomandate de Birsan, ale cintecelor naționale, trăgănatul „Deșteaptă-te Romine“, departe de sălbatecul, sfășietorul strigăt al durerilor milenare, armoniosul „Pe-al nostru steag“ al lui Ciprian Porumbescu, un Eminescu al muzicii românești, din care Albanesi și-au făcut imnul național, și răscolitoarea de patimi „Marsiliesă“.

Le-am cîntat destul și la congresul studentesc de la Ploești, care a fost pentru mine o inițiere neașteptată într'o nouă lume, pentru întâia oară avînd prilejul de a străbate țara, până la curatul, românescul oraș, până la captivanta vedenie de învălmășeală și de lumină a Bucureștilor, despre care Fintinaru, dus pentru o cură după mușcătura unui cine suspect, ni vorbise cu entuziasm, spunind că Iașul, sacral nostru Iași, nu e decît ca o mahală a acestei Capitale a Romîniei.

Lîpsa de program, de ordine și de măsură, mult inferioară însă scenelor de mai târziu, imbulzirea prin trenurile gratuite — dar și cu glume ca a hazliului, bătrîiorului Lazăr Teodorescu, care vorbea jidovește Evreilor și termina vîdîndu-se, cu „undinaft“ în loc de „a ghite Naht“, și, avînd în buzunar un bilet de tren ordinar în accelerat, cerea conducătorului să-l ducă „așa cum scrie în biletul lui“ —, jaful de prin gări, copilăriile care ne făceau să mergem prin prăvăliile ploștene, răscolînd marfa, ca să ni spunem apoi unul altuia: „uite, cînd și-o trebui, de aici să cumperi“, coborîrea pe scări șubrede, cu sutele, în adîncul ocnei de la Slănicul Prahovei, întîlnirile la un coleg muntean cu o familie modestă, încîntată de hazul „Moldoveanului“, care, stricînd socotelile tinărului filosof blond Pompiliu Eliad, în luptă cu Stuart Mill

însuși, conducea apoi la institutul Bolintineanu, în triumf, pe rumăna domnișoară a casei, acestea sînt numai amănunte fără mare importanță pe lângă *ideia țerii, a neamului, care se impunea, direct, nu prin cărți*. Ce era pe lângă această trezire de mindrie și de putere pretenția de superioritate a studenților munteni, altfel crescuți, de la cari cunoscusem la Iași numai ușorul despreț al d-lui Mehedinți, totuși un Sovejean din Putna, dar avînd gesturile, întorsătura de spirit a lui Maiorescu alături de naționalismul recent al Ligei Culturale, abia înjghebate de acești studenți, sau ochelarii albaștri de metafisician rutinat ai d-lui Mihail Dragomirescu, în urmărirea unor concepții personale pe care nu le-a părăsit cu toată aproape unanimă lor luare în glumă ! Ori, alături, umflările oratorice ale Dobreștilor din Ploești, „geanabetul“ cel mare, care a apărut o clipă, și bunul nostru conducător „micul geanabet“ ! Ori, iarăși, discursul, cetit pe foi cu slova nesigură, al lui Gogălniceanu, membru în Consiliul comunal din „urbea“ cu Stătuia Libertății, pe care pentru a-l scurta îl pîrliam cu luminările noastre ! Ori îndemnul de a căuta într'un fund de stradă obscură pe zeul liberalismului local, neinduplecatul republican Grigorescu ! Impresia de total era covârșitoare. Cu adevărat pentru întâia oară ne simțiam Romîni, Romîni pînă departe de tot, pînă la Basarabia lui Dragomir și pînă în malul riurilor largi care purtau în unde doina lui Grigore Bîrsan. Crez statornic de o viață. Nu, nu, Fintînaru n'avea dreptate: „cugețările de astăzi“ nu sînt totdeauna „prostiile de mine“...

Și astfel, a doua zi după licență, un drum mi se deschidea înainte peste care eram singur stăpîn, unul pe care, total nesfătuit, eram să fac, și în ceia ce privește viața mea casnică, multe greșeli pe care, cum sînt socotelile teribil de exacte ale vieții, care nu ține samă dacă aveai sau ba ochii deschiși cînd ai luat o hotărîre, le plătești pe urmă cu multă durere.

Deocamdată nu mai aveam rost în Școala Normală, unde era să las un singur prieten, credincios mulți ani de zile, până ne-am pierdut din vedere, Fintinaru. Întimplarea-mi scoase înainte și ceva neașteptat: o catedră, o bună catedră de curs superior la liceul din orașul unde numai cu citeva luni de zile înainte întrasem pierdut în zvonul vesel și în zbuciumul desmățat al unui congres de studenți fără scop și fără rost: Ploeștii.

O catedră de latină. Cum ajunseseam a ceti fără nicio greutate oricare clasic, m'am prezentat.

În vremea de azi, cind se deșiră, în ciuda legii prin care am căutat să înlătur atita nedreptate, dăunătoare școlii înseși, liștele reușiiilor la un „examen de capacitate“ în care, cum candidații sînt cu sutele, e imposibilă orice observație atentă a fiecăruia, orice cîntărire complectă a științei, talentului și aptitudinilor, multe și felurite, care se cer unui adevărat profesor, nu-și poate da sama cineva ce era atunci un concurs pentru o catedră secundară, într'o atmosferă de seriositate și de sigură judecată, asemenea, de altfel, cu aceia de decență și control la examenele anuale și la atit de importantele și de respectatele licențe pe care le cunoșteam.

Astfel într'o zi de Mart m'am dus a doua oară la București, unde un cald soare de primăvară contrasta cu îndărătnicele urme de iarnă din Iașul meu. În comisiunea care trebuia să mă cerceteze împreună cu doi concurenți, oameni în vîrstă și profesori cu experiență, erau numai profesori universitari. Atunci am văzut întâia oară figura de Dac torturat, cu ochii războinici infundați supt sprincenele stufoase, a lui Grigore Tocilescu, arheolog, istoric, om politic pe atunci, cu care nu giciam de loc care vor fi legăturile în viitor; ca și toți ceilalți, între cari cred că era și Odobescu, — nobilă figură, de o rară fineță, cu pletele crețe sure în jurul frunții drepte și largi, cu ochii albaștri viorii, de o feminină dulceață —, el a fost însă deo-

sebit de amabil cu băiatul venit de aiurea, de la o școală rivală și puținel desprețuită. La o ședință a Academiei Române, care-și avea localul într'o odaie din biblioteca Universității, am fost chemat chiar între acești învățați pe cari, la Iași, nu fusesem deprins să-i respect prea mult, și în „Arhiva“ am și publicat vre-o două dări de samă din domeniul filologiei române care erau destul de îndrăznețe : acolo cineva din foștii miei profesori, Caragiani, cred, m'a recomandat colegilor săi. Atîta-mi aduc aminte că între ei era încă unul din viitorii miei adversari la Universitate : V. A. Urechiă. Pe figura încă rumenă supt aspruļ păr cărunt, cu ochii mici supt ochelari, nu se arăta nimic din tragedia de familie, grozavă, pe care o văzusem desfășurîndu-se pe Calea Victoriei la un ceas de seară între făcliile aprinse.

Cu toate că luptam cu niște concurenți formați la Universitatea din București și cu toate că era vorba de o foarte importantă catedră din învățămîntul muntean, am fost preferat acestora. Tesa mea despre Virgil, scrisă pe baza lecturilor de la Universitate, contribuise poate la acest rezultat. Atenția lui Odobescu, membru într'un Consiliu Permanent în care figura și Hasdeu, era atrasă asupra mea, și aveam să simt în curînd efectele,—fericite pentru o așa de răpede carieră, care mă răsplătia de umilințele trecutului—, a acestei simpatii, care a fost caldă, durabilă și bogată în urmări.

Și la Iași erau prieteni cari se gîndiau cum putea să să fie ajutat tînărul cu înfățișarea nu prea solidă, care, numit la catedra din Ploești numai după 1-iu April al acestui an 1890, ca să se facă economie în budget în vederea pensiei atît de depărtate, era încă fără nicio altă ocupație decît folositoarea continuare a cetirilor sale. Vasile Gheorghian, de și căzut de la putere, era încă un factor de căpetenie în viața Iașului, unde represînta tipul omului politic de o corectitudine și de o demnitate desăvîrșită:

m'a chemat la dînsul, cu oarecare taină, ca pentru un lucru de cea mai mare importanță pentru mine. Nu pot zice că mărimile politice nu mă impresionau, de și pe Gheorghian îl mai văzusem din cînd în cînd, primit cu o mare deferență, în casa unchiului meu și cumnatului lui. Așteptarea mea a fost răpede satisfăcută : în cuvinte încete, grave, el îmi propunea să stăruie pe lingă un colonel amic ca să fiu primit, așa deșiriat cum eram, într'un regiment de cavalerie. N'aveam, bine înțeles, nicio grabă, și, fiu mai mare al unei văduve, cu un frate în armată, îmi puteam continua în liniște studiile peste graniță.

La o astfel de călătorie nu m'am gîndit însă eu. Peste cîteva luni, o bursă „Iosif Nicolescu“, de trei sute de lei pe lună, bani buni, era liberă, și fără concurs Odobescu, în înțelegere cu Hasdeu, mi-o va atribui. Deocamdată însă mă găsiu, din cauza îngrijorărilor pe care, fără ca eu să li simț motivul, le inspira sănătatea cuiva crescut și trupește prea răpede, chemat înaintea președintelui Consiliului de miniștri însuși, Teodor Rosetti, venit pentru cîteva zile la Iași. Fără să mă întrebe nimeni dacă vreau să fac politică și în ce club am de gînd să mă înscriu, fără să mi se ceară niciun fel de servicii pe viitor, mi s'a promis ajutor pentru a merge în Italia, și peste cîteva zile puteam să închid frumoșii galbeni ai lui Napoleon al III-lea și piesele de aur germane corespunzătoare, unii și celelalte de o potrivă necunoscuți mie, în sigurul șerpar cu care mă încingeam de cale.

X.

După licență

Am înțeles mai târziu numai că acești bani trebuiau să-mi ajungă vre-un an de zile, avînd să-mi aleg domiciliul în vre-un Sanatoriu — și bunul doctor Buicliu, el însuși șubred ca o frunză palidă bătută de crivăț, îmi și recomandase, deși fără a-mi găsi nicio atingere la plămîni, un asemenea adăpost la Montreux lîngă Geneva. De fapt am fost acolo, la întoarcerea din Italia, și mi-au ajuns să stau cîteva ceasuri în severul, recele otel din mijlocul vastei livezi, unde răsunau tusele prin culoare și noaptea capetele cîte unui sicriu sunau de scări, iar, a doua zi, să mă așez la masă cu tovarășii cari scuipau în tuburi de sticlă, ca să alerg îngrozit la doctorul local. „Nu e vremea curei“, a fost răspunsul — era în Iunie sau la sfîrșitul lui Maiu, — „iar, dacă un ușor catar de git te îngrijorează, pot să te asigur că ai putea să și mori căzînd de pe acoperiș“. Am plătit, am mulțămît și am fugit, — de parcă alerga după tinerețile mele, bucuroase de viață în toate privințile, un cîmîtir întreg cu sticlulele pline în mină.

Minunea cea mare pentru mine, capabilă să mă și îndrepte dacă în adevăr aș fi fost bolnav, a fost însă inițierea, subită, fermecătoarea pînă la amețală inițiere în natura și în viața, chiar și în literatura italiană pe care

n'o cunoșteam direct decît prin extrasele, oricît de competent și de cu gust făcute, din manualul lui Frolo și Ademollo, dar limba, din fericire, o vorbiam, și încă destul de curățel ca să nu mă cufund în masa desprețuită a străinului exploatat, de care pe urmă se ride.*

Fără nicio recomandajie din partea nimănuî, cu cit imi spunea așa de scurt și de sec în rindurile lui mărunte și banale „Ghidul“ în franțuzește al lui Baedeker, grăbit mai ales să-și recomande otelurile și restaurantele nemțești, m'am trezit, la capătul unui lung drum austro-german fără atracție, într'o seară întunecată, în lumea de umbre și de șoapte, de tăcere misterioasă și de trecătoare fantasme a Veneției. O, ce bine ar fi fost dacă nu m'aș fi coborît din gondola de piață, cu discuția neapărată la plată, în fața scărilor de marmură și stîlpilor auriți ai otelului Bauer-Grünwald, furîndu-mi astfel, prin odaia cu un galben pe zi și prin amestecata, confusa *table d'hôte*, acea sfătuire intimă cu spiritul însuși al orașului înfășurat așa de larg și de strîns de o așa de mare glorie! Mi-a trebuit să mă întorc apoi ani de zile, să locuiesc prin funduri de *campielli*, ca la bătrîna „Bruna Gregoretti născută Predonzani“, să stau alături de oacheșe cîntărețe care-și cercau glasul, de ofițeri de marină sorbindu-și cafeaua alături de fidela ordonanță, să asist la cumpărăturile cu panerașul coborît pe fereastră, să mă încurc și să mă descurc de zece ori pe zi fără a întreba, din sfială, pe nimeni, de la un unghiu drept de strădiță la altul, căutînd de-asupra caselor de granit crucea călăuzitoare a bisericilor, să ascult, noaptea, serenadele încercate la ferestile unde se vedea un cap de femeie tînără și de unde nu se arunca o cană cu apă peste focul curtenitorului și, zîua, plîngerea duloasă a copiilor răzleți acompaniîndu-se din armonică, să vorbesc oricui și oricine să-mi vorbească, să mă amestec în toate plăcerile și petrecerile și să văd, să înțeleg toate durerile acestui oraș unic pe care-l iubești

cu totul altfel decît pe oricare altul în lume, chiar decît acela în care, fiind născut, ți-ai fi găsit chemarea și rostul vieții, ca să uit ce mi-a fost această mare greșeală, a rătăcirii într'o vastă hardughie scumpă, gata să primească pe orice străin pentru a-l face să simtă că nu este în Veneția.

Și, în goana nebună a cui vrea să vadă cît mai mult, chiar dacă vede, neapărat, așa de rău, și mai ales a aceluia care constata din zi în zi, la fiecare nouă experiență de otel internațional ori de „pensiune“ pentru *forestieri*, cum joacă mai liber monedele de aur în șerparul lui, am văzut Padova, Vicenza și Verona, dulci orașe pașnice, în care se auzia vorbind tare glasul vremilor de crunte lupte și de mare artă spontanee și îmbielșugată, am prins priveliști trecătoare din Pisa, din Florența, unde mai târziu era să-mi am, pentru răbdătoare cercetări de arhivă, colțul meu într'o adevărată casă locuită și eram să-mi port pașii, călăuzit de mini nevăzute, de-a lungul Arnului palid și printre copacii solemni de pe povirnișul dealului sacru de la San Miniato, pătruns de o frumuseță a realizărilor trecute pe care n'o mai despărțiam de o realitate ea însăși atît de fermecătoare, înțelegînd în sfîrșit că una și alta merg împreună. Dar foarte confuze-mi revin primele vizite la Milan și la Florența. Roma mi-a apărut fără să mă pot isola în domeniul măreț al puterii de odinioară și fără să simt fiorul de care s'a cutremurat Asachi într'un timp cînd nu se învăța atîta istorie a Romanilor după escelețele cărți de erudiție ale Germanilor și ale Englesilor; apoi afurisita de călăuză cu legătura roșie mă stăpînia așa de mult, și școlarul de pănă ieri simția datoria ineluctabilă de a verifica pas de pas, ca și miile de turiști care-l încunjurau, tot ceia ce era însemnat ca remarcabil în paginile „ghidului“: o, fericele timpurile cînd, după lungi așteptări și cu greutate așa de mari, tinărul de dincolo de Alpi se cobora încet în-

cet, în sunetul de clopoței al diligenței, oprindu-se des de la un oraș la altul, ascultînd ce se vorbește în trăsură, trăgînd cu urechea la convorbirile populare d'împrejur, avînd neconținut senzația acestui lucru nou, de atîta artă și tot odată de atîta umanitate, pentru ca, la capăt, așa de obosit, dar stăpînit de atîta vrajă, să între în casa adevărat italiană a *albergatore*-lui, să fie dus cu un zimbet, cu o vorbă de prietenie ca pentru un fiu sau un frate în odăița răcoroasă, cu perdelețele albe, de la fereastra mărunță a căreia un gest ca pentru desvelirea unei statui să invedereze miraculul cu turnuri și portale, cu statui sure și fațade vărgate de marmuri colorate, al unei catedrale!

Dintr'o ultimă săritură am atins Neapole, unde, data aceasta, nu știu cum, am avut norocul să nu mă înfund în imensul oraș zgomotos și scuturat de friguri, ci să mă așez, cu sentimentul că aproape se zbate Marea sărutată de soarele cald, între portocalii și lămiții unei vile, mai mult casă particulară, unde abia dacă mai rătăcia, tăcut, un alt suflet de om.

În ceasurile cînd picioarele obosite refusau să mai meargă, cetiam cu lăcomie această literatură, odată așa de mare și rămasă și azi atît de interesantă. Clasicii i-am descoperit pe urmă, singur Tasso fiindu-mi cunoscut, cu grațiile lui gentile și sentimental medievale în jurul unui subiect de cruciată, însă în forma unui clasicism al cărui instinct n'a dispărut niciodată la această nobilă nație. Dar cu „I Malavoglia“ și cu „Mastro don Gesualdo“, chiar cu „Tigre Reale“ și cu „Il marito di Elena“ ale lui Giovanni Verga mă coboram încîntat în acea lume de sat italian din Sud în care e atîta naturaleză și atîta omenie și unde pasiunile ștrigă clar și cald spre îndestularea lor. Carducci, cu versul lui de bronz în jurul unor calme scene de clasicitate romano-elenică, îmi era rezervat pentru alt timp și pentru alt spirit, dar, în cursul atîtor și

atitor cetiri în literaturile cele mai deosebite; nimic nu-mi poate șterge din minte impresia lăsată atunci, la acea vristă, în acel cadru, cu acea atmosferă, a descoperirii unei Italii rurale, de o așa de veche tradiție și de o nouitate totuși așa de mare, cum am cules-o din paginile cochet tipărite ale cărților, cu coperta albă și titlul roșu, ale mîndrului, singuratecului povestitor naturalist al noii Italii. Numai în nuvelele norvegiene ale lui Bjoernsterne Bjoernson, cu albastre reflecte pe marginile munților ninși de-asupra mării etern reci, am avut acest sentiment de viață adînc înrădăcinată, dar avînd nevinovăția întăului ceas cînd omul, fericit și îngrijorat, s'a găsit în fața pămîntului pe care, cum se știe, Dumnezeu l-a făcut anume pentru această biată făptură a lui.

M'am întors cu pagini pline de însemnarea zilnică a minunilor prin care acuma ajungeam să văd multe lucruri cu totul altfel, fără ca totuși să mă fi desprins, prin aceste zile italiene date mie înainte de douăzeci de ani măcar, din încheștarea unor idei și sentimente ieșite mai mult din cartea cetită decît din privirea naturii și a oamenilor cu ochii miei, cu propriii miei ochi; prea învățat a primi, a asimila, riscînd pe alături numai o timidă cugetare proprie — păcatul școlii —, nu proiectam asupra realității înseși ființa mea, care și ea își avea și-si are dreptul la interpretarea celor care-i trec înainte sau vin către dînsa, și, pentru această liberare care nu vine răpede și ușor celui legat de cartea copilăriei și adolescenței; n'am știut întrebuița acest minunat mijloc de evadare din cetit și știut care e, în toate lucrurile și în toate sufletele ei, Italia.

Cum aveam un lung concediu, pe care nu-l întrebuinșasem decît pentru o mică parte în cursul acestei călătorii de pripă și de grija ultimului ban, era, pînă la deschiderea acelor lecții de la Ploești pe care nu aveam să le încep însă niciodată, tot răgazul pentru a relua

lecturi pe care cu și mai mare pasiune le-am urmat, luind acuma cărțile de la însuși Haimann cel mare, singurul care a întemeiat o bibliotecă circulantă, după vechii Rosetti și Winterhalder de la 1840. Niciodată n'am avut atita timp la dispoziție, atita libertate de spirit, atita bucurie de a învăța de la cei mai mari oameni ai lumii, al căror gând mai scump imi stătea larg la îndemână, ca atuncea, în acea vară a anului 1890, care a contribuit așa de larg să-mi întregască sufletul, ferindu-mă, în ajutorul unor grele și din ce în ce mai iubite studii de specialitate, de marea primejdie a îngustării orizontului, a pierderii simțului, așa de necesar, al proporției dintre lucruri.

Continuam foiletonul meu la „Lupta“, unde apăream din cînd în cînd, în indiferența lui Panu pentru ce umplutură literară puneam eu în jurul gilcevilor politice care mă desgustau adînc, așa cum ele sînt, fără altă țintă decît a intereselor personale, în jurul informațiilor zilei, supt desprețul, care nu se cobora măcar pînă la formele unei ipocrisii politicoase, al lui Emil Frunzescu, vechiu ucenic al lui Rosetti, și înaintea întrebărilor repetate ale lui Ion Bacalbașa, — splendid cu barba lui de Asirian, lîngă aspra figură poruncitoare a marelui ziarist care era, și este, fratele său Constantin —, dacă am un sistem critic al meu și, dacă, din nenorocire, nu-l am, apoi de ce nu-l am.

Norocul meu însă m'a pus în legătură și cu alți oameni, în altă atmosferă decît aceia cu fum de țigări, miros de cerneală și pripă a cugetării și scrisului care e, supt bătaia continuă a știrilor din afară, a redacției.

Arthur Stavri, care-mi confiscase cele mai frumos legate la Schönviszner în Iași din cărțile mele franceze, și mi le și arăta fără să mi le dea înapoi, se așezase la București, unde-și înjghebase o trecătoare viață de familie

și unde întâlnise o foarte bună primire pretutindeni, cu simpatica lui figură de romantic, cu alesele purtări de tînăr boier botoșănean și cu acea poezie pe nedrept uitată în care, lipsind un puternic sentiment și tot ce pot da ideile, era, în schimb, o musicalitate dulce, un simț al celor mai delicate nuanțe, un impresionism care plăcea. Cu dînsul am mers întâia oară la „Revista Nouă“, nu fără îndoieli în ce privește întîmpinarea pe care aş putea-o găsi pe lîngă Hasdeu, eu care-mi văzusem în „Convorbiri“ cele două studii de „critică științifică“ ale mele, de și cu greu, primite, — căci, dacă mă presintasem la Iacob Negruzzi, nu făcusem cererea de a fi admis și în casa, bine păzită de ciraci interesați la aceasta, a lui Maiorescu —, și care, pe lîngă aceasta, eram format în acele cercuri de la Iași, care, iubitoare de precizie și insuflăte de un hotărît realism, nu prețuiău de loc splendidele avînturi romantice, pe lîngă adevăr, și une ori chiar împotriva lui, ale visionarului basarabean.

Întîmpinarea a fost însă deosebit de bună, poate și pentru a răpi un credincios posibil grupului de un așa de strict exclusivism de la formațiunea intelectuală din față. În căsuța, din Strada Regală, a „Revistei Nouă“, biată prăvăltoară avînd în dos obișnuita odaie a patronului, profetul tainelor căutate în filologie și în istorie trona, o zi pe săptămîna, înaintea unei halbe de bere, încunjurat de o curte care nu era potrivită cu netăgăduita lui mărime. Era acolo, ca mai aproape al lui, Ionescu Gion, pe care se spunea că și-l dorise ginere: nalt, gras, pieptos și învîrtindu-și eroic bustul, fața lui ea însăși avînd aceiași înfățișare a unui baron medieval care și-a părăsit platoșa, așa de dîrz îi era înfipt părul aspru și așa de răsucită a bătaie roșcata mustață; numai ochii șterși, în cari plutia o dispoziție la glumele ușoare, vădia adevărata fire a omului încîntat de propria lui frasă, în care credea că descopere influența eleganțelor înhorbo-

tate ale lui Odobescu. Anecdoticul Speranță zimbia^m de supt ochelari în fața rotundă, placidă, — de loc autorul snoavelor lui populare, de altfel blînduțe, fără îndrăcita vervă a țeranului —, și de-asupra conversațiilor, în care Hasdeu însuși amesteca, potolit, mici răutăți, cu pipăratul său accent ruso-polon, se auzia vorba, smulsă din dinții strînși, a filologului Lazăr Șăineanu, om de o foarte largă cunoscință și cu divinații care, mai târziu, cînd s'a despărțit de țară, hotărît să-i uite și limba, i-au creat o meritată reputație în străinătate. Circulînd între acești obișnuiți, cu grija de a umplea halbele și de a îndeplini alte funcțiuni de chelner, o ciudată ființă cu lungă barbă blondă și ochii șterși melancolici își făcea de lucru, pe care Hasdeu o găsisse nu știu unde, pentru o sarcină care nu era potrivită nici cu originea, nici cu ocupațiile, nici cu aptitudinile lui. Îl chema Constantin Ghionis, nu știa bine românește — numele mîeu fiind terminat cu *a* se bucura de tratamentul unui substantiv feminin —, dar culegea și repartisa articolele, putînd face primite din neprimite și neprimite din neprimite, după relațiile personale, și figură ca secretar de redacție pe coperta cu desemnuri roșii încunjurînd portretele schimbătoare, operă fără gust a unui alt inventat, Vonsovici. Aici, cu voia lui Ghionis au apărut nu numai schițele din Italia, dar și al doilea rînd de versuri după cele, de alt caracter, din „Contemporanul“.

Atmosfera, din care nu lipsia gluma, era însă îngreunată de preocuparea continuă a directorului și amfitrionului și de profeția lugubră în legătură cu dînsa. De scurtă vreme murise singurul copil al lui Hasdeu, o fată frumoasă, bună și de însușiri intelectuale deosebite, manifestînd încă din anii adolescenței un distins și solid talent literar. De o sănătate șubredă, nesupravegheată în anii marii crize trupesti, copleșită de studii, de cetiri, de încercări în domeniul creațiunii, Iulia, iubita lui Iulie,² revenise din

Paris foarte greu bolnavă, și toate îngrijirile devotate n'o putuseră scăpa de la o moarte așa de prematură: la cimitir mica față palidă, ajunsă în șcavoul familiei, era obiectul mîngîierii și desperării nenorocitului părinte, care anunța, în prada ilușiilor spiritiste, pe care i le servia cu dobîndă Ghionis și soția lui, o profesoară francesă, dar, cu aceiași lipsă de sinceritate, și alții, ziua precisă, din Martie 1891, cînd mîla Domnului îl va reuni sufletește cu cea neconținut plînsă. Durerea-i smulsese o poezie nouă, în care puterea sfișietorului sentiment izbutia să învie forma, care rămăsese stingace și abstractă. Publicate cu îngrijire, în trei mici volume, versurile și prosa lulei erau cel mai prețios dar pe care-l putea face cel veșnic nemîngîiat, și nu mi-am dat samă în de ajuns cu cită nerăbdare aștepta el de la mine acele pagini de critică pe care această izbucnire de tinerească poezie le merita de sigur. Prin odaia glumelor, une ori și triviale, la Hasdeu însuși, vestit pentru aceasta, treceau decî une ori ca niște bătaii răpezi de aripi albe și se tîrau mucedede aburiri de cavou. Oricum, supț niciun raport, nu era bine de trăit aici, dar și din sufletul de părinte stingher al ilustrului stăpin al locului se desfăceau unde neprevăzute de bunătate, ca atunci cînd, la început chiar, cu degetele lui fine el dădea într'o parte „bretonul“ meu ieșean, restituind libertatea și lumina frunții.

În acele citeva luni de mare liniște și mulțămire ale mele Alecsandri, de mult slăbit de boală, secăt de cancer, se stîNSE. „Revista Nouă“ trebuia, în gîndul lui Hasdeu, să aibă o amintire mai largă a poetului unei întregi generații în mijlocul căreia descălecuse pe la 1856 tînărul Basarabean. Celui de curînd venit i s'a făcut marea cinste de a-i cere acele pagini. Trebuia să mă duc la Kogălniceanu, care-și petrecea bătrînețele îngustate și năcăjite de eterne nevoi bănești în vila sa de la Șosea, pentru a-i cere unele informații prin care schița mea ar fi putut

să capete o valoare de originalitate. Pe marele orator, pe adunătorul Cronicilor moldovene îl zărisem, 'cu burta lui enormă zguduită în birja cu care se transporta acasă, cum, drept și solemn într'un asemenea vehicul, privind princiar la lumea de pe trotoare, prinsesem din fugă, tot o singură dată, pe Alecsandri. Dar gândul că m'aș putea prezenta eu, cu ce eram, înaintea aceluia care personifica așa de mult din trecutul cultural și politic al neamului meu mă paraliza. Mi-a fost imposibil să teau hotărîrea care m'ar fi așezat în fața lui. Am scris deci cu căldură, așa cum mă pricepeam, studiul pe care l-am reunit apoi cu acelea despre Creangă și despre Veronica Micle în uritele volumașe ieftene a un leu pe care le scotea librarul ieșean Șaraga.

În scrisorile lui Maiorescu, ale obiectivului și totdeauna demnului, goetheanului și olimpianului Maiorescu, de care aceeași sfială mă oprise să încerc a mă apropia, am găsit cele două rînduri amare și nedrepte — *tant de fiel entre-t-il dans l'âme des... dieux?* — în care, orînduindu-și se lui Negruzzi să puie în „Convorbiri“ un simplu necrolog al lui Alecsandri, — orice alta, pentru un astfel de om, de altminterea întrebuițat la „Junimea“ mai mult ca un ornament dintr'o veche garderobă scumpă, trebuind să fie o lipsă de gust, — se vorbea și de tonul „sec“ pe care-l întrebuițasem eu în „Revista Nouă“. Durerea venia, se pare, din colaborația mea la publicația adversă, poate, iarăși, dintr'un articolaș de la „Lupta“, în care, de mult, opusesem critica de construcție a lui Gherea celei de catedră și de tribunal a omului care de sigur avea mari merite, încă nu destul deslușite, dar nu și sensul desvoltărilor istorice și neapărata lor perspectivă.

Nemuțămirea neiertătorului critic putea fi determinată de altfel și de faptul că avusem onoarea să fiu legat, în ciuda tinereții mele, cu acei fruntași ai literaturii românești dintre cari doi, odată membri ai „Junimii“, pe care

o părăsiseră, stăteau chiar printre cei mai iubiți din colaboratorii lui Hasdeu : Vlahuță, care i-a dat din cele mai frumoase poezii ale lui, iar Delavrancea, autorul „Sulnicăi“, i-a împodobit revista cu câteva din cele mai strălucitoare schițe ale sale, de o uimitoare noutate pitorescă, în care trăia tot sufletul, naiv și inventiv, complicat și mucalit, capabil de cea mai înaltă poezie și de cea mai exactă reproducere, până la urit și trivial, al părții muntene din poporul românesc.

Am început cunoașterea lor prin Caragiale. Discretul, onestul magistrat Vasile Tasu, vechiu credincios al „Junimii“, bătrînul cu care eram atunci înrudit, mă duse într'o zi în casa din Strada Polonă unde stătea dramaturgul, de curînd însoțit cu d-ra Borelli și tată al două încîntătoare fetițe, primitoare familie la care se adăugia sora d-nei Caragiale și unde masa deschisă era împodobită cu arhitectura măiastră a unor neuitate tîrturi de castane. Presîntat întăiu ca un negustor de nu știu ce, de lîină mi se pare, n'a trebuit să fiu sfredelit măcar o clipă de acei străbătători ochi negri de supt fruntea largă pentru ca să mi se spuie cine sînt. Foiletoanele din „Lupta“ le cetise și nu-î desplăcuseră, cu tot bagajul străin pe care-l purtau încă în spinare, și se vedea, de sigur, prea mult. În această primă vizită chiar am putut cunoaște comorile de improvizajie, cu atîta vervă și culoare și humor și simulată violență, cu un rafinat simț, moștenit, de mare actor, ale aceluia care, în toată viața lui, gonind după moșteniri, ca a „Momuloaii“, așa de iute cheltuită, și după multe închipuiri de la care nici n'avea ce cheltui, a fost, ca și în neîntrecuta conversație, un romantic de o formidabilă imaginație și de un strălucitor capriciu, și totuși s'a îndărătnicit, contra firii sale, să fie, și în comediile realiste, și în povestirile cu subiecte din același mediu real, și în observațiile corosiv de critice, un clasic până la obsesie și manie, rafinînd neconținut cel d'întăiu scris, chiar cu riscul să-i ia tot ce

e proaspăt în spontaneitatea creatoare. Și atunci mi-a recomandat pe reținutul scriitor geneves Rodolphe Toepffer, și cu bucățele de chibrituri răpede manevrate pe masă a căutat să-mi învedereze cum arta nu e decît o aproximație pe care cu un singur gest ușor poți ajunge s'o distrugi. Alexandru Vlahuță nu trecuse decît foarte puțin pe la „Convorbiri“, unde altele erau ideile conducătoare, care, de și revista părea deschisă oricărui oaspete care avea puțină îndemănare la scris și relații sociale bune, încă mai păstrau groaza față de orice putea fi tendință de a inova: Caragiale el însuși fusese adus a caricatură același liberalism de care, cu Rosetti în frunte, își risese în satire Eminescu, redactor la foaia conservatoare „Timpul“, dar de sigur nu ca un năimit, ci ca un convins tradiționalist, până la a vedea „Grcco-Bulgăria“ numai dincolo de partidul unei boierimi puternic învrîstă cu Fanarioții. Acela care, ca tînăr profesor, începuse cu atacuri împotriva mediului social, a păstrat totdeauna pornirea revoluționară pe care o vădiază încă de atunci poezii ca frumoasa „La oglindă“, cu

...saloanele bogate,

Unde mîntea nu gindește, unde inima nu bate,

așteptînd vremea cînd împrejurările îi vor permite, îi vor impune chiar, să iasă în față cu vechile arme, bine îngrijite, în mină. Atunci cînd, prin legătura între cei trei corifei ai mai noii literaturi, am ajuns a-l cunoaște, liricul cu glas adînc vibrant, cu vorba socotită, care ducea cu sine un trist mister, cu toată momentana viață fericită, și cu ochii adînci, cite odată străbătuți de scinteii, cari răsarău impresionant din întunecata față, tăiată de multe brazde, asupra căreia se lăsa pe frunte aripa de corb, ruptă parcă din pasărea lui Edgar Poe, se oprise în cariera lui literară, după năvelele pline de dureri sociale ca și de suferinți omenești, și vădit își căuta o cale.

Voință și hotărîre, pasiune, francheță, mergînd până la brutalitate, de militant liberal, care dădea „Voinții Naționale“,

„cearșaful“, eum îi ziceau adversarii pentru vastele proporții materiale, caracterisări pecetluitoare, ca „umbra ră-tăcitoare cu mustăți albe“ pentru Dimitrie Brătianu, fratele cel mare, răzvrătit contra celui mic, dar „mai voinic“, ori „Cleonte cel fără rușine“ pentru zburdatecul Fleva, Delavrancea, „Trubadurul“ cu alăuta în cuiu, aparținerea mai mult luptei pe care o purta și în care aducea tot atita crez cit adusesse Eminescu în apărarea partidului din față și în dogmatica osîndire a „roșilor“ de toate spețele. Cum Caragiale ducea în toate domeniile literare aple-cările și mijloacele omului de teatru, cum totul la Vla-huță făcea să răsune coarda melancolică, une ori, alte ori rebelă, a liricului, pictorul care trebuia să fie Delavrancea însufleția în felul său nu numai orice scria, — odată, desemnind ca o jucărie o roată la *Revista Nouă*, făcuse pe Hasdeu să conceapă studiul „Buccea și căpășină“ —, dar și orice vorbă, cu atâtea intonații deosebite și oricare din instinctiv rafinatele lui gesturi. Romanticul rămăsese, cu cravata în vînt, cu dirza îndreptare a frumosului păr blond și creș, cu mustața mică, ascuțită, menind războiu, cu strălucirea, de piatră scumpă, a ochiului profund albastru. El vorbea, judeca, lăuda, condamna, impunînd grupului păreri și simpatii sale.

Față de încercările mele, poetice, la care Caragiale se opria numai ca să-mi observe că „lacrimi“ nu rimează complet cu „patimi“ și recomandîndu-mi hazliul „pa-crimi“ ca să nu pierd duioasele „lacrimi“, și față de Vlahuță, extrem de rezervat în judecarea literaturii altuia, el mă pune să-i cetesc din caietul meu, și-și poate inchipui oricine ce bucurie putea să-mi trezească în suflet cînd el cerea să i se repete versurile din „Perikles“ :

Marea netedă, oglîndă de safir, doarme supt rază,
Pe Acropole zeița protectoare privighează
Peste tirgul alb ce 'ntinde dunga lui pînă departe,

sau, din „Tirol“

Iar țitèra sună 'n vale la vre-o stîină părăsîită,
Cîntînd dragoste nebună și durere nesfirșită,

și el însuși, cu glasul cald, catifelat, învăluitoare, trecea prin magia dicțiunii lui versurile fără pretenție ale „Iorguțului“.

Cei trei de o samă se adunau adesea seara, cînd la unul, cînd la altul, și i-am avut une ori, cu atîta recunoștință, în cămăruța popasului meu bucureștean. O singură dată, în casa pe care o locuia Vlahuță în dosul Legației bulgărești — la Delavrancea te duceai în fundul unei vaste curți, lîngă actualul cămin de fete „Spiru Haret“ — a apărut, presidînd patriarhal, cu fața-i de bun sfînt muscălesc, chială, blondă, surizătoare, cu o binecuvîntare în fiecare privire și cu o netezire în fiecare gest, acela a cărui idealogie se manifesta în cam greoaiele lui critice sociale și socialiste, netezite de o mină așa de delicată în ce privește stilul ca a „țovarășului“ său Nădejde; însuși Constantin Dobrogeanu, dublu pseudonim, care, în literatură se înlocuia cu alt pseudonim dublu, Ioan Gherea. Toată înfățișarea — și sufletul la fel — a prigonitului, a întemnițatului în sumbra Rusie țaristă, care părea că tirăște în pîctorul bolnav o amintire de ghiulea siberiană, era de o nesfirșită bunătate, de o dorință de a cîștiga sufletele pentru doctrina sa, pe care el o înțelegea fără ura ce se amestecă de alții în manifestarea, violentă și strîmtă, a acelorași credinți. Naționalismul meu nu se oferia înaintea originii evreiești pe care l-o cunoșteau cu toții omului muncitor și modest, care, cu atîta prestigiu cîștigat prin talentul său, nu oferia nimic pentru o cît de ușoară deviație a religiei sale sociale, ci se mulțămia să taie de dimineață pînă noaptea tîrziu halcele de jambon pentru visitorii grăbiți ai restaurantului din gara Ploești, unde stilul era de sigur mai bun decît ce scosese Ion Nădejde din silințele în altă limbă ale Rusului de educație. Rare ori o vorbă ieșia din gura aceluia spre care,

și în nădejdea unui larg studiu de explicație filosofică din parte-i, se îndreptau ochii celor de față, dar, cum la niciunul nu era nimic de scos pentru propaganda ce interesa înainte de toate pe omul care nu putea să aibă simț pentru imponderabilul estetic într'o limbă abia, și, insuficient, învățată, articolul sperat nu l-a avut niciunul.

Planul unei reviste literare, asupra căreia să planeze inspirația celui care făcea mai mult rău junimismului înfundat peste urechi în politică decît toate atacurile de caracter personal, fără direcție și fără program, ale „Revistei Nouă“, mijia la orizont. Dar despre această „Literatură și Știință“, ca și despre multe alte lucruri în legătură cu literatura, de care mă simțiam legat cu tot sufletul meu mai mult decît de orice ramură a științei în care-mi căpătasem o oarecare inițiere enciclopedică, va fi vorba mai târziu. Căci aceste relații, din vremea cea mai liniștită și plină de mulțămire a tovărășiei în trei, au continuat și mai departe, dar fără aceiași netulburată satisfacție, căci alții, de multe feluri, cu dîbace ambiții, au știut, ca de obicei la noi, să se strecoare la mijloc.

Depărtîndu-mă dintr'un mediu în care era pentru mine mai mult decît îmi merita yrista de nouăsprezece ani abia împliniți și puținele mele osteneli de școlar și de începător în scris, am luat, în toamna lui 1890, din nou drumul Apusului. Data aceasta drept spre Parisul unde trebuia să fac studii de trei ani de zile în atîtea domenii pe care nu le cunoșteau în de ajuns acei cari mi le recomandau solemn prin hîrtia „onoratului Ministeriu“.

XI.

Trei ani de străinătate.

Mă văd încă picat ca din cer, cu pălăriuța mea cenușie, cu fulgii unei bărbi începătoare, cu ochii speriați de acest indescrribil haos, în Parisul de la sfirșitul veacului trecut, în care, după întâia covârșitoare uimire, mi-au trebuit luni întregi, nu ca să-l înțeleg, căci nu fusesem trimis pentru aceia, și eram așa de strins de îndatoririle mele încît nici n'aș fi putut îndrăzni să încerc a pluti pe acest ocean, ci ca să-mi găsesc cuibul din care atîtea lucruri de învățat, mai tîrziu și atîtea de făcut, nu-mi vor putea îngădul să mă desfac decît pentru trecătoare și insuficiente priviri răpezi în acele orizonturi fără de capăt.

O gară vuind de lume, în care călătorii erau aruncați din proastele vagoane ale Companiei de Est, încălzite prin tuburi de plumb cu apă caldă, care, din ușa deschisă asupra unui frig cam ca la noi, și se aruncau în picioare de să și le sfarme dacă nu le păziai bine, apoi un imens bulevard înfășurat în mucedă ceață de toamnă, din care va ploua aproape neconținut, un miros de sufragerie în care abia s'a mîntuit o petrecere, fronturi nesfirșite de case negre înalte, una ca alta, o lume grăbită, chinuită, adăpostindu-și supt umbrele cilindrele burghese ori șăpcile muncitorești, femei care nu aveau în zilele de lucru răgazurile societății noastre de de-asupra care trăia numai în

serate și „picnicuri“, cu doamnele valsind moale în brațele ofițerilor cu epolette lungi de aur, strigățele prelungi, triste ale vinzătorilor ambulanți, cari erau pe toate străzile în tot lungul dimineții, o isolare, pentru mine, ca în mijlocul celui mai fără capăt pustiu, — iată ce m'a primit în dimineața cînd am făcut cunoștință cu cetatea imensă de unde atîta lumină mi se coborise în suflet și unde trăiau, inaccesibili, dar cu atît mai adorați, zeii miei literari, așa cum îi cunoscusem unul cîte unul — parcă aș fi trăit ani de zile între dînșii, împreună cu Caragiale, Vlahuță și Delavrancea, eroii indigeni —, din paginile delicat ilustrate ale lui Daudet, în *Trente ans de Paris*.

Casa mi-o știam d'inainte, de și cred că am petrecut cîteva zile în acel *Hôtel Rollin*, cu numele marelui istoric din veacul al XVIII-lea, „chiar lingă zidurile venerabile, dar foarte modeste, ale vechii Sorbone, plină de mucegaiu și de umezeală, dar atît de adînc străbătută de un trecut așa de mare. Panu locuise în acea casă din Rue des Écoles 6, unde am fost primit ca o veche cunoștință, cu acel maternul spirit al bătrinelor Franceze din mica burghezie, de doamnele Lagier, venerabile sexagenare, dintre care una avea o față purtînd biblicul nume de Judith, dar lipsită de tot ce poate da un Olofern înainte ca momentele de dragoste de care s'a bucurat să fie plătite de sabia pedepsitoare a eroinei. Două odăițe, cu obișnuitul cămin de marmură la care te uiți cînd ți-e frig și te miri ce răpede se consumă fără niciun folos loadba de lemn menită mai mult să lase un frumos jăratec de o jumătate de ceas, cu înaltul pat în care picioarele mele supt pilotele umflăte căutau în zădar, contra recelii învăluitoare, capetele unui bun „oghial“ moldovenesc cu meșteșug cusut, două, trei scăune și o măsuță de lucru, pe care m'am grăbit să înșir toate revistele la care colaboram, un dulăpior pentru cărți, — acesta era să-mi fie multă vreme sălașul. De-asupra, niște ofițeri

greci cu familie se distrau ținându-și totuși în ceasurile când lucrările date de profesori îmi cereau mai multă liniște, și mai-mai să se încaiere o luptă greco-romină în momentul când, sătul să bat cu bățul în plafond, am ieșit pe scară somînd inamicul să se presinte — și, el aparținînd elementului militar, m'am convins că e gata să ia însuși ofensiva. O nenorocită de sluguliță, înfășurată în hăinuțe negre, care apărea un ceas, două pe zi pentru a face curățenie, cu pretenția de a i se îngădui, supt pretextul că duce portocale acasă, să împuțineze provizia noastră de cărbuni puturoși. Nu știu unde mîncam înainte de a face, într'o locuință ceva mai largă și cu alt orizont, bucătăria acasă, dar duse erau pe luni de zile bielsugurile moldovenești cu care, după torturile școlii, mă obișnuisem.

Societate românească nu mi se recomandase, și eu însumi n'aveam cum și cînd s'o caut. La doamnele Lagier era însă un Român, și ce zdravăn, masiv și serios Român, viitorul doctor și general doctor Vicol, care locuia însă intermitent, anumite legături feminine răpîndu-l cu săptămîinile grijii gazdelor. Ne vedeam foarte rar și cu dînsul. În otelul mobilat din fața Sorbonei au descins apoi, pentru studii în altă direcție, vechiul meu coleg de clasă mai înaltă la Botoșani, Evolceanu, foarte hotărît să nu piardă timpul și muncind din greu la filologul Otto Riemann, pe care l-a pierdut în urma unui accident în Alpi; bun concetățean și prieten, care ținea contabilitatea exactă a datoriilor pe care toată lumea le făcea la economiile lui. Apoi, Bucureștean din Giurgiu, plin de mîndria unei tese despre Cabiri și a laudelor lui Odobescu, Teohari Antonescu, mititel și slab, cu ochelari savanți, d. Rădulescu Motru, pe vremea aceia complect boem în apucături — și Evolceanu era în măsură s'o știe mai bine decît oricine, — până ce, nesatisfăcut cu filosofia francesă, și-a luat zborul către un Berlin mai metodic și mai original,

d. Dianu și el student la latină, închis feciorelnic într'odăiță totdeauna incuiată, din care un foc a făcut să iasă ca prin minune și o tinăra ființă feminină. Ba chiar unul din fiii bogatului proprietar N. T. Popp din Craiova, venit pentru niște studii de drept. Odată am fost chemat într'un colț de Vaugirard la un pension ca să cunosc pe o domnișoară Poenaru Căplescule, care se cerea inițiată, prin insistențele mamei sale, în misterele limbii latine, dar nu eram om de angajat pe bani pentru preparații acasă, și nici bruna mea elevă cu ochii mărunți de șoarec nu înțelegea să-mi jertfesc timpul pentru dînsa.

Atiția... La secția istorică din Școala des Hautes Études, care se cere presintată cu îngrijire pentru cit bine am luat eu de acolo, și nu-l pot uita nici până acuma, era numai un Român, al cărui nume nu cred că trebuie să-l spun, un gras și oacheș Oltean, foarte dibaciu în a recurge la vechi cărți uitate și a face din ele tесе nouă, foarte apreciate, lăudat fiind chiar că a căutat să învie cu talent opinii poate pe nedrept părăsite, și tot așa de dibaciu în a muta pe cheiuri cărțile pe care voiă să le cumpere, dintr'odăiță în alta cu prețul considerabil mai mic: mi-a spus de la început că el a venit ca să se pregătească pentru catedra pe care pe urmă mi-am permis să o ocup eu, iar el n'a ocupat niciuna. Mai târziu numai, ca elev al Școlii Normale Superioare, unde Odobescu izbutise să-i capete un loc, a apărut Pompiliu Eliad, dar mediul cel nou a prefăcut foarte răpede pe fostul școlar al lui Maiorescu, sigur că va deschide drumuri cu totul noi în filosofie: n'au trecut decit vre-odă cîteva săptămîni și l-am văzut venind la mine foarte spășit, ca să-mi spuie că a căpătat o tristă, dar folositoare convingere: că nu știe nimic și că trebuie să reiea toate de la capăt. Eu, care n'aveam despre mine, cu școala mea din Iași, aceiași convingere, m'am raliat, firește, dar, de acuma înainte, pentru cîteva ani, cu toată prietenia, la această convingere a lui.

Studentii români erau mulți, aproape incalculabil de mulți, dar nu mergeam eu acolo unde-i puteai găsi cu grămada, neocupați, zgomotoși, gata să se injure și să se bată, prin cafenelele în vogă din acest Cartier Latin cu legiunile internaționale de tineri de toate națiile, unindu-se numai prin grija amărită a carierei și prin aplecarea către petreceri în tovărășia unui public feminin special, cu care omul însurat n'avea nimic a face. Cite unul dintre bursieri se risca pe acolo, din curiozitate sau din patima de a juca tablele, și astfel Teohari Antonescu s'a găsit expus brutalităților unui institutor bucureștean venit pe sama lui, care-și pregătia doctoratul în drept.

Ne-am dus atunci la Legație ca să-i cerem intervenția. Dar personalul diplomatic, cam de vrista noastră, ne-a primit cu toată autoritatea pe care i-o dădeau înaltele lui funcțiuni. Ministru fusese Alecsandri, și locul rămasese neocupat, interimatul fiind ținut de d. Nanu, a cărui asemănare cu președintele Carnot era în adevăr uimitoare. Dar până la d-sa era drum lung și, când l-am văzut, am căpătat numai neapăratele recomandării „să nu ne batem“ Izvorul de dreptate nu funcționa. Și, de altfel, niciodată de la Legație nu ni-a venit un sfat, o direcție, un indemn. Și tot așa va fi și aiurea, la Berlin C. Diamandy primindu-mă, când veniam să-mi reclam bursa, cu întrebarea: „Dar ce, muriți de foame?“. Eram singura nație în care colonia, compusă mai mult de studenți, era lăsată cu totul de capul ei. De aici a rezultat că, la moartea lui Manolescu, marele actor, la moartea lui Kogălniceanu, care n'a supraviețuit ultimei lui operații, sicriul străinului a fost dus la gară în goana mare a unei trăsurii a pompelor funebre, fără ca, din sutele de tineri români, unul singur să fi fost acolo ca să aducă omagiul îndoliat al recunoștinții.

Așa singur am stat în acești ani de studii franceze, singur cu profesorii miei, cu lucrarea căreia în curînd

m'am consacrat, cu cărțile pe care le găsisem pe cheiuri și de a căror binefacere neprețuită va fi vorba pe urmă. Odată însă mi-a venit o foarte veche cunoștință, poetul Gheorghe din Moldova, mititel și bondoc, roșu și iute, pe care, căsătorit de curînd cu înalta, palida soră a lui Vasile Conta, Ana, Statul îl trimesese pentru studii de statistică pe care le urmă cu un moldovenesc și botoșănean răgaz, pe cînd soția lui, foarte inteligentă și neasămănat mai întreprinzătoare, făcea tot posibilul ca să cîștige din această scurtă ședere, și, ajutată de o soră de mult așezată ca doctoroaie la Paris, răscolia orașul în toate colțurile.

Mă mutasem acuma în Rue du Cardinal Lemoine, la doi pași de locuința veche, în al doilea etaj al unei case curățele, cu o grădină părăsită alături și în față cu nuditățile unor băi, și aici, avînd în serviciu și o harnică bucătăreasă și fată în casă corsicană, de un mare devotament, mobilasem două odăi cu *boiserii* și tapete de postav, cumpărînd din banii bursei cu îngrijire socotite, și din ce-mi dădea suplîntorul de la catedra din Ploești, o mobilă care mi se părea culmea luxului: canapea, fotolii îmbrăcate în catifea, o bibliotecă. Puteam chiar să poftesc la masă și, odată, într'un ajun de Anul Nou, am trimes după răsăritul soarelui de a doua zi pe fostul coleg ieșean Gane așa, încît trebuia să întrebe ca să-și găsească domiciliul. Stăteam într'o casă unde stăteau și pensionari, a căror dispariție o semnala doliul de la poartă, dar și cite un misterios student care la miezul nopții bătea la ușa necunoscutului ca să ceară chibrituri, dar nu mai știa unde i-o fi odaia, și între atîția locatari eu eram pentru *concierge*-ul alsacian, pe care așa de rare ori îl treziam cu obișnuitul *Cordon s'il vous plaît* ca să-mi deschidă ușa, unul din cei mai respectabili și prin corespondența, ziare, reviste, jurnale, care-mi venia din țară, motiv pentru care Cerberul nostru mă ridicase la treptele

nobleței, intitulându-mă statornic, doi ani de zile: „Monsieur du Chorka“.

Petrecerile nu puteau să existe pentru cine avea o sarcină așa de grea pe umeri: să ajungă în acei doi, trei ani la nivelul colegilor franceși, pregătiți altfel și în alte împrejurări, iar, dacă e cu puțință, să-i și întrecă. Rare ori, mult mai rar decât ceilalți bursieri, la cari, ca la Evolceanu, se trezise o neașteptată și absorbantă pasiune pentru muzică, mergeam la teatre, și tot așa de rar la Operă. Niciun spectacol nu mi-a lăsat vre-o amintire, afară de un *Par le glaive* al lui Richopin, romantic interpretat de sumbrul Mounet-Sully. Iar la Operă am avut prilejul să văd cum cade, în ciuda frumoaselor cintece de pustiu ale Turanienilor săi, cu o regină prizonieră în frunte, *Le Mage* al lui Massenet. Văd încă pe grosul tenor Escalaïs, Basc după care se nebunia Parisul, și pe cîntăreața cu glasul clar, dur și sec, d-na Melba, spre care atenția Parisienilor se îndrepta mai mult pentru că știau legătura ei cu blondul pretendent la tron, ducele de Orléans, care, mai tîrziu, cumișit, dar nu pentru prea multă vreme, a luat în căsătorie, cînd eram eu la Viena, pe osoasa nepoată a lui Franz-Joseph, Maria-Doroteia.

Dumineca, încercam excursii în împrejurimi. Dar atita lume se arunca asupra tramvaielor, unde se făcea controlul biletelor, și asupra cochetelor *bateaux-mouche* de pe Seina, încît groaza și desgustul pe care mi l-a inspirat totdeauna îmulzeala omenirii nerăbdătoare de a lua cît mai răpede un loc cît mai bun mă făcea să mă întorc, adesea, înapoi.

N'am cunoscut casa unui coleg franceș, burgheșia acestei societăți așa de prudente și de econoame ferindu-se, cu dreptate, de orice străin care n'ar fi fost îndelung și cu îngrijire verificat. La profesori nu era obiceiul să se meargă, și încercări făcute naiv mi-au dat lecții usturătoare. Nu știu cum, și prin cine, m'am po-

menit însă într'o seară în bogatul apartament al lui Émile Picot, fostul secretar al prințului Carol, cercetătorul literaturii noastre trecute și al cîntecului nostru popular, despre a cărui publicație în acest domeniu vorbisem cîndva fără ca el s'o știe, și, acolo am găsit pe un German încă tinăr, cu lunga barbă castanie, care s'a recomandat d-rul Gustav Weigand, viitorul creator al Seminarului românesc din Lipsca. Îmi aduc aminte că, vorbind tot despre lucruri românești care plictisiau vizibil pe atunci așa de volnica și de blonda doamnă Picot, eruditul frances mi-a pomenit cu admirație de Nicolae Mavros, care, spunea el, „era singurul om în stare a vorbi franțuzește ca în secolul al XVIII-lea“.

Societatea francesă, de la care, ca măsură înțeleaptă, ca organizare a muncii, ca discieție și eleganță sobră, aveam așa de mult de cîștigat, mi-a rămas total neștiută, ca și colegilor miei, trimeși și ei numai pentru carte, tesă și diplomă, pe cînd, înaintea noastră, din boieria românească se formaseră exemplare strălucite de echilibru intelectual și de grație în purtări tocmai prin viața în familie francesă, ale cării defecte nu le puteam lua, cu firea noastră așa de deosebită, dar ale cărli atit de mari calități ni-ar fi fost de un neprețuit folos. Și nici în cercurile intelectuale, în care un Georges Diamandy, și din cauza banilor săi generos împărțiți, se simția ca acasă, n'au avut intrare aceia dintre noi cari iubiam literatura și lucram în domeniile ei. Mai fericit era doar Pompiliu Eliad, care și-a dobîndit între normalieni — ca înainte de dînsul un Țițeica la matematici — din acele prietenii francese, greu cucerite, care nu te părăsesc însă niciodată: în cazul lui, aceia a unui de Martonne, marele geograf, care s'a găsit prin Eliad legat de România, căreia nu i-a închinat numai o operă clasică de geografie fizică și umană, ci i-a adus așa de mari servicii în întregirea de mai tîrziu a hotarelor.

De școală însă mă țineam. Nu însă în condițiile absurde ale programului care mi se dăduse, dar a cărui îndeplinire, firește, n'a cercetat-o nimeni. Fusesem trimes pentru limba greacă, dar eu, care mă gândiam la filosofie și la istorie literară, n'am făcut nimic pentru a începe studii în această direcție, și astfel Odobescu m'a mutat în toată forma, oficial, la istorie, spre care nu simțiam încă de ajuns ce mă leagă în toată tradiția, și politică și culturală, a amînduror familiilor din care mă coboram, ca și nesfirșita mea curiozitate și iubire de sufletul omenesc, oricum și oriunde, ceia ce e mai la urma urmei singurul lucru vrédnic de interes și de simpatie care există în adevăr, în cer și pe pămînt.

Dar, după noul îndreptariu ministerial, unde nu trebuia să merg eu? La Școala de Înalte Studii de sigur, dar și la Sorbona, dar și la École des Chartes, care e în stare să reție singură pe cineva, și la École du Louvre, care e pentru artiști, și Dumnezeu mai știe unde. Era deci de toată necesitatea ca, fără să consult pe cei cari mă întrețineau de la București, să cercetez eu însumi terenul, să experimentez materii și profesori și să încerc selecția fără care învățătura mea ar fi fost mai mult o orbecăire și o pierdere de vreme.

Trebuia făcută întiiu alegerea între școlile înseși și, rebel față de autoritatea școlară, așa de competentă încît putea fixa și un program amănunțit pentru studii de specialitate peste graniță, am ales Școala *des Hautes Études*, singură Școala des Hautes Études, unde eram dator, de altfel, după același program, să-mi ieau diploma.

Cu altă îndrumare, i-aș fi putut urma stăruitor lecțiile fără a lăsa la o parte pe celelalte. Dar „școlăria“ ieșeană era încă prea mult stăpînă pe sufletul meu ca să îndrăznesc a-mi face, din toate părțile, un program propriu. Nu-mi voiu ierta niçiodată că am fost doi ani și mai bine la Paris pe o vreme cînd se putea asculta la Collège de

France un Renan, cînd la ședințele solemne ale Academiei se putea zări un Taine, fără să fi căutat a cunoaște pe autorul „Istoriei Literaturii engleze“ și mai ales pe acel interesant spirit, făcut tot din nuanțe și din tot ce îndolala poate da ca atingere ușoară, ironică a lucrurilor și a ideilor, pe care era să-l cetesc, în acești ani de studiu, în acea „Viața a lui Isus“, în care frații de Goncourt, ajunși de mult familiari miș în romane ca și în schițele din viața secolului al XVIII-lea, vedeau urme ale stilului lăptos al George-î Sand, ca și în nobilele și frumoasele lucrări despre originile creștinismului părăsit de dînsul și chiar în acele diderotiane *essay*-uri de formă dramatică fermecînd pe atîta lume. N'am ascultat eu, care era să fac o tesă cu subiectul și din literatura francesă a evului mediu, o lecție la Gaston Paris, care era să-mi șteargă în schimb pagini întregi din această tesă cu mențiunea nu prea măgulitoare: „c'est insensé“... Tot ce era dincolo de „școala mea“ părea ca nu mă interesează: n'am auzit o conferință, n'am asistat la o solemnitate a inteligenței francese, n'am căutat cu ochii curioși și plini de admirație la aceia cari în deosebite domenii o represintau; în lupta continuă a ideilor tinereța mea n'a luat parte pentru unul sau pentru altul, n'am pus mîna decît pe revistele unei specialități pe care, astfel, o strîmtam eu singur. Tot așa nu urmăream nimic din viața politică francesă supt oblăduirea chiposului Sadi Carnot, menit unui tragic sfîrșit, pe care caricaturile și criticile vîndute pe strădă îl represintau așa de lemnos încît rămîneau într'însul dinții leilor trimeși de negusul Abisiniei, și a autoritarului Constans, presintat de Rochefort ca un asasin recidivist, iritînd pînă într'atîta pe omul sigur și cumpătat, încît conflictul a produs în plină Cameră o răsunătoare palmă, urmată de dorita demisie ministerială. Cortegiul fostului Împărat al Brasiliei, bunul bătrîn dom Pedro, a trecut prin Piața Concordiei fără să mă fi deranjat

o clipă de la ocupații, așa de onest și așa de îngust înțelese.

Și totuși era o vreme cutremurată de multe furtuni: un Ravachol, un Vaillant puneau bombe la poarta caselor burghese, care se lăsau pe o coastă, și de Întăiu Maiu oamenii Primăriei acoperiau cu nisip arterele principale ale Parisului ca să permită, contra încercărilor de revoltă muncitorească, șarjele splendizilor chiurașeri. Era apoi a doua zi după aventura, dusă până la marginea succesului, a frumosului general Boulanger cu ochii albaștri și barba blondă, și abia plecase în exilul spaniol lungul poet sarbăd al naționalismului agresiv, Déroulède. Republica, trecută prin nesiguranțele militarești ale lui MacMahon și prin scandalurile cu decorațiile ale lui Grévy, nu era prea solid asigurată după douăzeci de ani, încă neimpliniți, de existență. Ducele de Orléans se presintase, contra legii care înlătura pe urmașii vechilor dinastii, ca să-și facă datoria militară de Frances, și, pentru mărețul dar făcut Academiei, ducele de Aumale, fiul lui Ludovic-Filip, era îngăduit să apară în mijlocul familiei pe balconul din fața parapetelor Seinei.

De și lipsiau acum manifestațiile la statuia Strasbourgului pierdut, de și respectul pentru știința germană era așa de mare încit un biet băiețandru cu numele, ridicul, de Hund, dar pronunțat: „un“, era considerat la școala noastră ca întruparea însăși a celei mai bine informate și mai metodice erudiții, gândul trecutului, al gloriilor de odinioară, al hotarului întreg nu perise. Alsacieni erau pretutindeni, și se cetiau romanele lui Erckmann și Chatrian, paginile durerose ale lui Edmond About și, în vremea cînd, după afacerea Schnaebélé, funcționarul alsacian arestat de Germani la graniță, caii cavaleriei au stat o noapte întreagă cu curelele pe dinșii, naționalismul frances al abatelui Wetterlé încălzia inimile. Alianța rusească se desemna ca o garanție a unei viitoare revanșe și în-

tregiri, și visita escadrei Țarului, înapoiată de amiralul Gervais la Kronstadt, era salutată de cele mai entusiaste speranțe.

Legea de Tripla Alianță, eram stimați pentru valoarea militară ce ni se recunoștea, dar prezența noastră în tabăra adversarilor nu contribuia de sigur să facă simpatici supt raportul politic pe supușii lui Carol de Hohenzollern: un obraznic coleg frances a și întrebat odată pe unul dintre noi „de ce nu ne lăsăm anexați de Rusia“. Ne aștepta în curind procesul intentat de antreprenorul nemulțămît, Hallier, și un tribunal internațional va fi chemat să judece, după pledoarii care nu erau făcute în limba țerii. Din partea noastră, trebuie să spun că eram impresionați, mai ales înainte de a o vedea, de a trăi în mijlocul ei, de impunătoarea Germanie, căreia Wilhelm al II-lea, tânăr, limbut, plin de talent, măgulitor și gata de toate sfidările, îi dădea pare-că un nou avînt, pe cînd în Franța republicană nu vedeam decît neînțelegeri, conspirații și spirit de anarhie. Unul din profesorii noștri, totuși un excelent republican și un om de stînga, ni spunea la curs că poate cea mai bună soluție la 1848 ar fi fost acceptarea regenței ducesei Elena de Orléans, ceia ce ar fi scutit de catastrofa, încă așa de dureros simțită, a Imperiului al doilea. Pentru a înțelege în adevăr Franța ar fi trebuit acel simț intim care leagă om de om la două popoare care nu numai au asemănări, dar urmăresc aceeași țintă și împărtășesc astfel aceleași bucurii și aceleași desiluzii.

Deci, ceia ce părea că este și sfatul statornic de la București, numai Școala. Școala fără relații în afară. În zădar Hasdeu îmi dăduse un bilet pentru slavistul Louis Leger, pe care-l cunoștea, cred, mai mult din scrieri decît prin relații personale. M'a primit învățatul încă voinic cu acea înfățișare ironică și cu acea blagă în vorbire pe care străinul o înțelege așa de greu și în care crede că

recunoaște o intenționată și crudă luare în ris: numai târziu de tot, după războiu, am putut prețui sentimentele adevărate ale aceluia care-și trăia în retragere ultimii ani. Mi-a mărturisit la acea primă vizită că Hásdeu îi e foarte simpatic, dar că nu apreciază metoda de lucru, pe care și eu o judecam așa de fastuos romantică, a învățatului român, și m'a poftit să mai vin în zilele și la ceasurile, irevocabil fixate, cum e obiceiul, invariabil, la acești oameni așa de muncitori, când se aduna ceva lume la dînsul, mai ales, firește, dintre clienții lui slavi. Odată — și n'am prea profitat de invitația aruncată în treacăt, la care se adăugia și îndemnul de a merge la „Otelul Societăților Savante“, unde am auzit întâia formă, cu cochete și nepotrivite triluri la sfîrșit, a Marsilieseii —, odată, zic, am dat acolo peste o traducătoare din rusește, Ru-soaică ea însăși, femeie între două vrste, a cărei întrebare: ce impresie mi-a făcut, era de natură să mă neliniștească. Principiile mele, ca și vristă și aspectul ei, m'au pus la adăpost de orice primejdie, mai ales că în aceste grele luni de inițiere școala avea așa de mari pretenții față de totala mea desorientare.

Am cercetat la început mai mulți profesori, dar am rămas pe urma numai la patru, cinci, iar, ceva mai târziu, trebuie s'o spun, cu singur subiectul tesei mele, care mi-a cerut doi ani de muncă și mi-a lăsat o prețioasă disciplină pentru toată viața. Totuși, până târziu, ideea unui doctorat la Sorbonă, dacă mi-ar fi primită licența — și erau dispuși să ție samă numai de bacalaureat —, m'a urmărit. Alesesem chiar și subiectul: poezia latină în Italia modernă a lui Sannazar și Vida, însă m'am oprit la observația, spusă cu o francheță pe care m'am învățat greu s'o primesc, în toată sinceritatea și utilitatea, dar și în brutalitatea ei, ca de judecători pentru cari în asemenea cazuri nimic n'are a face decît chestiunea însăși, că o licență francesă se capătă printr'un „dresaj“ pe care eu

nu-l am și că risc astfel, de și mai „savant“ decît cei de lingă mine, să nu reușesc. Iar asemenea proiecte la oameni cari lucrează încet, aproape fricos, amenințau să-mi compromită reputația. Însuși Gabriel Monod, care domina secția noastră la „Hautes Études“, a scris protectorului meu Xenopol că „improvizez în erudiție“ și, mai târziu, cînd îl rugam să-mi caute editor pentru un „Carol al XII-lea la Bender“ pe care nu l-am scris niciodată, el îmi cerea presintarea prealabilă a manuscriptului și, înștiințat de suflete bune de la noi, muștra în toată forma pe tînărul profesor de Universitate că, îmbrățișînd prea mult, uită de tradițiile școlii.

La început deci am mers și la un Roy, la un Thévenin. De cel d'întăiu, gras, roșu, vesel, încrezător— și luat în ris de ascultătorii lui —, m'a îndepărtat pînă chiar această „bucurie“, care nu avea înfățișarea abstrusei științi ale cărîi mistere eram chemat să le pătrund. Tot așa nervositatea aceluî conferențiar de instituții care era Thévenin, pe care l-am mai revăzut odată după un șfert de veac, biruînd încă nervii săi zdrobiți, cari-l făceau așa de greu de ascultat.

Un mare folos aș fi putut trage de la vioiul Giry, care preda diplomația. Nu știu ce m'a făcut să părăsesc un curs așa de necesar, rămînînd să învăț eu singur ceia ce acest excelent profesor, prea curînd dispărut, care e autor al unui manual ce cu greu va putea fi înlocuit, îmi ținea gata în îndemină.

Rămîneau deci abatele Duchesne, Monod și d. Charles Bémont.

Duchesne, editorul vechilor biografii ale Papilor, *Liber Pontificalis*, și presintatorul „Romei subterane“ cu mormintele martirilor, în pregătirea admirabilei Istorii a Bisericii, scrisă după cele mai bune tradiții de formă ale științii franceze, era Voltaire în carne și oase, dar și în spirit. Aceiași fină formă a craniului, aceiași viță de păr răsucită

pe luciul pleșuviei totale, aceiași ochii proeminenți, cu aceiași tinerește ștregară strălucire într'inșii, aceiași gură larg tăiată și răsfrintă asupra dinților absenți. Și aceiași eternă îndolală, exprimată în nuanțe de o subtilitate infinită cu privire la lucruri pe care le lovia, fățiș și pieziș, cu atit mai mult, cu cît erau mai în general primite. Cite oase de mucenici au fost răscolite de mîna aceia suptîre fără a tremura înaintea sacrilegiului care, odată săvîrșit științific, era întovărășit de nelipsitul zîmbet al feței întregi: încă unul căzuse jertfă unei neiertătoare analize! Unde se închina lumea, nu era totdeauna sfîntul. Voiu ști mai tîrziu numai ce dușmănie stîrnise la Roma acel fel de a fi, cîte lupte a trebuit să poarte abatele pînă a ajuns, — biruit întîiu de Jonnart, diplomatul care expulsase pe Constantin al Greciei, ceia ce l-a făcut pe abate să cutreiere librăriile Parisului căutînd operele învingătorului, — membru al Institutului, director al Școlii din Roma, unde adesea a sperlat pe Monsignorii tipicari, și, ultima dată cînd l-am văzut, îngrășat și puțin obosit, în 1920, mă cerceta ce sînt bolșevicii, exclamînd apoi: *Oh combien grande est la bêtise humaine!*, și mărturisindu-mi spaima lui înaintea valului de erudiți pe care fabricația noastră-l aruncă asupra unei societăți cu o direcție așa de deosebită. Dar, pentru moment, mergînd să-i presint o tesă, pe care o credeam destul de bine făcută, cu privire la o alegere de vechiu Papă medieval, și făcînd să î se ducă de servitoare cartă de vizită a importantei mele persoane, el m'a privit cu aceiași luminoasă ironie pe față, recomandîndu-mi să păstrez cartonul meu pentru altă ocazie.

Foarte distinsă figură de sever calvin, dintr'o veche familie de pastori din părțile Genevei, cu barba mică în două părți, fața încă tinerește rosă, cu ochii foarte usați supt nedespărțirii ochelari, Monod vorbea încet, cu un aier de tristeță, presintînd, cu scrupulositatea profesorilor săi germani, la cari se gîndia cu o jenată recunoștință

sanitarul din 1870-1, — cînd a scris adînc simțita cărticică *Français et Allemands* —, despre instituțiile france care erau de mulți ani de zile singura lui ocupație științifică. Ascultînd o expunere evident prea specială, în prea mici amănunte, fără nicio silință, pe care ar fi socotit-o scăzătoare, de a introduce în ea formă și viață, nu știam la acest profesor, atît de respectat, ce alese și duioase intimități ascunde aparența glacială și mohorită. Soț al fiicei lui Herzen, cugetătorul revoluționar al Rusiei, trăind în căsuța-i de la Versailles, Rue du Parc de Clagny, într'ó tovărășie sufletească din cele mai distinse, și cu prezența unei rude mistice a soției sale, crescînd cu cea mai mare și mai discretă iubire o fiică, pe care am revăzut-o apoi la Roma, la Școala Francesă, pe vremea iubitului abate Duchesne, pe lîngă care, eretic de figură și de vorbă, colegul calvin părea un aspru Jansenist catolic, și care e azi d-na Rist, și pe acel fiu, Bernard, în care pusese atitea speranțe și pe care l-a luat, în ce chinuri!, ostenele anume impuse de superiori fără inimă tinărului soldat, Monod ascundea de lume cu cea mai mare grijă această viață intimă a lui, așa de scumpă și așa de rară. Odată am mers la el ca să restituu o carte, și visita n'a durat zece minute. Acolo am putut simți tot ce coboară în suflet religia unei așa de covîrșitoare autorități, trecută prin atitea persecuții.

Tinărul Alsacian protestant care prezintă izvoarele istoriei Angliei într'un curs, care păcat că n'a fost publicat, de cea mai mare precisiune și cu o formă plăcută, d. Bémont, avea față de noi o atitudine mult mai deschisă. Autor al unei tese frumoase despre Simon de Montfort, ajutorul lui Monod la vestita *Revue Historique* se lăsa atras, din nesfîrșita lui bunătate, și la convorbiri în afară de materia predată. Bunele sfaturi se găseau totdeauna din bielșug la acela care ne-a cercetat apoi în țară, ne-a urmărit cu atenție și, în timpul războiului, ni-a arătat

una din acele simpatii profund înțelegătoare care mângâie de suferinți și dau încredere în neapăratul succes al cauzei celei drepte. Și până astăzi, la capătul atitor dovezi de prețuire pe care unele critici firești nu le pot slăbi, e o mare bucurie pentru mine de câte ori ochii, încă așa de vii, plini de o neastîmpărată inteligență, ai octogenarului membru al Institutului, care a părăsit cu eleganță conducerea revistei, dar îi dă neconținut o prețioasă colaborație, se opresc asupra aceluia pe care l-a îndreptat la începuturile unei cariere care și ea s'a prelungit, spre desperarea urmașilor nerăbdători, așa de mult.

Îndemnul cel mai activ mi-a venit însă de la cineva care aparținea Sorbonei, între noi nu chiar atât de respectatei Sorbone, îmbulzită de studenți cari-și aveau în vedere examenele, unde am auzit o singură dată pe Lavisse, istoricul Prusiei lui Frederic, alcătuitorul, cu bizantinistul și cercetătorul Rusiei, Rambaud, al celei mai recente „Istorie generale“ franceze și, obișnuit cu alte direcții, n'am revenit la lecțiile făcute literar de frumosul bătrîn cu ochii albaștri și ascuțita barbă cărunță.

Aici era însă, întrecînd pe toți prin cea mai absolută și mai rece rezervă, până într'atîta încît ni se părea că voit nu ne recunoaște pe stradă, un profesor care, înainte de toate, de și declarînd că nu-și recunoaște nicio aptitudine didactică, niciun talent de a comunica știința sa, — și s'a retras peste puțin din învățămînt, pentru a trece la conducerea, pe mulți ani de zile, a Arhivelor Statului —, căuta să-și formeze elevii și altfel decît prin lucrările scrise de la „Hautes Études“, și să-i introducă în publicitate. Blond, cu ochii mici supt ochelari, cu un ascuțis de barbă aproape tăios, puțin cîrn, cu un profil între Eschile și Paul Verlaine, — poetul suferinților și capriciilor boeme sămănînd astfel cu cel mai impecabil și observat dintre erudiți, — Charles V. Langlois, vorbea încet, cadențat, sacadat, afeccionînd unele comparații ca aceia a „vinului

nou în foale vechi“. Acei mărunți ochi de miop și de observator m'au deosebit de la început dintre colegii francesi, printre cari îmi aduc aminte numai de mărunțul, brunul și prietenosul Lucien Foubert, pe care nu l-am găsit mai târziu, — iar de la „Hautes Études“ îmi rămîne numai actualul director al Imprimatelor la Biblioteca Națională, d. de la Roncière, fiul amiralului, și el însuși istoric al Marinei, pe a cărui mare învățătură, liniștită și distrată, o încunjura respectul tuturor camarazilor, veniți de la Școala Normală și de la École des Chartes. „D-ta ai mai cetit vechi documente?“, mă întrebă profesorul de paleografie, care a descoperit îndată că știu latinește, grecește și chiar nemțește. L-am mărturisit că nu. Și, imediat, nu pentru o lucrare în scris, care se presintă, se analizează înaintea colegilor, se laudă ori se critică, și se restituie, dar pentru un articol în „Revue Historique“ — uriașă onoare! — mi-a dat să cercetez la Biblioteca Arsenalului, unde era sub-bibliotecar vecinul nostru de bancă de la Hautes Études, Franz Funck-Brenzano, — un bun tovarăș pe care nu l-am mai revăzut, de și acum vre-o treizeci de ani a fost la București pentru o conferință, dar fără a mă cerceta, — manuscrisul, de mult neglijat, dar care mi s'a vădit imediat atît de interesant, al Scrisorilor lui Philippe de Mézières, cancelariu al insulei Cipru și predicator neobosit de cruciată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Cu ce se tem'am pus la lucru și de ce mîndrie am fost cuprins, de și continuam colaborarea mea la mai multe reviste românești, cînd pe dosul copertei de la „Revue Historique“ s'a anunțat apropiata apariție a unui studiu de „Pierre Jorga“!

„Pierre Jorga“ n'a luat acest studiu de inițiere ca un exercițiu de formă, în vederea unei înaintări școlare, ci s'a pasionat ca de un om pe care l-ar fi cunoscut, cu care ar fi trăit împreună, ale cărui dureroase aspirații către ideal le-ar fi împărtășit, pe care l-ar fi servit în lungile

lui călătorii și la căpătiul căruia ar fi veghiat în chilia de la mănăstirea Celestinilor din Paris unde și-a închis suprema desiluzie și dorința de izbăvire prin moarte. De acum înainte, luni de zile, dintr'un an în altul, afară de vacanțele pe care, pentru altfel de viață și alte îndeletniciri, eram grăbit să le petrec în țară, am trăit cu acela din a căruia cugetare și activitate am făcut întinsa țesă care mi-a cucerit diploma de la „Hautes Études“!

De acum înainte, viața d'impresur, chiar și lecțiile celor doi, trei profesori la cari urmam și mai departe, mă reținea mult mai puțin, foarte puțin chiar. Timpul mi-l voiu împărți după necesitățile înseși ale acestei ocupații absorbante de care, cum e bine în orice faptă omenească și cum n'o pot recomanda în de ajuns tinerilor de azi, eram legat cu toată inima.

După cetirea ziarelor care-mi veniau de acasă și care erau respectuos suite sus nobilului român „Monsieur du Chorka“, luam în cercetare cheiurile, unde era comoara cărților, pentru a căror cumpărare îmi rezervasem importanta sumă zilnică de douăzeci de centime, păstrându-mi însă dreptul de a mă împrumuta, în casuri excepționale, din budgetul zilei următoare, cu sume care puteau să se ridice până la unul, doi sau chiar cinci franci, cea mai înaltă jertfă pe care puteau s'o pretindă operele de bibliofil în cea mai frumoasă legătură sau publicațiile rare. Asigur că nu se pot găsi ușor pe lume plăceri ca aceia pe care o simțiam când, între nouă și unsprezece ceasuri de dimineață, în aierul așa de viu totdeauna, une ori chiar periculos de viu, pe malurile pietruite ale Seinei, cărîndu-și vasele normande încărcate cu marfă și purtînd pe covertă toată familia „căpitanului“, plus cîinii, pisicile și bucătăria lui, luam pe rînd o lădiță după alta, la vînzători, masculini și foarte adese ori feminini, pe cari-i cunoșteam temeinic, căci de la această străbateră psihologică atirna și prețurile ce se pot desbata: de la Polonul cu note de musică,

purtîndu-și ciudata coadă sură împletită pe spate, până la cea din urmă din grasele cumetre cu bonetă neagră, pe a căror față stacojie erau însemnate toate vînturile de pe apă, iar nasul, de un roșu mult mai pronunțat, trimetea și la frecvente și abundente libații la mîltele cîrciume din față. Prada seducătoare o duceam cu voluptate acasă, și ea merita toată această vădire de bucurie, căci de cele mai multe ori era în adevăr de valoare. Se puteau achiziționa pe atunci, în ciuda sfaturilor date de librării de la spate, pentru prețuri foarte mici cărți din cele mai folositoare și mai pline de atracție. În special cele în limbi străine, cu cărțile germane, neapărat, în frunte, nu se bucurau de nicio trecere și se îmbiau pe nimic, — de unde pentru mine și avantajul de a mă adînci în cunoașterea acestor limbi pentru a trage tot folosul din cumpărăturile mele, care se ridicau din ce în ce mai mult, cu sutele, cu miile, ca o movilă, într'un colț al odăii de culcare, după ce fuseseră foilețate voluptuos în seara liberă de muncă și scutită de grijă a cui nu duce nicio răspundere și nu poartă nicio luptă.

Astfel, tot ciocnind în cutare „Istoria dispariției păgînismului“, limba germană mi-a intrat în minte altfel decît prin lecțiile de la Botoșani și de la Iași, până la Universitate. Iar, cum frumoase cărți engleze îmi căzuseră în mină, pe dinsele, începînd cu „Poemele“ lui Shakespeare, legate în marochin roșu, pe care le păstrez, m'am îndărătnicit să li dau de rostul cuprinsului. Întăiu am încercat în tovărășie cu Eviolceanu, care s'a desgustat de această dificilă gîcire a unui text poetic așa de plin de aluzie și așa de împovărat de apucăturile sufletești ale unui timp mult deosebit de al nostru. Am continuat singur, fără a recurge la dicționar. Trudindu-mă astfel dimineața în pat, până a nu sări în odaia rece a doamnelor Lagier, cu fiecare pagină din îndrăznețul roman de profeție al lui Bulwer Lytton, „Ultimul dintre baroni“,

m'am trezit știind englezește fără să am în materie de pronunțare decît noțiuni mai degrabă vagi. Încercasem spaniola la Iași și o cetiam curent; aici am deprins, pe volumașele, de la Garnier, din „O Parnaso Lusitano“, limba portugheză; pe cea daneșă mi-am însușit-o din nu știu ce memorii de pe vremea lui Oehlenschläger; am deprins suedesește, pe vremea cînd cetiam în traducerea edițiilor Nilson seninele, dar și energicele *Synneuve Solbakken* și *Arne* ale lui Bjoernsterne Bjoernson, după însuși textul episcopului Tegnér, în celebra lui epopeie scandinavă, de clare și aspre trăsături, dar și cu o sentimentalitate care nu e a Eddelor norrice, „Saga lui Fritjof“; în olandesă m'au introdus foarte ușor romanele, frumos tipărite, ilustrate și legate în pinză albastră cu aur ale sfătosului Van Lennep mai mult decît poezia, mai grea, a începuturilor secolului al XIX-lea de la Helmers la Bilderdijk. Singurele limbi slave și turanice îmi rămîneau cu totul necunoscute, și pentru marea lor greutate mi-ar fi trebuit altfel de răgazuri.

După dejunul de amiază, servit de Corsicana tragică, purtînd însă numele soțului ei frances, fidela Marie Rialand, care, mai-mai, lăsîndu-și zburdalnicele fete la Paris, ar fi venit și în țară, luam omnibusul, totdeauna pe imperiala de sus, plină de privesți, la care se adăugiau cele, de alt gen, la însuși suișul scării în virticuș, pentru Biblioteca Națională. Lucram de zor în largă-i sală de lectură servită de bibliotecari dintre cari cite unul — îl văd și acuma scîlpînd din ochelari, mișcînd din țuluc și gata să mă înțepe cu barbișonul sur — era în stare să mă pîndească oare întregi până voi pune la alt loc o carte din rafturi ca să-mi aud osînda păcatului după strigătul servitorului, incîntat că și el colaborează la actul de vindictă: „Monsieur, on vous appelle au bureau“ și apoi, de de-asupra țepoasei bărbuțe: „Monsieur, vous devez être Anglais“, cea ce nu era un compliment. Alt-

fel de sală de lucru decît a culoarelor și depositelor înguste, obscure, pavate cu cărămizi seculare, de la Școala noastră ; o sală plină de sute de oameni, fiecare cu ticul său, lingă aceia cari, mai ales după amiazi, dorm liniștiți fără o tresărire ; și pocniri de pupitre, scăpări de cărți, sisăitură stăruitoare ale nervoșilor, totul punctat de pașii de sentinelă ai supraveghetorului căutîndu-și o victimă, pînă ce, la un ceas după sunarea clopotului care anunța că nu mai poți cere cărți, glasul invitînd la plecare al funcționarului cu buletinele se aude poruncitor : „Messieurs, on va bientôt fermer“ ; „Messieurs, on ferme“, „On ferme“. Fără a mai pomeni ce așteaptă, cu o octavă mai sus, în sanctuariul, din rîndul al doilea, al manuscrisurilor, unde să nu uiți numărul celui la care lucrezi, căci altfel îl poți privi, inaccesibil, cît vrei, afară numai dacă nu cutezi a-ți lua libertăți, totuși aspru blamate, la care un drept foarte contestat și-l dă multul păr alb din cap și din barbă.

Acolo, zi de zi, în măsura în care se umpleau fișele mărunte, scrise cu cerneală albastră, se deslușia figura cavalerului picard căruia-i închinase doi ani din tinerețea mea. Îl vedeam plecînd de acasă, sărăcuț și fără protecție, după aventuri, mergînd în depărtatul regat de Neapole la tînărul rege, cîrînd jertfit, Andrei, apoi amestecat în nesfîrșitele episoade ale Războiului de o sută de ani, descoperînd în sfîrșit misiunea sa supt steagurile „bunului viteaz“ regele Petru al Ciprului, bucurîndu-se la luarea Sataliei, spumegînd de minie. cînd se părăsește Alexandria Egiptului, cea mai frumoasă cucerire, tîrîndu-și apoi îndoielile la încercări de piraterie pe coasta Siriei, pentru ca, îmbătrînit, să se retragă, ca să scrie amintiri și îndemnuri, în Franța nașterii lui. În mijlocul celui de-al doilea an de Paris, cartea era gata, și cîu analizele literare care i s'au suprimat pentru a nu împovăra și

mai mult budgetul școlii, și așteptam sentința, temută, a comisarilor responsabili.

Și ce dulce era, după atita muncă, să ieau „batoul“ pe Seina, să ascult distrat strigarea stațiilor până la „Pont de Sully, la Bastille!“, să pornesc pe cheburile acum pustii, pe lângă fete pentru mateloți, care-mi strecurau la ureche „Joli garçon“, și să mă infund în strada vechiului Cardinal Lemoine, unde aștepta în apartamentul mobilat din banii miei masa de sară și plăcerea inegalabilă a răsforirii cărților pescuite abia în cursul dimineții.

Pentru tesa mea trebuise să fac și un drum în Italia, cu bieții trei sute de lei smulși de la Ministeriul de Instrucție, acum încredințat unui tânăr avocat, cu care era să am multe legături și de multe feluri, Take Ionescu, și care ni se părea nouă că s'a cam grăbit. Am debarcat într'o Romă alta decit a otelurilor de atunci doi ani, într'o cămăruță de adăpost mai ieftin, unde am redactat, nu fără emoție, petiția către însuși Papa, ca să fiu admis a lucra în Archive. Eram recomandat de profesorii miei Școlii franceze din Roma, și astfel m'am presintat directorului ei, Geffroy, autorul Istoriei Suediei, pe care-l văd încă în umbră, cu părul alb în jurul frunții. Am fost dat în sama unui blond coleg francez, care era acolo cu familia, nevasta săltându-i un prunc pe brațe, și care mi-a vorbit de morga cu care Bourget străbătea museele, rostind aprecieri convenționale, de această Romă a monsignorilor, în fața cărora, spunea el, „e un straniu amestec de fineță și de prostie“. Cu el am străbătut străzile populare și m'am oprit inaintea costumului din Campagna cu tabliete așa de asemenea cu catrințele noastre și cu alba cămeșă plisată ieșind din cochetul corset de catifea. Apoi, după ce așteptam îndelung, într'un îngust culoar,— dincolo de care Sfintul Părinte, prizonier din voia sa, însuși Leon al XIII-lea, se primbla în grădinile sale, invisibil—, să treacă oara „precisă“ a introducerii în cămă-

ruțele cu registre, intram cu sfială și-mi luam locul la mesuța unde mă primia cu un zimbet cite un amabil Iesuit cu barba lungă ca a preoților noștri. Încet-încet servitorul comod aducea volumul cu corespondența Pa-pilor din secolul al XIV-lea, și vecinii francesi îmi stre-curau taina cum se pot desmorți picioarele în Archivele Vaticanului: lira regelui Umberto, *jouer de la lyre*. Cînd și cînd, un clopoșel suna, și toată lumea se ridica în pi-cioare: era un cardinal care trecea. Și, de cumplita grabă cu care mă strîngeau atîta material și așa de puțini bani, de mincam cu o liră — iar lira! — la un mic restaurant supt colonada Sf. Petru, unde în rest mi se strecura și cite o *lepta* fără curs a regelui grecesc Othon, mă tre-ziam noaptea, urmărit de vedenii, strigînd de-mi spe-riam vecinii.

Un drum în Anglia, cu Gheorghe [Kernbach și soția lui, fricoși și nemulțămîți călători, m'a dus la Londra, cu străzile rătăcitoare, cu cărțile englese frumos legate și frumos mirositoare — atunci am primit în suflet]pe Car-lyle, și m'am simțit altul după cetirea „Revoluției fran-cese“, a lui „Frederic al II-lea“, a lui „Cromwell“, cu nesaș sorbite la Paris. Stăteam într'o casă cu trei surori, dintre care două își aveau bărbații în largă lume și unde-și avea sălașul tot felul de lume: un tînăr Italian, un Grec cu favorite înfoiate... După vederea Londrei, Avenue de l'Opéra îmi părea o aleie de provincie. La Oxford am lucrat, fără a privi împrejur, asupra scrisorii lui Philippe de Mézières către regele engles Ricard al II-lea. Ne-uitate inițiere literară, care mi-a turnat în suflet o bine-cătoare concepție religioasă, idealistă, activă, care mă susține și până astăzi, în ciuda lucrurilor și a oamenilor.

În sfîrșit, la capătul anului 1891, cu acea lipsă de sen-timent în materie de învățămînt pe care o păstrasem de la studiile mele ieșene, unde, dacă izbutiam fără voie

a-mi crea simpatii, nu era pentru mine ca om, ci pentru bunul școlar și pentru tânărul capabil de a avea și de a manifesta cu francheță și curaj idei proprii, am plecat din Paris fără o mărturisire de recunoștință față de profesorii miei, cărora li datoriam atita, și cari, la plecare, mi-ar fi spus și ei ceva — dar, iarăși, poate să fi fost în această condamnilă indiferență și foarte mult dintr'o sfială pe care și atitudinile profesoriale mi-o întăriseră —, și am plecat la Berlin. Programul cel mare al șederii mele în străinătate mi-o impunea, și cite unul din studenții de la Paris mă și precedase în această Germanie, de un așa de mare prestigiu, care era și aliata noastră.

M'am trezit deci într'o zi de iarnă în glacialitatea unui Berlin alb de zăpadă și străbătut de niște curențe de aer așa de reci încit, strecurându-mi-se prin mineci, înghețau brațul până la cot: o mare schimbare și o reală suferință după iernile parisiene în care ninge și îngheață așa de rar, aerul totdeauna umed păstrându-se neconținut suportabil. Tot așa de frigid imi părea totul: casele fără trecut, ridicându-și blocurile care nu primiseră patina de fum și de istorie a celor din Paris, largile străzi drepte prin care șuiera vîntul din stepele polono-rusești, piețile vaste, bisericile calvine și protestante făcute pentru un raționalism religios supt zero, fără dangătul de clopot care une ori la Paris, peste tot vuietul infernal, din care lipsia atunci acela al automobilelor, cu birjarii bețivi și hărăgoși *jaisant trotter cocotte*, imi amintia dangătul neobosit din turnul bisericii Sfintului Ioan de la Botoșanii rămași în fund, tocmai în fund, și pentru toată viața. Supt zero erau privirile oamenilor, cari, cu toate tulburările anarhiste, recente, care sfărmaseră citeva geamuri pe chiar Unter den Linden, în apropierea palatului-cetate al Împăratului legiunilor biruitoare, dădeau impresia că sînt comandați,

că se găsesc totdeauna supt ordin și gata de o temută inspecție. Pe cînd uniforma francesă, nesimpatată de muncitori, se ținea ascunsă, aici „haina Împăratului“ se expunea pretutîndeni și era bine să-î faci loc pe trotuar, chiar cînd apărea un simplu sublocotenent. Ochiu îmi păreau că aruncă scîlpîrî de oțel și talia se ținea șa pînă dreaptă ca și cum și acolo ar fi contribuit teribilul crivăș care înghiață. Grupuri militare cu coiful pe cap străbăteau aleile capitalei prusiene în ciudatul sunet de pastorală al flautelor, în zornăitul de farsă populară al clopoștelor prinși de un adevărat tuiu turcesc cu coada de cal spînzurînd în vîrf: lumea n'avea destui ochi pentru această intrupare a mîndriei naționale. Cîndva am zărit și pe stăpînul tuturor energiilor și tuturor splendidelor manechine: marele poet romantic cu acvila lui Lohengrin pe casca de argint avea însă, în trăsura-î care luneca răpede din și spre Schlossul strămoșilor, o privire mai curînd vagă, dusă după visuri pe care și în domeniul social, la începutul domniei sale ambițioase, încercase a le realiza, și nu era nimic imperial nici la Împărăteasa grasă și palidă, cu ochii foarte mărunți, nici la grupul de copii în mondire fredericiane, cu micuța princesă zglobie la capăt, care se expunea la toate fereștile.

Supt *drill* și *exerzieren*, care contrastau așa de puternic cu oarecare lăsare în voie a șăpculițelor roșii francese, era însă, în ciuda constringerii școlare, și altceva: o burghesie nu atît de deosebită față de cea francesă și un intelectualism familiar în legăturile sale de școală și de societate și chiar rebel față de formidabilul Stat care se clădise în fața lui și contra lui, dar nu și peste dînsul, strivîndu-î mîndria și aspirațiile.

Luni de zile petrecute în Germania de Nord și apoi în cea de Sud, cu două ierni aspre pe acel pămînt cu care n'am întirziat să mă deprînd, mi-au putut învedera în de ajuns aceasta.

Întitu în Berlin chiar, la gazda mea însăși.

Mi se recomandase, de Evolceanu,—care era mai de mult acolo, despărțindu-se de Parisul unde nu mai avea, după moartea lui Riemann, pe profesorul său și căruia soliditatea Berlinului, cu marmura și porfirul adevărat ale galeriilor de artă, îi impunea așa de mult—, pensiunea unde se adăpostia el, în pașnica Dorotheenstrasse, totuși la numai câțiva pași de Universitate ca și de Schloss cu tainița vulturilor. Mare casă de raport, servind mai multe familii și jos, cu cheile în mână, un rebarbativ portar-temnicher vorbind cu secul și durul accent berlines. Frau Döllen, bătrână văduvă israelită, mare admiratoare a lui Bleichröder și care, la moartea bogatului bancher, întreba, îngrijorată, spre desperarea nervosului latinist român, dacă „și Împăratul a fost la îngropare“, sentimentală și banală persoană care ne soma să declarăm: „oare nu găsim că leul are ceva maiestos“ și deplîngea pe contemporana sa Împărăteasa Augusta pentru că arhaicul Wilhelm I-iu întrebuița rare ori scara care li reunia apartamentele intime, presida cu demnitate un adevărat sobor internațional de persoane, masculine și feminine, pe care pentru motive deosebite le adunase Berlinul. Era acolo, pe lângă Evolceanu și Teohari Antonescu, un reprezentant autentic al victoriei de la 1870-1, care cunoscuse la școală pe Karl-Eitel-Zephyrin, care trebuia să devie regele României și căruia, pentru o oarecare profetică vanitate, i se zicea Karl der Eitle: maiorul în pensie, a. D., von Plessen, cu părul aranjat ca la friser și mustața roșie trasă în diagonală, proprietar deplin al unei dulci Americane, cu două fete așezate la celalt capăt al apartamentului ca să n'aibă a face cu o ușă care se deschidea între cele două odăi, a maiorului și a mamei lor; femeie măritată aceasta, cu un bărbat fabricant, capitalist și furnisor de venituri, al cărui faliment a rupt, eu fiind încă acolo, orice legătură cu soția pribeagă.

Americane, alte Americane, dintre care una făcea singură călătoria de nuntă, soțul iubit avînd prea multe ocupații pentru moment; apoi două blonde, albe, grăsuțe misses, care, curtenite de flegma septentrională și filologică a lui Evolceanu, tot așa de econom în purtări ca și în mijloace, îi propuneau, spre revolta colegului meu, să plece cu ele, imediat, neprevăzut, la patru ceasuri după amiazi, în altă direcție,—infidele amice care mă întrebau, pe alături, pe mine, nu fără șiretenie, ce înseamnă în Byron grecescul „Zoi mu, sas agapò“ („Viața mea, te iubesc“). O alta, zeiță mîndră și strălucitoare a Republicii federative cu cîteva stele pe steag, care, urmărită de aproape, și pentru speranțe de zestre, căci veșmintul ei de regină în ziua încoronării putea trezi cele mai mari speranțe, de un „leutnant“ în concediu pentru reumatisme cu origini dubioase, îl puneă să se îmbrace în uniforma de erou mitologic a chiurasierilor, pe care ordonanța o adusese anume din garnisona lui, ca să-i ridă, suveran de obraznică, în față și să-l planteze acolo. Ațitea Americane, toate frumoase și deprinse a fi continuu adorate, pe lângă care, ignorîndu-le total, ca unul care știa cită primejdie este să faci curte unei conaționale, gata de o căsătorie cu toate desastroasele ei consecinți financiare, un singur American, ofițer de marină, pe care noi, Romîni, o adevărată bandă, cu firea mucalită a nației noastre, îl persecutam întrebîndu-l într'una dacă *dynamite* se pronunță *dainamait*, ceia ce a isprăvit prin a-l turba. Același sistem al nostru ca și cînd am refusat, în urma unei tainice înțelegeri de conspiratori, să ridem la „witz“-urile lui von Plessen, care a isprăvit prin a striga „Kamerad“ și a propune pacea, pentru că zimbă din aripa roșie a mustății eroice cînd vorbiam nemșește și ni spunea pedant că ocupația noastră sedentară „apasă părțile cele mai nobile ale corpului uman“.

Dar expoziția umană, ca într'o *Weltstadt*, cum devenise acum Berlinul, nu se opria aici. Și alte rase, cele mai deosebite, erau reprezentate. Un Grec rotund, oacheș și unsuros la față, care nu se dădea pe nimenea altul, dar păstra o prudentă tăcere de negustor serios, o Norvegiană bătrână ca Nornele care vrăjesc viața și-i taie firul cu foarfece de aramă, al cărui asalt asupra etern aceleiași fripturi, încunjurată de cartofi permanenți și de morcovi fără moarte, avea ceva din gestul unui animal după zăbrele, și atît de interesantul Iapones cu gesturile de panteră, Kanai, singurul care putea să smulgă economiile „babei Döllen“, care se emoționa profund, până la lacrimi, și-și deschidea punga bine înodată, cînd „bietul“ Kanai, „al cărui tată ajunsese ministru de Războiu în Iaponia“, avea nevoie de bani pentru un întors acasă care se prelungia fără termin. Și nu pot uita o cîntăreață maghiară convinsă că între nația ei și a noastră numai singele va hotări, dar care mărturisia lui Evolceanu oarecare aplecare pentru melancolia ochilor miei de douăzeci de ani.

În ce privește Germania găzduitoare, ea era reprezentată de singura familie a stăpînei: fata matură care era sigură că o iea Evolceanu pentru că-i făcuse de ziua ei un cadou de cărți, și alta, roșie și masivă, care păzia cu ochii îngrijorați un bărbat chimist care, chinuit de insomnie, își petrecea nopțile goale rotindu-se în odaie ca o fiară.

Toate erau așa de bine rinduite în această Germanie wilhelmiană încît se făceau de la sine, fără să ai nevoie a intra numai decît în legături cu oamenii, cu oamenii serioși și tăcuți, cari nu dădeau nimic de la dinșii, în străzile pline, dar lipsite de alt zgomot decît hureitul și pocnitul de copite al trăsurilor pe granit. Așa era și la Universitatea, clasic solemnă, cu statuia de aramă a lui Frederic-cel-Mare în față, „Universitatea regală frederico-

wilhelmiană“ în ale cărui culoare nu se purtau studenții, strict distribuiți în timp și spațiu, manevrind didactic la sunetul de clopot, neobișnuit în Franța, care-mi amintea de muzica analogă a Bucovineanului „domnu' Felix“ „pedelul“ importat de bunul „dem' Berlă“. Corecte, geometrice perfecte, albe, curate, sălile de clasă, „auditoriile“, așteptau, cu studenți platnici, înscriși, presintându-și pentru iscălitură foile tipărite prin care se documentau „semestrele“, ascultători tăcuți, impresionați în aparență, ai unui „Lehrer“, care de obicei își cetia cu glas egal, de o sonoritate profesorală specială, un caiet bine scris, bine cusut și bine păstrat, în marginile precis fixate ale unei oare a cărui trecere se sublinia de îndătinatetele fișieri din picioare, cu efect irezistibil, ale uce-
nicilor.

Pe profesori, afară de unul singur și o singură dată, nu i-am cunoscut acasă, și nici la seminarul. Acea singură excepție m'a lecut de dorința, sinceră, de a mai incerca. Era la istoria medie, și intrarea mea în odaia plină de tineri gata de războiu a fost semnalată prin căutătură în care pentru fostul elev al unei școli franceze nu era de sigur prietenie. Se analiza un text medieval și, cred, chiar din vremea cruciatelor, familiare mie, ba din secolul al XIV-lea, care-mi era așa de cunoscut: proiectul de expediție sacră al lui Guillaume Adam. În mediul neobișnuit, o întrebare, ca la liceu, mi se adresa mie, și, cum am slăbiciunea de a nu putea răspunde la somațiile prea imperioase, tăcerea mea m'a fixat vizibil în judecata acelei tinerimi studioase, — „iată ce e școala franceză“, păreau să spuie douăzeci de ochi! —, pe care n'am căutat s'o mai revăd, mărgenindu-mă a-mi face la cursuri, mai mult sau mai puțin exact, „semestrele“.

Am fost o singură dată la bătrînul profesor ilustru Scheffer-Boichorst, care, cu ochii aproape pierduți și cu atîta experiență în schimb, avea curajul, în fața celui mai numeros și mai

admirativ public tineresc, să spuie, vorbind ușor, mai mult decît „franțuzește“, că asupra bătăliei, asupra mării victorii nițiale din Pădurea Teuturgică, a cării bogată bibliografie o dădea, nu se știe de fapt mai nimic. N'am fost mai asiduu la Ludwig Geiger, elevul și continuatorul lui Burckhardt, istoricul vestit al Renașterii, care îngîna prelung, oprindu-se la sunetul clopotului și în mijlocul unui titlu de carte, o poveste despre Rabelais, Ra-pe-lè, pe care o culegea din foile lipite de nas. De fapt, ca să spun adevărat, din cei trei cari-mi trebuiau, am rătăcit de vre-o două ori la prietenul Richard Sternfeld, Evreu sărac, pasionat de-musică, mare prețuitor al Franciei, pe care o punea alături cu Angliă în prelegerile sale, dar ținîndu-se ca scriitor de Angevîniî dîn Neapole, de crunțul Carol I-iu și de sfîntul lui frate, Ludovic al IX-lea : el îmi primise și tesa de doctorat, pe care nu era s'o trec însă la Berlin.

Atîta contact cu Universitatea, și o vizită inițială, după ce un coleg german îmi scrisese, văzînd că mi-o dictează în zădar, *Gesuch*-ul, cererea de înscriere, redactată, în formele inviolabile, pe coala de hîrtie cuviincios îndoită în două, ca în cancelariile ostășești din secolul al XVIII-lea, la rectorul care era venerabilul, încercatul și în alte lupte decît ale științii, Virchow. Foarte albul, uscatul, slabul bătrîn cu barba rotundă și șuvița de păr pe frunte m'a contemplat prin ochelari și mi-a atras atenția asupra faptului, atît de penibil pentru vechiul liberal, adversar permanent, tenace, amar, dar fără noroc, al zeului care stăpînise pînă ieri, Bismarck — acuma vedeam prin Tiergarten, parcul iubirilor oprite, unde, spunea d-ra Döllen, suspinînd, trec prin umbră atîtea părechi, *Pärchen*, pe miniatura cancelarului, bietul general Caprivi, pe care studenții îl conjugau : *caprio, caprire, caprivi, capritum* — că de un timp, printr'o măsură atentatorie asupra drepturilor, vechi de atîtea secole, ale Universității autonome,

s'a desființat carcera ei și orice călcare de ordine în afară de zidurile înaltei școli e supusă legilor țerii și dată în sama organelor obișnuite ale poliției și dreptății. — Dar eu sint, Excelență, de și încă așa de tânăr, *Oberlehrer*, profesor de liceu la cursul superior. — N'are a face ; ești înștiințat.

Inutilă recomandație, căci, pe lângă altele, aveam destul de lucru.

Întăiu cu tesa care-mi putea mijloci doctoratul, impus de condițiile înseși ale trimeterii mele în străinătate.

La Paris, cetind paginile, frumos caligrafiate, ale operelor lui de Mézières, „Visul bătrînului pelerin“, tratatele de propagandă a cruciatei, formasem planul de a scrie Istoria literaturii franceze în secolul al XIV-lea, ambițios proiect pe care, ca și pe acela al unei Istorii a cruciatelor mai târzii, neglijate de obicei, l-am urmărit multă vreme și, cum se întimplă cu asemenea subiecte îndelung netezite și mingiate, nu l-am realizat niciodată. Dar, între altele, copiasem părți însemnate din romanul, asămănător, al lui Toma al III-lea, senlor al marchisatului italian subalpin, pe atunci de influență exclusiv francesă, Saluzzo, „Cavalerul rătăcitor“. Mă atrăgeau mai mult portretele de prinți contimporani, bine trase, unele considerații morale, cite una și politică, decît fabula în felul obișnuit în acea vreme, cind „Roman de la Rose“, în a doua parte a lui, mai hotărit alegorică, dar plină de alusii contemporane, stăpînia sufletele. Vrînd să înfățișez acest produs literar, care nu era lipsit de interes, întrebuiņasem și călătoria, umila mea călătorie a doua, în Italia ca să cercetez, din fugă, și manuscrisul de la Turin, care în curînd va cădea pradă flacărilor, așa încît lucrarea mea de doctorat, scărmanată cu ură de un Gabotto și un Rostagno, apărători îndărătnici ai istoriei lor locale bine știute, contra intrusului frances, a ajuns să fie înlocuitoarea parțială a textului dispărut. Era vorba acuma să reconstitui și biografia

marchisului neastîmpărat și fără direcție, cavalier bătauș, despre care se știau atîtea, dar fără să se poată ajunge altfel decît prin această unică încercare literară la un suflet omenesc interesant. Și astfel am cules răbdător ce informație mărunță se putea găsi, luînd ca basă acea istorie a senioriei lui Toma de medicul Muletti care m'a dăruit și cu o cronică iscodită de dînsul—și ce aspru am fost muștrat de unul dintre cei doi critici italieni pentru că n'am cunoscut desvăluirea cuprinsă într'un articol pe care unul îl strecurase în ...Buletinul oficial al Ministeriului de Instrucție Publică, poate pentru că-l refuzase o revistă de chimie sau de telegrafie fără fir! Apucăturile mele literare îmi cereau neapărat să pun ceva carne pe oase, și astfel am creat un cadru cam larg pentru o așa de strîmtă figură, cu note asupra culturii și obiceiurilor contemporane, ceia ce mi-a adus, ca neuitată mîngîiere, laudele lui Jarry, autorul unui fundamental studiu despre dominația francesă la Genova, în care observa—și nu uit nici aceia — că în cartea mea nu e niciuna din acele „pointes acerbes qui déparent tant d'ouvrages de l'érudition moderne“.

Scrisesem în limba germană, — vai, cu cită trudă, eu care abia o deprinsesem bine la scris și la vorbă cu ajutorul mesei din Dorotheenstrasse, și, noaptea, trezit subit din somn, purtam prin minte cuvinte fără legătură din vocabulariul care zilnic mi se imbulzia! Dar Sternfeld mi-a observat părintește că e mult de îndreptat, indicîndu-mi și un Polon obișnuit cu asemenea revisii (pe urmă am aflat de la un coleg român că asemenea revisii înseamnă de obicei o redactare; el însuși, foarte lăudat pentru forma operei sale de debut, dînd mai mult idei și fragmente...). Se și revăzuseră cîteva pagini cînd am fost chemat pentru a presta înaintea decanului Facultății, unul din ginerii marelui Mommsen, jurămîntul că mi-am făcut tesa „fără niciun ajutor“. — Dar este cineva care

mi-o revede. — N'are a face. Așa se întâmplă cu toți străinii. — Dar nu pot jura ! — Atunci mergi la Lipsca, unde se primesc tesele și în limba francesă și în orice alta, și chiar în a d-tale, dacă este cine să ți-o poată ceti.

Și astfel am dăruit un creion de aur Polonului, mi-am luat tesa și timp o lună de zile am tradus-o în franțuzește, luind apoi, — fără a-mi retrage actele, desinmatricularea cerind o taxă, și am fost deci desinmatriculat din oficiu —, trenul pentru Lipsca.

Dar lucrul cel mai de samă pe care-l făcusem la Berlin era altul, unul pe care-l începusem încă de la Paris, iarăși fără să mi-l fi cerut nimeni, ba chiar fără ca nimeni să-l fi aprobat și prețuit.

Împins de instinctul care leagă pe orice om sănătos de țara și de neamul lui, m'am trezit în Biblioteca Națională cercetind catalogurile la secțiunea care privește Orientul european, și un fior de bucurie, mai străbătător decît acela care întovărășia și descoperirile cele mai neașteptate și mai frumoase în alte domenii, m'a pătruns cînd între „noile achiziții“ am găsit scrisori de-ale pretenzenților noștri domnești ca enigmaticul Ioan Bogdan pe vremea lui Henric al IV-lea și fiul lui, ba chiar de ale Domnilor din secolul al XVII-lea, în legătură cu propaganda catolică pe care ambasadorii regali o făceau la Constantinopol. S'a strîns astfel, pe lîngă recolta vastă în legătură cu tesa mea, și un mănunchiu de acte românești sau privitoare la Romîni, pe care m'am grăbit să-l comunic — cui altuia ?, lui Xenopol. Răspunsul, pe care l-am auzit apoi și oral, în aparițiile la Paris ale profesorului meu, a cărui fermecătoare tinereță de spirit se distra de orice : de jocul marionetelor care-l pasiona — cîte marionete nu le manevrase el ca istoric ! — și chiar de ocazia ce i se oferia de a duce acasă supt ploaie pe o biată grisetă care nu-și luase umbrela — era descurajant,

de și, chiar de atunci, descurajarea nu intra în obiceiurile mele: „Istoria Romînilor am scris-o eu; nu e nevoie să se revie asupra ei; caută-ți de istoria universală, unde te așteaptă, la Iași, catedra lui Nicolae Ionescu“.

Eu însă am perseverat și, ajuns la Berlin, am intrat, din capul locului, la Arhivele de Stat, unde, înaintea mea, cineva ocrotit de Zinkeisen, istoricul Imperiului Otoman, mai căutase numai, pentru ineditele pe care le-a dat apoi în „Tesaurul“ său: Papiu Ilarian. Ce de lucruri nouă îmi răsăreau în cale, până la uneltirile contra Turcilor, cuprinzînd și planul de a prinde pe Sultan, pe care Petru Rareș le făcea electorului de Brandenburg prin trimisul său! Atîtea alte lucruri veniau din epoca de cruciată modernă a lui Ioan Sobieski, regele Poloniei. Nu lipsiau nici legăturile cu Prusia secolului al XVIII-lea, ca acel refus al asprului Frederic Wilhelm I-iu de a asculta pe nu știu ce spion moldovean. Dar aici, renunțînd să fișii din picioare la Geiger și chiar să asist la lecturile blajine ale lui Sternfeld, am luat răbdător, sistematic toată corespondența de la Constantinopol a trimeșilor prusieni, și m'am apucat chiar de lungă, greaua, obositoare muncă, neplătită și nerăsplătită, și până la capăt, a copierii atît de folositoarelor rapoarte consulare din Iași și din București până pe la 1830, extrema limită îngăduită, de la care alții ar avea să continue azi, în loc să-și batjocoască predecesorii și ajutătorii. Nu pot spune în de ajuns ce mîndru eram privind materialul care se îngămădise zi de zi așa de mult și a cărui publicare o așteptam cu o așa de firească nerăbdare, dar pot asigura că n'am mincat în spectacole, primblări și aventuri, ca mulți alții, banii cu îngrijire economisîți ai binefăcătorului meu prin bursă, Iosif Niculescu.

Fără regret am părăsit Berlinul. Nu lăsam în urmă niciun profesor de care să fi fost legat, niciun coleg german, dar absolut niciunul, pe care să-l fi cunoscut, nicio

apropiere de care să mă fi învrednicit, ba nici măcar o prietenie românească de care să fi fost petrecut la gară și de la care să-mi fi picaț vre-odată două rinduri de scrisoare.

La Lipsca intram în adevărata viață germană, în viața germană a Sudului, mai blindă, mai zîmbitoare, mai prietenoasă, o viață „născută, iar nu făcută“, fără nimic din constringerea pe care în orice detaliu a existenței o găsisem la Berlin, tot așa ca și în zilele mari cînd, de pildă, cu steaguri imperiale filfiind pretutîndeni, prin gardul unei mulțimi foarte bine păzite, dar, trebuie s'o recunosc, fără nici urmă de brutalitate din partea poliției cu țepi în coifuri, trecea ca fulgerul în cupeaua cu geamurile negre însuși tînărul autocrat rusesc. În Saxonia, voiu putea să văd făcînd semne de prietenie în dreapta și în stînga pe atît de albul rege Albert, pe care-l încunjura vădita iubire a unui popor bun, și pănă și în mersul trupelor purtînd pe chivără soarele altei dinastii se deosebia îndată un alt ritm decît acela, solemn, precis și sec, al Berlinului.

Orașul era apoi dominat de două elemente care la Berlin se dădeau de la sine pe planul al doilea față de strălucirea Curții și de trufia militară : întăiu negustorii, al căror bilciu, pe care nu l-am văzut, însemna și acuma destul de mult, de și nu mai veniau, ca odinioară, oamenii Orientului, Grecii, ca și Moldovenii și Muntenii, vechii noștri Lipscani, cu hainele lungi și largi și cu imposantul ișlic pe capetele rase și, apoi, pe lîngă dînșii, studenții de la Universitatea cu lung trecut pănă în evul mediu, la care se adunau tîneri din multe națiuni, și atîția chiar din acest Răsărit al nostru. Ieftene restaurante pentru un asemenea tineret, care, și din cauza compoziției lui variate, n'avea nimic din vioiciunea provocantă a frecventatorilor Universității parisiene, serviau berea de Pilsen în pocale înalte și gustoase amestecuri culinare pe scoici, în aier liber, încălzit de un mai prielnic soare. Cine voia putea

să meargă și în împrejurimi, unde nu găsi ai tristul nisip, plantat cu de-a sila, al Brandenburgului. Erau firește și teatre, și atîta musică pretutindeni, pentru cine avea mai puțină muncă și mai multe mijloace decît mine, grăbit să mintuii cît mai răpede cu doctoratul.

Și trecutul avea aici mai multe drepturi, fără a fi concurat de o puternică viață modernă, de caracter american, ca dincolo. Lîngă mine chiar, în acest oraș unde se răspîndise ceva din catolicismul, impus de coroana regală a Poloniei, purtată mult timp de Wettini, se ridica turnul puternic al bisericii Sfîntului Petru, Bederskirche în pronunția locală. Cine avea vreme ar fi avut și alte elemente istorice de găsit.

Societatea internațională lipsia, bine înțeles, cu totul. S'au dus Americanii ciudați și frumoasele Americane, Grecul plăcid, lupava Norvegiană, Plessen amenințînd cu mustățile două cornuri ale lumii, Iaponesul în căutarea unui nou împrumut, Maghiara cu părul rutilant, gata de o romanță de iubire, și chiar grupul de Romîni harnici la studiu și răi de gură. Eram, lipsit de tovarăși, în rîndul din urmă al unei case fără zgomot, fără locatari vizibili, în care portarul, găzduitorul meu, biet om cu familie, năcăjit de studenții beți cari-i sunau clopotul degeaba în fiecare noapte, îmi recomandase stăruitor mobila, scumpă după punga lui, și venia să și-o verifice neconținut; altfel, fata-și lăsase în odaie scrisorile Cornelinei, sora lui Goethe, interesante mărturisiri ale unui simțitor suflet mediocru, și la plecare familia aștepta jos cu un buchet de flori în mîna de care poate întreg Berlinul n'ar fi fost capabil.

Se apropia vacanța, și nu era vreme să ascult cursurile, folosindu-mă numai de trimestrele berlinese. Iarăși lipsei mele complete de călăuzire i se datorește faptul că n'am găsit cu cale să ascult un singur ceas la profesorii cari trebuiau să mă examineze și cărora această lipsă de atenție nu putea să li placă prea mult. Nici nu i-am vizitat, văzîndu-i

numai în ziua examenului, afară de unul singur, Lamprecht, care luase asupra-și, după moartea bătrînului Maurenbrecher, tesa mea.

Pe atunci ideile lui nu străbătuseră lumea și nu se discuta teoria succesiunii epocilor tipiste și individualiste, cu tot ce s'a adaus pe urmă la această linie dominantă, și nu se succedau volumele unei Istorii a poporului german atît de profundă ca gîndire și de neobișnuită ca formă. Nu se grămădiau în jurul celui de curînd sosit studenți de toate neamurile, în frunte cu Iaponesii gata să jure că în istoria lor națională, pentru care se comanda larg informația, toată concepția profesorului se verifică pe deplin. Masiv, cu osatura lui Luther în figură, aspru de o barbă rebelă, în ochi cu o privire a cării bunătate era amestecată și cu multă maliție, el s'a interesat de studiile mele franceze, de cuprînsul și de lacunele lor, reținînd pe acestea din urmă, și mă va întreba tocmai din domeniul lor. Nu gîciam ce relații voiu avea pe urmă cu omul, de o așa de sigură și de prielnică memorie față și de un student atît de străin și de puțin pregătît în chestiile care-l interesau pe dînsul mai ales, căruia pentru posibilitățile mele de publicare în limba lui era să-i datoresc așa de mult.

Ideia că, alegîndu-mi trei materii după regulament : deci, pe lîngă istoria universală, limba latină și literatura franceză, la a cării cercetare în secolul al XIV-lea mă prinsesem, cum am spus, trebuia să și lucrez la o pregătire specială, nu-mi trecea prin minte. De altfel convingerea că la un examen e bine să te presinți nu cu ce ai imbuat atunci, ci cu ce posezi obișnuit și permanent, cu ce ți-ai însușit în adevăr și serios, o aveam și atunci. Vremea mi-o petreceam deci în acele cîteva săptămîni de Lipsca numai cu facerea corecturilor, lacom așteptate, la tesa a cării răspundere o simțiam așa de puternic încît telegrafiam îndreptări, scump plătite, revisorului frances,

un istoric al Parisului, pe care mi-l impusese referentul al doilea, Birch-Hirschfeld, care se declarase filolog romanic, dar fără siguranță în ce privește stilul frances curent. Și aici, unde nu erau Archive de Stat, continuam goana după inedit, și în vederea istoriei cruciatelor târzii, pentru care era un oarecare material în manuscrisurile din Bibliotecă, dar mai ales pentru istoria Românilor, care nu era specialitatea mea, dar care mă cucerise din ce în ce mai mult; am avut mare satisfacție găsiind un volum din corespondența polonă a secolului al XVI-lea începător, *Acta Tomiciana*, pentru partea care nu fusese încă tipărită, și am îmbogățit cu extrase de acolo colecția la care țineam așa de mult.

Examenul de doctorat se făcea fără nicio solemnitate — Iașul apărea măreț în urmă! — prin vre-o cămăruță oarecare, de la profesor la profesor, cu un singur element de datină, fracul de împrumut, purtat până atunci de atîția, mai deștepți și mai proști decît mine, care înlocuia vechea robă medievală. Publicul nu era admis. Totul se petrecea simplu și iute.

Lamprecht și-a făcut plăcerea de a mă întreba tot instituții merovingiene, pe care, ascultător distras al lui Monod, preocupat el însuși, de altfel, de probleme relative la izvoarele înseși ale aceluși timp, nu le prea știam, sau nu le știam mai de loc. Și istoria medievală a Germaniei mi-a cășunat numeroase și neplăcute surprinderi. Numai cînd m'am simțit pe terenul meu, în secolele la care lucrasem pentru cele două tесе ale mele, cînd întrebările au lunecat într'acolo, am putut rîposta la „aber nein“ al examinatorului:— „De data aceasta e însă *ja*, domnule profesor“, am răspuns, știind ce spun.—Și de ce?— Pentru că mă aflu pe terenul meu, nu pe al d-voastră. De fapt, știm așa de puțin și unde credem că știm mai bine! Probabil că și filosofia din capul cel bun și larg al lui Lamprecht ajunsese la aceiași, și tristă și mîngîie-

toare concluzie, căci nota pe care a dat-o atitor insuficiențe a fost relativ bună.

Bună a fost și aceia la limba latină înaintea frumosului, nobilului bătrîn Wachsmuth, la care totul era și impunător și așa de părintește simpatice. A părut că-l impresionează declarația mea, care se sprijinea pe o conștiință sigură, de mult întemeiată, că mă poate întreba din orice autor și în orice loc. A deschis pe Virgil, la *Culex*. Și, cu toată inițierea mea relativ nouă, de abia un semestru, în germana vorbită, traducerea a mers destul de bine. Un singur lucru-mi lipsia : numele nemțesc al țînțarului, pe care, cu un zimbet prietenos, mi l-a dat marele erudit, al cărui nume îl cunoșteam de mult din edițiile lui, pe cînd nimeni nu-mi vorbise încă de ce este și de ce poate Lamprecht.

A fost o adevărată cursă examenul la literatura franceză, unde mă credeam mai deplin asigurat. M'a împiedecat de a-mi aduna răpede ideile și neconținutul obiect de distracție care era însăși figura examinatorului : Birch-Hirschfeld, autorul unui foarte bun manual, splendid ilustrat, în acest domeniu, bătrîn slab, mărunț, avea o figură care reda în foarte micșurat pe aceia a lui B. P. Hasdeu. Mă plictisia, și-mi venia a ride. Filolog mai mult decît istoric literar, avînd interes cu deosebire pentru vechile texte, el m'a întregat de la început, și cu stăruință, despre acea Viață a Sfîntului Alexie, care se crede așa de veche și de care ocupîndu-mă pe urmă tocmai din năcaz pentru această umilință, am găsit dovada că, tratînd despre un sfînt așa de caracteristic bizantin, la modă supt Comneni și urmașii lor imediați, și dînd Laodiceii numele, impus de cruciați, de *Liche*, nu poate fi decît posterioară sfîrșitului secolului al XI-lea. La tot ce spuneam, adesea atît de vag, răspunsul era un continuu și dulce „Sehr gut“. Ce însemna amabila apreciere, am putut afla pe urmă, cînd i-am văzut nota.

Dar toate aceste neplăceri, pe care, obișnuit să mă observ neconținut, atent și crud, să mă judec mai aspru decât oricine și să mă pedepsesc pipăind îndelung rana mândriei, le-am simțit adânc, nu m'au împiedecat să capăt peste citeva săptămîni, nu diploma pe care ar fi așteptat-o preșuritorii „fenomenului“ de la Iași — așa-mi zicea cutare din cele mai inteligente, dar mai corosiv glumețe din colegele mele de acolo —, dar una în care mi se dădea la tesă o „dissertatio egregia“ și la oral un „cum laude“.

Se pare că, mult mai târziu, prințul Ferdinand al României, asistînd la jubileul acestei Universități din Lipsca, unde și el fusese student, a fost surprins cînd în nu știu ce discurs s'a pomenit și numele fostului student de acolo care era acuma istoricul Romînilor și al Imperiului Otoman în chiar marea colecție a lui Lamprecht. O scrisoare de necunoscut mi-a comunicat în vechea căsuță țerănească de la Vălenii-de-Munte această informație, care se poate să corespundă adevărului, de și n'am crezut că trebuie s'o verific.

De acum înainte aveam luni, multe luni, peste un an, libere înaintea mea, care-mi făcusem datoria față de Stat și de umbra lui Iosif Nicolescu, luînd, cum mi se ceruse, diploma de la Hautes Études și doctoratul german. În loc de un poate meritat concediu de primblare, m'am aruncat cu și mai multă pasiune în căutarea lucrurilor nouă despre acel trecut romănesc pe care din inimă îl doriaam tot mai mare, capabil să-și găsească un rol, cunoscut și recunoscut de toți, în vastul cuprins al istoriei universale.

La atita mă gîndiam, literatura francesă din secolul al XIV-lea, cruciatele tîrzii căzînd acum pe planul al doilea.

De aceia am plecat la Dresda, unde știam că voi

găsi, în Arhivele de Stat de acolo, corespondențe diplomatice, din Constantinopol și de aiurea, care trebuiau să vorbească și de noi, pe lângă ce alte descoperiri îmi putea reserva o soartă mai bună.

Am nemerit acolo primitoarea casă a unei bătrine cu numele polon și a fiicei ei, trecută de vrista când de obicei se mărită fetele. Era în Katharinenstrasse, cartier tăcut și pașnic, unde se poate lucra perfect. Îngrijirea era cea mai bună și unui chiriaș ieften de bani i se permitea și puțină bucătărie în casă; mai pe urmă, atita vreme, la fiecare început de an, primiam din partea lor o bună scrisoare pe toate patru paginile, care dovedia o amintire mișcătoare. Împreună cu buchetul de la Lipsca, ea dădea o idee din cele mai favorabile despre inima acestor Saxoni.

Ce frumos se înfățișa orașul, față de amintirile geoului, încărcatului Berlin și de puținătatea relativă a practicei Lipsce! Se simția aici, nu numai mândria regalității peste o țară luxoasă, de pompă orientală, legătura cu Varșovia profund străbătută, în acel secol al XVIII-lea, de spiritul frances, dar și o fineță de gust deosebită. Dacă pe podul dintre Dresda Veche și cea Nouă, unde eram eu, agentul de poliție te mina aspru pe partea unde trebuiau să meargă cei veniți dintr'o anume direcție, când ajungeai în regiunea care cuprindea Palatul, de un așa de neted și cochet stil Ludovic al XV-lea, privirea se întindea asupra armoniosului complex de construcții care constituie Zwingerul. În Berlin cercetasem musee așa de vast concepute și, supt frontoanele de un clasicism atit de japăn, cu atita pricepere împărțite și presintate, eleganța Museului din Dresda, care conținea citeva din cele mai prețioase pinze italiene, era însă inegalabilă.

La Bibliotecă, unde am aflat două pentru mine prețioase cronici venețiene din secolul al XV-lea, dar și gramatica greacă a unui Petru-Vodă, care se pare a fi

fost fratele omonim, din Cipru, al lui Petru Cercel, la Archive, unde rapoartele din Turcia adăugiau zilnic la cunoașterea trecutului românesc, dădeam și peste relații întimplătoare cu pribegi ca acea tinără și șireată Țiitoare a lui Gheorghe Ștefan, Ștefania Mihailova, care, înainte de o mare aventură la Moscova chiar, se prezenta ca legiuita văduvă a bătrînului ei concubin. Iar seara, după ostenele așa de bogat răsplătite, în fața ochilor oboșiți se strecurau apele de argint ale largii Elbe, iar pe povornișul malurilor prefăcute în grădini se întindeau pentru încintarea sufletului straturi de flori măiestre, cu iubire pregătite, care duceau mintea la Versailles și la cele două Trianon, pe care August al II-lea și al III-lea cătaseră cu ambiție să le copie și în reședința lor electorală din Germania, ca și în Varșovia, care și pînă azi păstrează credincios această influență a eleganței franceze.

Puteam crede că voi găsi alte asemenea corespondențe la München, unde, pe o cumplită vreme de iarnă, cu un ger care te tăia, am debarcat pentru a continua studiile care mă stăpîniau așa de mult.

Lumea era aici alta, atîtea erau, și sînt, fără îndoială, și azi deosebirile dintre multele Germanii pe care nu le-a fost redus la același numitor, ca provinciile franceze, și ele pe vremuri atît de diferite în toate privințele, aceiași dinastie, cu puteri absolute, aceiași modă, căreia nimeni n'are dreptul să-i reziste. Berăriile, de unde-mi aduceam și eu, în apartamentul studențesc din Tŭrkenstrasse, cu greoaia poartă de fier, porția cotidiană de bere, erau pline de lume, și am văzut, în zile de mare serbătoare, și soldați cu leul Bavariei pe coif impleticindu-se pe stradă. Și la bibliotecă, unde găsisem atîta de lucru pentru manuscrise, conservatorul cu barba lungă, rotundă, turna pe git în fața mea o sticlă întregă și tremura apoi din picioare. Nu mai era aceiași ordine firească și distincție

nativă pe străzile largi, bine croite, pe care se ridicau toate plagiatele italiene ale lui Ludovic cel d'intăiu și lui Maximilian, o copie a Palatului Pitti stînd lîngă ciudata construcție cu multe ferești a „Maximilianeului” și lîngă Propileele care arătau așa de stîngaciu și de nepotrivit cu clima simpatia pentru Grecia unde a purtat coroana o mlădiță a Wittelsbachilor, regele Otto.

O lume care, afară de ce-i putea da momentan băutura națională, mi-a părut, chiar după sumbra aparență a nemulțămîtilor clase populare din Paris, înăcrită și înrăită. Știam că după generosul și cavalerescul nebun Ludovic al II-lea, mort pe lacul artificial din castelul său, înclăștat cu medicul engles, era un rege, bietul Otto, care, ca Nabuhodonosor din Biblie, păștea iarba în curtea castelului său. Proprietara mea era soția unui nenorocit care zăcea într'o casă de nebuu; cînd i s'a anunțat moartea acestuia, niciun sentiment nu i s'a întipărit pe față. Pentru un chibrit căzut pe vechea catifea a unui fotoliu, mi-a cerut să-l îmbrac din nou și a părut mirată cînd am reținut îmbrăcămintea ușor găurită. Lucruri mici, care spun însă mult.

Aici, bine înțeles, nu mai era corespondența constantinopolitană, la care se putea merge cu siguranță de a găsi detalii necunoscute de istorie românească, dar pentru năvălirile Turcilor prin văile Alpilor germani, pentru hotărîrile de diete contra primejdiei musulmane materialul era bogat și interesant, fără să lipsească și eventuale atingeri cu viața românească de odinioară, în acel domeniu, așa de pitoresc, al pretendenților la tron cari rătăceau de la o Curte la alta, totdeauna plini de genealogie și lipsiți de bani, cu mîna întinsă pentru un subsidiu ca să meargă la Constantinopol să-și capete dreptul de moștenire, pe care-l pretindeau incontestabil, dar de loc grăbiți să ajungă acolo. Din colecția lui Hermann Schedel, făcută cu atîta dragoste și cheltuială în secolul al XV-lea, am cules

scrisoarea neprețuită a lui Vlad Țepeș către regele Mateiaș al Ungariei și alte știri despre această epocă de glorioase lupte defensive, dar n'aveam nicio înțelegere pentru vechea artă, așa încît la manuscrise, unde ceream să mî se aducă, supt cuvînt că mă ajută cu știri subsidiare, orice și de la tipărituri, n'am făcut să mi se arăte manuscrisul de la Neamț, scris și ilustrat de diacul Teodor, „fiul lui Mărișescul“ sau Mărășescul.

Într'un colț de Bavarie, bătrînul Nürnberg, din ale cărui case nu s'a clintit o piatră și care-și închide viața actuală între fortificațiile medievale pe care le-am văzut albe de ninsoare supt un zimbitor cer de ghiață, mă atrăgea mai mult dintr'un sentiment romantic decît din credința că cercetările mele, mai toate în domeniul dietelor ocupate cî pericolul turcesc, pot fi răsplătite. Orașul lui Peter Vischer mi-a dat, de altfel, pe neprevăzute, și însemnarea cu privire la medicul german al lui Ștefan-cel-Mare, pe lingă încă un moment din viața rătăcitorilor „fii de Domni“ cari luau Europa în piept, miluiți de toți prinții și de toate orașele. Îl văd încă așa într'o sclipire de ghiață — și ce înghețate erau și odăile trecătorului meu adăpost! — supt cerul nemilos de albastru.

Știam de mult că în Innsbruck, capitala Tirolului austriac, a petrecut o dureroasă pribegie Petru Șchiopul cu fiul său Ștefan și că zilele nenorocitului bătrîn s'au isprăvit în aceiași muntoasă provincie a Habsburgilor unde-i zac și oasele. Călătoriile mele, care păreau că despică nu atît locurile, cît vremurile înseși, trebuiau să mă ducă neapărat și în locurile acelea. O bursă bine chibzuită ajunge la multe cheltuieli... Și nu m'am gîndit niciodată că pot să cer un adaus la dînsa, ba nici măcar ajutorul pentru tipărirea tesei de la Lipsca.

Așezat pe malul Innului, iute și clar rîu de munte, aducînd parcă în undele lui grăbite sunet de tălănci de

pe munte și ecoul cîntecelor răsfrinte pe stînci de la stînele singuratece, Innsbruckul avea în străzile lui înguste, în cele cîteva portice, în catolicismul lui entusiast și copilăresc, în sunetul multelor lui clopote ceva dintr'o prevestire a Italiei. Altfel, se trăia foarte nemțește în odăile largi din casele vechi, cu berea, adăugită de dînsul cu apă, pe care mi-o aducea zilnic băiatul casei. Nu Austria pudrată și birocratisată din Viena, ci o bună Austrie veche, foarte veche. Un fotograf prieten, Arnold, care mi-a luat înfățișarea peceților domnești ale lui Aron-Vodă și lui Ștefan Surdul, dădea acestei retrageri studioase din tot ce era viață împrejur farmecul zîmbetelor unei familii frumoase și bune; ce durere a fost pentru drăgălașa fetiță de vre-o șapte ani plecarea străinului de care în niciun chip nu voiă să se despără!

Dar din orașul care păstra în marea biserică din centru oscioarele chinuite ale copilului domnesc mort în pragul vieții nu se putea culege așa de în pripă, cu gîndul la Italia vecină, tot materialul de Archive, atît de bogat, care nu se întindea numai asupra acestor ani în cari se chinuiau între străini Voevozii Moldovei, ci și asupra relațiilor privitoare la noi din vasta corespondență a arhiducelui Maximilian, menit să fie stăpînitorul Ardealului cedat de Sigismund Báthory. Pentru aceasta va trebui să mă întorc înapoi, în împrejurări cu totul deosebite de acestea.

Coborîndu-mă pe același drum pe care-l făcuse cu patru ani înainte beteagul, obositul, setosul de soare și de limbă italiană, pe care s'o poată cit de cit înțelege, Petru-Vodă, am văzut, în primele zile de primăvară, atît de înaintată în Tirolul sudic, pronunțat italian, strugurii de glicină violetă atîrnînd pe zidurile înegrite și bisericuța franciscană lîngă care un călugăr olog și stîns de suferință îmi arată locul unde știa bine că s'au coborît rămașițele mucenicului domnesc plecat în lume de grija

creștinătății și din marea iubire pentru plăpîndul lui fiu. Și aici imi reseșvam să mă întorc înapoi, în speranța, care s'a dovedit zădarnică, de a găsi ceva din acest trup românesc frămîntat atîta vreme cu țărîna străină.

Și prin pasul Veronei, odată cu soarele cald, am ajuns din nou la Veneția, și în prima conversație cu cărunta „văduvă Gregoretti, născută Predonzani“ m'am dovedit, fără știința mea, așa de plin de lumea în care trăisem până atunci, încît, crezînd că o fac în italienește, îi vorbiam de jumătate de ceas într'o limbă din care ea nu înțelegea un cuvînt.

Data aceasta, Veneția, adevărata Veneție, istorică și populară, m'a înfășurat, m'a prins, m'a reținut și străbătut cu totul, întreg, luni de zile, care erau și fisicește, pentru ochii miei, pentru ființa mea întreagă, nu numai pentru sufletul bucuros de zilnica descoperire, o fericire.

În fiecare dimineață, urmărind toate legăturile, în prima jumătate a secolului al XV-lea, ale Republicii venețiene cu Orientul, mă îndreptam cu vapoșul spre debarcaderul dei Frari, și, înfundîndu-mă în secretul strădișelor pe care nici acuma, după sute de drumuri, nu-l stăpînesc cu desăvîrșire, căutam cu ochii piațeta de-asupra căreia se ridică suptîrele turn de cărămidă palidă al bisericii Franciscanilor. Alături, în casa albă care-și întinde coastele către canalul glauc, pe cînd de cealaltă parte florile se revarsă de pe balcoane, canarii cîntă în cuște și fețe brune răsar în cadrul arhaicelor ferești, e ca o comoară care poate să ajungă învățaților din toată lumea ca să cerceteze secole întregi legături nesfirșite în toate direcțiile. Bine primit de la început, cu toată marea mea tinereță, îmi ocupam locul unde registrul cerut își deschidea foile de pergament ca ivoriul, pe care stătea răsfirată simpatica scrisoare a evului mediu. *Trova, trova sempre?*, întreba prietenosul supraveghetor. Și, astfel, zi de zi se în gră-

mădăiau notele cuprinzând o viață întreagă. Iar, la întoarcere, înșirînd pe jos aceleași strădițe, trecînd de la un *campiello* de granit și de marmură la altul, neneriam în sfîrșit în acel *Campiello del Vin*, în dosul Otelului Danielli, unde, la ciocănitul vechiului mîner de fier, apărea, cu obișnuitul *Chi è*, găzduitoarea mea timp de aproape jumătate de an.

O surprindere extraordinară mă aștepta la Archive. Palidul meu vecin de masă, Urbani di Gheltof, mă găsi într'o zi trudindu-mă înaintea unor manuscrise românești rătăcite la Veneția din schimbul cu Viena, care cuprindeau traduceri din Viața lui Scanderbeg și a necunoscutului sfînt catolic Iosif Calasanzio, duios făcute de întemnițatul Vlad Boțulescu de Mălăiești, secretarul, puțin ilusionist și puțin șarlatan, al stăpînului, închis și el pentru înaltă trădare, Constantin Cantacuzino, fiul lui Ștefan-Vodă și nepotul lui Constantin Stolnicul, care se visase despot al Sirbilor liberați. Nu fusesem deprins la Iași a cetii cirilica manuscriptă, și, cînd am fost întrebat ce se cuprinde în aceste biete cărțuluii scrise la întunec și în mucezeală, mi-am cheltuit toată atenția ca să gîcesc. Ajunsesem la rezultatul care mă împiedeca de a părea ignorant în rosturile cele mai firești ale țerii mele, cînd prietenul de ocazie, menit unei soarte tragice, îmi anunță că are și el din moștenirea tatălui, arhivist la Murano, lingă Veneția, unde se vînduseră hîrțile unei mănăstiri de femei, scrisori românești. A doua zi îmi aducea primul pachet, în care, spre una din acele uimiri bucuroase de să crezi că vei face o boală, mi se desfăceau pe frumoasa hîrtie ornamentată de fabricație venețiană scrisorile trimese din București ale Doamnei Ecaterina, soția levantină a lui Alexandru, Domn al Țerii-Românești, și ale fiului ei, Mihnea, adresate către sora, către mătușa Marietta Adorno Vallarga, care-și căutase un adăpost de bătrînețe în cămăruțele călugărițelor muranese. În zidul de întunec

al trecutului nostru de la sfârșitul secolului al XVI-lea, o poartă de lumină se deschidea, și se vedeau printr'însa umblînd, luptînd, călătorînd, suferînd, întocmai ca noi de astăzi, Doamne imperioase, coconi meniți unui turbure viitor, boieri și negustori, din lagunele Adriaticei până la malurile dunărene de unde eu însumi veniam. Mult m'am trudit apoi, cu tresăriri de bucurie, ca să desfac încurcata și umila lor literă grecească...

Urmărind aceeași reconstituire a încercărilor de cruciate după epoca lor clasică, mergînd deci pe linia acestora pe care le povestisem pentru secolul al XIV-lea, am trecut la Milan, așezîndu-mă într'una din stradele întortochiate și înguste care se învîrtiau în jurul Domului alb cu sfinții cei mulți, care vărsa din clopotele sale binecuvîntarea asupra oamenilor și locurilor. Treceam de acolo, de la ceasornicarul care-mi pusese la dispoziție două odăi, la Arhivele de Stat, pline de lucruri prea de aproape etichetate, până la imposibil, după țeri, și căutam acolo și cite o întregire la recolta mea de lucruri românești, descoperînd de pildă că un editor ungar înlocuise fără a sta pe gînduri „Valacco“ de la Ioan Hunyadi cu „Transilvano“. Se opria din cînd în cînd o trăsuriță de piață din care era coborît pe brațe un bătrînel stors de puteri, dar hotărit să-și facă datoria până la capăt și care nu era altul decît Cesare Cantù, însuși autorul formidabilei Istorii a lumii întregi pe care de multă vreme n'o mai cetia nimeni.

M'am dus la Florența, unde am putut să gust într'o odăiță curată și liniștită marea pace sacră de care sînt stăpînite toate, și până în tulburatele noastre vremi fără astîmpăr, în cetatea închinată Maicii Domnului a Florilor, și apoi în vîlmășagul napolitan unde acum toată luarea aminte-mi era prinsă de cercetarea răbdătoare a conturilor catalane ale lui Alfons de Aragon și a registrelor unde ici

și colo se mai întilnia cîte o fărîmă de informație orientală.

Lămuririle asupra cruciatelor târzii se cereau neapărat complectate și în tesaurul medieval al republicei surori cu Veneția, Genova. Trăia încă bătrînul Desimoni, care dăduse la lumină legăturile Republicei genoveze cu Famagusta Ciprului, cucerire și colonie a strămoșilor săi, și el însuși mi-a dat primile direcții; Belgrano tipărise extrase din socotelile Perei constantinopolitane, și tot ce se poate ști despre marea creațiune a Genovesilor în Crimeia, splendida Caffa, păzită de *orguxii*, între cari erau și „Valahi ungureni“ și „Valahi poloni“, adecă Moldoveni și Munteni, fusese publicat în „Actele societăți ligure de istorie a patriei“ de Amedeo Vigna.

Dar era încă destul de cules, nu atita în ce privește istoria Romînilor, pe care, o viață întreagă, în tot ce am făcut, n'am pierdut-o din vedere, — și totuși era ceva de cules în rapoartele ambasadurilor genovesi din Constantinopol, și fantoma cîte unui pretendent din secolul al XVI-lea îmi trecea răpede înainte, unele acte mai tîrzii, întrebuițate de Hasdeu, fiind, foarte curios, dispărute —, cît pentru relațiile orientale, în „Sindicamentele“ Perei, în conturile, lăsate la o parte de Vigna, ale acelei interesante colonii crîmlene. „Oficiul Romaniei“, adecă pentru Imperiul bizantin, mi-a dat o bogată recoltă. Aveam, cu ce găsisem, așa de numeros și așa de important aici, tot ceia ce-mi trebuia pentru o lungă activitate de istoric, în mai mult decît o direcție — și pînă astăzi mi-a rămas inedit din această adunare zeloasă de materiale în mai multe țeri.

Cu acest tesaur, care aștepta numai o prelucrare înceată pentru a da o basă mai largă istoriei neamului meu, mă întorceam, după anii de studiu isprăviți, în vara lui 1894.

În tot cursul unor studii care nu erau ușoare și care ceruseră concentrarea cea mai aprigă asupra lucrurilor de învățat și asupra lucrurilor de scris, nu întrerupsesem o clipă relațiile cu țara, unde mă aducea fiecare vacanță.

È adevărat că acolo nu mai găsiam, în ce privește prietenii, ceia ce lăsasem. Încă de atunci am putut prețui ce înseamnă la noi „să lucrezi“ pe cineva, să-l dărim încetul pe încetul în sufletul altuia prin exagerarea lucrurilor care sînt și prin îndrăzneța inventare a celor care nu sînt. Scrisesem din Paris lui Hasdeu, și fonetismul meu fanatic, care mă făcea, ca bun Ieșean de la „Contemporanul“ ce eram, să scriu: „ieu“ și „ieste“, mă ispitise a înlocui pe consacratul „Hasdeu“, într'o scrisoare, și nu numai pe copertă, cu „Hijdău“. Atîta a lipsit pentru ca toată dragostea de odinioară să se imprăștie. Am primit un răspuns minios cu „Yorrhga“, care mi-a comunicat iremediabilul. Cercul de spirițiști care se formase în jurul ilustrului bătrîn ca pentru o pradă exploatase această greșeală de tact: era vremea cînd i se transmiteau continuu prin inchipuita intervenție a fiicei neuitate, tot felul de solii din altă lume pe care omul care-și păstrase totuși întreaga putere a unei minți extraordinare le accepta fără nicio critică, pînă într'atîta, încît el a executat supus ordinele „spiritului“ în ce privește suma exactă care era necesară pentru căsătoria indispensabilului Ghionis, arătîndu-și satisfacția că exact tot atît cerea, în forma cea mai discretă, Ghionis el însuși, care, firește, habar n'avea de precisările ființei imateriale. „Revista Nouă“, intrată pe minile acestui cerc restrîns, decădea neconținut, tirîndu-și cu greu existența așa de increzător începută, pe cînd „Convorbirile“, menite să treacă prin mari prefaceri, cu incredințarea lor altui cerc de devoțiune personală, aici față de Maiorescu, ajungeau organele unui tineret în care, pe lângă Evolceanu, considerat de maestru ca un succesor, pentru echilibrul spiritului său,

erau tinerii filosofi pe cari-i găsisem la congresul studențesc de la Ploești și filologul Litzica, toți convinși că se poate face, cu aceste mijloace și în aceste condiții, un lucru nou și un lucru mare.

Din noii junimiști nu mai vedeam pe nimeni, dar de la „Revista Nouă“ era la Paris Vasile Cosmovici, poet nu fără însușiri și autor al unei piese istorice în versuri, ciudată ființă cu tragica față slabă, tăiată de linii cumplite încrucișate, care, avînd și în viață imaginația poetică, și poate mai mult chiar decît în poezie, se însurase cu o Franceză, deschisese cu cumnatul său o fabrică de produse chimice și a ajuns să fie complet despoiat de acesta, pierzîndu-și și nevasta, rătăcindu-și copilul și trebuind să ceară de la bogăția mea taxele pentru un doctorat în medicină pe care nu l-a trecut niciodată, distrugîndu-se și fizicește, peste puțin. Ca semi-doctor, el m'a făcut cunoscut, pentru o statornică naso-faringită, cu atît mai blajină, cu cît era mai puțin tratată, cu o serie de specialiști, mari și mici, cari-mi luau regulat, în schimbul celor mai dureroase și mai zădarnice tratamente, napoleonul pe săptămînă, pe care l-am redus la jumătatea de napoleon, până ce, în clipa cînd trebuia să plec la Berlin, mi s'a spus, cu cea mai sinceră durere pentru despărțire, că acuma toate operațiile magice s'au terminat; eram destul de cuminte — și de pățit — ca să nu le reîncep în Germania, cu alți binefăcători ai omenirii, dar cred că din acest moment încrederea mea în arta lui Hipocrat și a lui Machaon a fost simțitor zguduită.

Deci anume uși îmi erau acum închise la București pentru literatura mea, căci m'am convins că, dacă nu mai pot avea niciun rost la „Revista Nouă“, unde mă compromisese definitiv acel acces momentan de fonetism, n'aveam ce căuta nici la „Convorbiri“, unde, după socotința celor cinci, șase tineri, îmi lipsia cu desăvîrșire orice talent, fiind nenorocita epavă a unor sforțări intelectuale ză-

darnice ; ca oameni de merit, noii redactori, cari căpătaseră o poziție, își făcuseră ziduri și păziau, bine înarmați, pe crenele. Pe o hîrtie rosă ca juneța revista maioreșciană începea pe un drum de complectă refacere a intelectualității românești, în care orice concesie ar fi fost o piedecă.

Nici în grupul celor trei nu mai găsim ce fusese odată. Cîtva timp, ei s'au ținut încă împreună, și iarăși i-am putut vedea la gazda mea din București într'o seară cînd am îndrăznit să cetesc dintr'un cutezător manuscris de roman prin care încercasem, în anume seri la Paris, să schițez viața botușăneană a copilăriei mele cu unele tipuri care-mi rămăseseră în minte. Da, un roman, un roman contemporan și realist, de vre-o două sute de pagini. Sfios am dat lectură unui capitol, și, la capăt, sentința lui Caragiale a venit, bațjocoritoare : „Foarte bine ! tot așa ceva poate să placă ; așa ar trebui să scriu și eu“. Am trecut în odaia de alături, unde în acea zi de rece toamnă, la începutul lui Septembrie, ardea un foc frumos în cămin, și într'o clipă rodul silinților mele literare se făcuse scrum. Cînd au aflat cum mă pedepsisem pentru greșeala mea, a fost o sinceră părere de rău, dar era prea tîrzie, de și poate că mai bine a ieșit așa.

O, nu mai era plăcut să fii în această tovărășie care ea însăși trebuia să se desfacă ! Președinția lui Gherea, pornit pe luptă socială, dispăruse. Stavri apărea un moment pe acolo, și un critic nou, nalt, sumbru, cu amintiri diplomatice, care era chemat pentru a fi obiectul unor ironii pe care le înțelegea de sigur, dar care nu-l împiedeau de a-și face el însuși observațiile saie, căci se pregătia să scrie un roman cu cheie. O influență hotărîtoare o cîștigase în acest cerc cineva care a contribuit esențial la desfacerea lui, dar acestea sînt lucruri pe care altă vreme, peste mormintele noastre ale tuturor, le va putea spune.

Înainte însă chiar de apariția zeflimisitorului aceleuia, că-

ruia i se găsea atita spirit, nu odată am plecat dintre aceia pe cari mi-i socotisem prieteni mai în vristă — și într'o privință imi și erau — cu gîtul strins de durere și de minie, privind, la întoarcerea în odaia mea, cu ură rîndurile pe care le scrisesem. De sigur că nu astfel se ajută în dezvoltarea ei înceată și dureroasă, care simte atita nevoie de sprijin, de sfaturi și de mângâieri, o chemare literară. Ca un ecou al acestei suferinți scriam atunci aceste versuri :

Am fost chemat să trag o brazdă
Pe cimpul vieții cel intins
Și am cătat cu dor aprins
Pămîntul ce mi se cuvine.

În dureroasa-mi rătăcire
S'au rupt opincile de fier :
De aș vedea uși semn din cer
Și încă n'aș avea putere...

. . . . .

Dar eu nu cred, am fost chemat !

Am spus că în curînd o prietenie între Caragiale, Delavrancea și Vlahuță, care putea fi de un așa de mare folos pentru o nouă îndrumare a literaturii românești, s'a rupt. Vina a fost de sigur a tuturorora, dar mai ales a acelor cari-și făceau de lucru împrejur, trăgînd pe fiecare în altă parte. Astfel, cînd eram în Germania, am primit revista de luptă *Viața Nouă*, pe care o scotea Vlahuță în tovărășie cu gluma obositoare a doctorului Urechiă, secretar de redacție fiind tînărul Ardelean Al. Hodoș, care iscălia Ioan Gorun, om de un talent adînc și serios, dibaciu scormonitor de psihologii, dar a cărui fire tăcută, ascunsă, hursuză îl făcea să deie lovături adesea nedrepte în domeniul criticei, unde pe lingă inteligența sa severă și talentul de a crea o frază masivă și grea se cereau direcții care-i lipsiau și o imparțialitate de care nu era capabil. „Distrugerea“ cu desfacerea unor fragmente de frază e o sarcină atît de ușoară și care se poate întrebuița împotriva oricui ! Pe tema artei cu ten-

dință și a artei fără tendință s'a dus atunci, cu un Anton Bacalbașa, ziarist foarte inzestrat, stăpîn pe humorul special bucureștean, o lungă și cumplită luptă, urmată și până la ciocniri personale, degradante, tirînd în noroiu suflete care altfel puteau da cu mult mai mult.

Gazetăria năvălia încă de atunci domeniul respectabil al poeziei.

Se rupseseră firește raporturile cu Gherea, care-și pregătia „Literatură și știință“, în care mi se ceruse și mie o bucată și, un studiu cu citații ca la Hautes Études despre Carducci fiindu-mi refusat, dădusem versuri, cătora li s'a atribuit o interpretare revoluționară, — și au fost strigate și prin cluburi —, pe cînd, de fapt, era vorba numai de desilusiile mele :

Celui ce predică 'n deșert
Și 'n jurul lui tovarăși n'are
Rămîie-i numele lui viu,
Căci sfîntă-i munca lui și mare !

Dar să lucrezi nebănuind
Izbinda stăruinții tale,
Să-ți uiți prietenii zimbînd
Și brațul tău să taie cale...

Răbdare 'n noapte muncitori,
Profeți cu ochi de foc răbdare,
Lumina roșiilor zori
Acum sau mai târziu răsare...

„Muncitori“, „roșii zări“, dar era toț ce trebuie pentru neapărata „revoluție socială“... Începeam, Doamne iartă-mă, să am și eu așa puțintel talent...

Acuma, pentru Caragiale, Vlahuță, care-și permisesese să scrie un roman, în care amintiri personale ieșiau prea mult la iveală într'o formă prea puțin închegată, „Dan“, devenia un intrus într'un domeniu care nu era al lui — și de sigur și era mai puțin decît lirica, iar țerănismul pe care Delavrancea îl inaugurase și-l păstra în fundul su-

fletului său de fiu de grănar, în ciuda unui liberalism de împrumut și de carieră, devenia pentru același Caragiale, — suflet veșnic nemulțămît și de alții și de sine și răspîndind tot mai mult în jurul lui amărăciune, neîncredere, desgust, ceia ce pentru unii din admiratorii săi a ajuns să fie un adevărat pedestal, dar singurul —, obiectul unei singeroase batjocuri, la care, din cealaltă parte, cu toate marile însușiri ale polemistului, nu s'a răspuns prea mult și nici prea tare.

De la o bucată de vreme nici nu era de mers pe acolo. Pe Caragiale nu l-am mai văzut cu anii, el desfăcîndu-se tot mai mult de țară, pe care o desprețuia până la marginile urii și căuțînd un refugiu în Ardeal, unde felul lui de a fi s'a revărsat asupra entuziasmului inițial al unui Goga, și apoi la Berlin, unde conversația lui, dibaciu pregătită, uimia prin învățătura abia culeasă din lexicoane și prin virulența paradoxului pe savanți boboci din mijlocul studențimii, în genunchi înaintea zeului negației: admirația lui mergea așa de departe, încît odată, foarte tîrziu, după ce mă înfățișase, în risetele d-lui Goga, ca pe nu știu ce harnic idiot care scoate apă cu ciurul, pierzîndu-și vremea cu scrisul — degenerasem rău de cînd, vorbind de „Năpasta“, eram „criticul inteligent și conștiincios“ la optsprezece ani!, — îmi făcea în tren elogiul civilizației berlinese, întrupată în servitoarea lui care iscălise caligrafic în foaia ei de la poliție. N'am văzut, mulți ani, nici pe Vlahuță, pe care se înstăpînise cu totul, până la o cutremurătoare tragedie a vieții sale intime, o nouă și periculoasă prietenie, așa de contrară firii sale bune, optimiste, luminată de cele mai înalte ideale. Iar, cînd, pentru o serbare a d-nei Smara despre Alexandrescu, am fost rugat să-i cer concursul lui Delavrancea — și a găsit sala goală, și ce-am mai avut de lucru reținîndu-l până către ziuă la mine ca să-l impac, de și n'aveam nicio vinovăție pentru o organizație așa de stingace! —,

ne-am întâlnit ca și cum era să facem cunoștință acum întâia oară.

Nu, vechea armonie, de la care puteam lua așa de mult și căreia-i aduceam atîta sinceritate tinăra, se dusesse în vînt. Spiritul de gazetă, otrava politică, „amicalele“ cîrtiri, zeflemeaua de stradă a Bucureștilor sfărîmaseră definitiv o tovarășie de la care putea să aștepte așa de mult societatea românească, lipsită mai mult decît oricînd de direcția statornică, plecînd de la o autoritate recunoscută.

În străinătate reunisem pentru Șaraga criticele de foileton și de revistă care-mi păreau că merită a fi păstrate: așa au luat ființă cele două volume, odios tipărite, de „Schife din literatura romînă“, în care poate că istoricii literari ar avea ceva de cules. După o sfătuire prin scrisori cu Vlahuță, foarte rece, ajunseseam a face pe librarul Haimann să-mi tipărească versurile (1894): am primit la Berlin modesta cărticică, pe care colegii romîni au judecat-o slabă, iar în toată presa noastră n'am avut un cuvînt de recunoaștere. Începeam să mă deprind cu meșteșugita tăcere care m'a încunjurat, de o admirabilă solidaritate, timp de aproape jumătate de secol, dar care n'a putut să oprească în loc izvorul menit să-și arunce apele, oricîte noroaie și cite pietre ar găsi în cale.

La „Lupta“ nu mai trimesesem nimic. Spiritul hărăgos al unui radicalism fără orizont, al unei hărătuiei fără scop, care a adus procesul lui Panu pentru les-maiestate, condamnarea, plecarea lui în străinătate, nu era făcut ca să încălzească un suflet care din cunoașterea trecutului culegea tot mai mult indemn către muncă și către tot ce din partea unui om, cit de puține însușiri să aibă, de altfel, poate să folosească altora, — acest sprijin reciproc, această mîngiere de la unul la altul fiind de fapt singurul lucru bun și sfînt pe lume, singurul care ajută să se suporte povara unei existenți care în ea însăși e fără scop,

ca și universul întreg, supus unor legi neînțelese nouă :

...nu înțelegi

Că totul e un haos nemăsurat și mut ?

terminat prin stupiditatea, răspingătoare, a morții :

Calăul fără milă ce prada și-o așteaptă.

Atunci de ce revărsarea fără sfârșit a urii, la care cineva e îndreptățit numai printr'un trist beteșug din naștere ? Viața politică, hapsina pornire de eternă răsbunare mă îngreșoșa adînc, și-i dădusem expresie și în primele schițe din „Lupta“ : pentru ca să mă impac cu dînsa, ca să mă amestec fără poște personale în viltoarea ei, a trebuit sentimentul că viața noastră publică, așa cum este, duce la un desastru, care, de altfel, în toate domeniile, n'a întîrziat, și că a nu-ți lua locul în legiunea unei desperat asalt pentru ruperea cercului de fier e o condamnabilă desertiune.

Între studenții cari-și căutau de lucru în străinătate, liberalii, lipsiți de oameni superiori, desgustau, pe cînd, cu toate necontenitele ciocniri dintre individualități pline de unghiuri, la conservatori, mai ales la junimiști, orice părere s'ar fi avut de politica pe care o făcea un diletantism desabusat, mințile alese se impuneau respectului. Fără să mă gîndesc a mă solidarisa cu vre-o atitudine de partid, am primit astfel oferta lui D. R. Rosetti-Max de a da articole de literatură la „Timpul“, unde, de altfel, ținîndu-mă la o parte și de dușmăniile literare, vorbiam mai mult de literatura străină, de la Madách cu „Tragedia Omului“ la „Arhitectul Solness“ al lui Ibsen, pe care, în același timp cînd admiram seninătatea clasică a lui Carducci, căutam a-l înțelege în scîlpirile de oțel ale unei morale de vechiu viching, deprins a se lupta cu toate crivețele mărilor veșnic reci. Nu știu cum am am isprăvit și cu aceste legături, în care aveam, de la început, impresia că întrebuițez alt limbajiu decît acela care ar fi fost dorit.

Nu uitasem iubirea, care nu m'a părăsit niciun singur moment, pentru istoria literară. Lecturile mele franceze, dar și engleze — tot șirul marilor poeți, de la Pope și Thomson, ai măsuratului secol al XVIII-lea, pină la intimitatea duioasă, unită cu un adînc sens filosofic, a lachiștilor și la armoniile delicate ale lui Tennyson —, ba chiar germane, mă făcuseră să pregătesc pentru revista lui Xenopol, „Arhiva“, unde însă trimeterile mele apăreau în condiții tipografice desastroase, un întins studiu despre „Începuturile romantismului“, în care sînt pagini pe care nici astăzi nu le-aș voi, și nu le-aș putea scrie, altfel.

Dar, din ce în ce mai mult, colaborația mea la publicațiile din țară se mărginea la contribuții științifice, anume descoperiri abia făcute cerindu-se împărtășite cit mai răpede.

Astfel am dat „Archivei“ studii despre călători prin țerile noastre în epoca fanariotă, ca interesantul arheolog și numismat Sestini, rari ediții de texte din secolul al XVII-lea care vorbeau despre Romîni, ca Maiolino Bissaccioni, povestitor al războaielor lui Vasile Lupu, note despre gramatica greacă a lui Petru-Vodă, scrisori de Domni din aceeași epocă fanariotă ori și corespondența de la Murano a vechilor Voevozi și Doamne din secolul al XVI-lea.

Erudiția, în domeniul căreia erau atîtea izvoare de publicat — și îndată după întoarcerea mea Statul m'a înlesnit să public la tipografia lui întăiul volum din niște *Acte și fragmente*, care s'au învrednicit de aprecierea unui P. Pierling — și care ridica pîntru istoria Romînilor atitea probleme noi și cerea interpretări originale pe care le suggerau și mijloace de informație de curînd găsite, — atuncî cînd Xenopol, în Iașul fără bibliotecă de istorie, fusese silit a lucra după citațiile din ediția lui Ureche de Picot —, mă cuceria, mă reținea tot mai mult, interzîcîndu-mi incursiile pe terenuri așa de ispititoare, unde

încercasem să-mi deschid un drum deosebit de al eminescianismului complect usat, singurul stăpîn atunci pe lirica românească.

Cu atît mai mult eram oprit în aceste margini ale studiilor care precedă adevărata istorie, de ale cărui generalisări și sintese m'am ținut mult timp ferit, dintr'un spirit de despreț pentru filosofia ușoară, la îndemîna oricui, ca și din acela al unei dureroase, aproape bolnave autocritice, cu cît pentru această istorie a Romînilor îmi lipsiau atîtea elemente pe care nu mi le dăduse Iașul și pe care nu avusem cum să mi le capăt în străinătate.

A trebuit să învăț însumi, cu sudori, scrisoarea veche, așa de artistică totdeauna, dar și așa de deosebită de la un timp la altul și de la un om la alt om și, neștiind un cuvînt slavonesc, — și nici pînă acum n'am deschis vre-o gramatică a vechii slavone, recurgînd așa de rar și la dicționare —, mi-a trebuit să mă deprind cu această limbă a vechilor noastre documente și a vechii noastre literaturi istorice. Mai am încă, în miile mele de hîrtiuțe, totdeauna culese și cu gîndul la alte lucrări și păstrate cu îngrijire în vederea lor, pagina cu scrisul nesigur din care cuvintele străine ale cărții domnești sau izvodului boieresc sînt astfel reunite sau despărțite încît dovedesc pe cine încearcă primii pași într'un domeniu atît de greu, dar tîtuși imperios necesar.

Cu astfel de grele inițieri personale, lucrînd cu lunile la un studiu de amănunte, am putut să încerc străbateri mai largi în trecutul românesc, ca în „Contribuțiile la istoria Munteniei în secolul al XVI-lea“, primite de Academia Romîna, după ce căutasem să înviez pe exilații din Tirol pentru „Vatra“ lui Coșbuc și Slavici, ambii necunoscuți mie, ultimul și criticat, în revista lui C. Demetrescu-Iași, pentru o biată de Istorie a evului mediu, dar spre al căror magazin ilustrat pentru familii mă îndreptase editorul ei, C. Sfetea.

XII.

Întăii ani de profesorat

Împrejurările-mi dădură, abia trecut de douăzeci de ani, prilejul de a dobindi o catedră universitară, aceea pentru care fusesem pregătit, dar pe care atunci n'o vedeam în tot pericolul ei, ca informație, ca puțință de critică pe un cîmp așa de vast, ca simț al oamenilor.

Și anume nu la Iași, ca succesor al lui Nicolae Ionescu, a cărui lipsă permanentă și a cărui absolută insuficiență, de temperament mai mult decît de inteligență, ținuse catedra vacantă multe decenii, ci la Universitatea din București, unde locul fusese ocupat Dumnezeu știe cum, tot atîta vreme, de un Petru Cernătescu, care n'a lăsat nicio urmă, liberal de la 1848, răsplătit așa fiindcă așa voise sau fiindcă nu se găsisese altceva pentru dînsul și a cărui singură activitate în scris fusese traducerea din nou a Manualului lui Duruy, pe care-l aprecia așa de mult încît a isprăvit însușindu-și-l.

După lege, concursul era să se ție la Iași, și astfel, după patru ani, m'am regăsit în orașul studiilor mele.

Dar și aici ca și la București, și din aceleași motive, am întîmpinat o lume schimbată, cu toate că nu contribuiseam prin nimic la aceasta.

În adevăr Xenopol imi păstra aceleași sentimente, mergînd chiar așa de departe încît m'am trezit cu dînsul venînd misterios la miserabilul otel Rusia, unde po-

posise lipsa mea de mijloace, ca să-mi aducă pentru oral „Istoria revoluției sîrbești“ a lui Ranke, din care eu aveam însă o ediție mai nouă. Dar mai erau și alții, pe cari o nexplicabilă și cu totul nemeritată antipație îi ridică împotriva mea, și din cari-mi aduc aminte pe Caragiani, înviersunat să puie trei, acolo unde Xenopol, Rășcanu puneau zece și vice-versa, obiceiul din nenorocire foarte răspîndit la concursurile noastre. Noroc de președinte, Odobescu, cu care n'avusem în toți ultimii ani nicio legătură, dar care nu-și schimbase părerile despre mine; totuși marea lui autoritate n'a fost în stare să recheme la bunul simț pe neașteptații miei prigonitori, cari cu patru ani înainte mă crezuseră vrednic de un banchet oficial.

Concurenții miei atunci și peste un an erau tot așa de neașteptați ca și atitudinea vădit dușmănoasă a unei părți din comisiune, pe care o supăra poate marea mea tinerețe sau lipsa unor visite preliminare, la care nu m'am gîndit, dar care puteau fi socotite ca un mijloc de a influența. Unul era chiar fostul meu profesor de la Botoșani, Georgian, care-mi opunea îndemnarea sa de vorbă ca avocat și simpatia pe care o inspira misterul din toată ființa sa, până la căutătura încrucișată, care părea că spune atîtea: nu scrisese nimic, dar, cînd, pe urmă, a dat la lumină un studiu, „O pagină din Domnia lui Ștefan-cel-Mare“, pe care-l voia Domn de fapt și în Țara-Românească, s'a văzut cită dreptate aveau aceia cari credeau că omului de o așa de vie inteligență îi lipsia, printr'o fatalitate ereditară, care a atins și pe fratele lui, un matematician de forță, puțința de a se ținea pe linia dreaptă a judecății, care singură face pe profesor, mai ales la Universitate, unde deprinzi pe alții a lucra. Alături, era un învățat profesor de latinește la unul din liceele din București, amic al lui Take Ionescu, M. B. Calloianu, de care cetisem niște studii într'o revistă din Craiova, de unde, se pare,

era original, și pe care-l vedeam acum întâia oară: scurt, pătrat, palid, foarte ciudoz, până într'atita încit publica în timpul concursului, în ziarul „Romînul“, complet decăzut, articole de defăimare contra mea, pe care nu le iscălia, dar mi-a spus la Postă, cînd le trimetea, că sint ale lui, ceia ce m'a făcut să observ: „Nu cred, d-ta arăți un om de treabă“. Se adăugia un fost elev al Berlinului, dibaciu cartograf, care lucrase cu Kiepert, Căpitănovici, pregătit de mult pentru această întrecere, ca unul care, știind că mă ocup de Mézières și de cruciața Ciprului, se grăbise a trata un capitol din același subiect, publicînd o tesă despre luarea Alexandriei.

Concursul a ținut multă vreme, spectacolul luptei atrăgînd un numeros public, ale cărui simpatii erau împărțite, dar nu cred că în majoritate de partea mea, așa de mult erau cuceriți atîția de verva lui Georgian. A fost un eveniment la Iași această luptă pentru o catedră în care eu nu aduceam nici ambiție, nici grabă, de și nu m'am gîndit la puțința ocupării catedrei mele de liceu la Ploești. Resultatul a fost puțin măgulitor pentru mine: întrecusem cu cîteva zecimi numai pe Georgian.

Pentru acest foarte îndoielnic succes am căpătat însă suplinirea catedrei.

Înteram într'un mediu cu totul necunoscut fără a fi făcut o singură lecție înaintea unor adevărați studenți și fără să am legături personale cu colegi. de o vristă și de o reputație care întreceau așa de mult pe ale mele.

Era acolo pentru limba latină N. Quintescu, Craiovean, care-și căpătase catedra fără lucrări, însuși discursul lui inaugural fiind găsit prea apropiat ca formă de lecțurile lui, dar om cu multă iubire pentru clasicism, cu multă înțelegere pentru dînsul în explicații care plăceau; acum cu totul îmbătrînit, suind greu, în sunețul sec al bastonului, cu picioarele înșepenite, lunga,

obscura și murdara scară care ducea la cancelarie în vechiul local, el simțea povara sarcinii sale și tot mai oboșit se făcea acel „Va să zică, va să zică“ intrat în deprinderile lui de atîția ani. Nicio puțință de apropiere cu acela care avea și o viață de familie mai grea, care-l făcea să nu primească. Pentru greacă, Epaminonda Francudi, neam de Venețian, cum îl arăta și numele de „Frîncușor“, dar și figura cu ochii albaștri, de un glauc ca al lagunelor, și fineța de spirit; director al Școlii Normale Superioare, era în adevăr un om afabil, bucuros de relații pe care o astfel de diferență de vristă le împiedeca: nu știu cită grecească se învăța la acest străin, rămas isolat în mijlocul unei societăți în care i-a plăcut să se înru-dească. Nu exista o catedră de francesă, limbile romanice fiind încredințate unui profesor foarte distins, capabil de a avea vederi personale în filologie și a cărui carieră ar merita să fie studiată, fiul său, profesor, fiind aici ca să poată da lămuriri: am zărit cîndva mediul lui, cu totul italian, de casă, dar vrista îl corogise și ochii de supt sticlele albastre abia dacă-l mai puteau servi. O parte din filosofie o avea Crăciunescu, care începuse cu un studiu frances bine scris, de sigur nu fără ajutor, și care se poate ceti cu plăcere, despre poesia populară românească, dar la atîta se mărgenia toată activitatea lui în scris, influența asupra studenților fiind nulă; de și se ținea încă voinic, gras și gros, îndrăgît de mîncările alese pe care și le gătia acasă, până ce o ciudată boală, căzută asupra lui subit, l-a redus la o biată umbră, scăzută până la talia unui copil rahitic, el își arăta limpede anii.

O atmosferă de sanatoriu sau de loc de retragere pentru invalizi, străjuiți de imosantul pedel, Moș Marin, stilp al Facultății, care, cu cheile în mîină, ca și „moș Cute“le ieșean, chema la examene, proclama la licențe și, cu imosantele-i favorite sure, avea chiar aierul că el pune notele. Își poate închipui cineva ce efect a putut

să aibă asupra tînărului venit dintr'o lume așa de frămîntată și așa de vie această incunjurime în care nu putea găsi nici critică, nici recunoaștere, nici sugestie, nici ceva care să semene, cît de departe, cu o îndrumare.

Profesorii mai bătrîni cari desvoltau o activitate, aceia cu cari se putea mîndri Facultatea erau, pe lingă Hasdeu, rară apariție la Universitate, unde a fost suplinît un timp de d. Șăineanu, rău prîvit de studenți ca Evreu și urmărit cu gelosie de învățătorul său, care găsia că „prea se obișnuiește cu catedra“, Odobescu, Maiorescu, Tocilescu și Urechia.

Nici lecțiile lui Odobescu, așa de frumoase, de cochet aranjate în eleganta „Istorie a archeologiei“, nu erau dese, talentul de vorbă lipsindu-i, ceia ce jignia adînc o fire de o atît de mare delicateță. Trăia apoi, el, strălucitorul fost secretar de Legație din Paris, prietenul atîtor oameni iluștri la Paris, ca un exilat, veșnic în nevoie de bani, silit a colabora la cărți de cetire din care ar trebui să se găsească un cercetător ca să-i descopere partea, luptînd cu creditorii inexorabili tot atît de mult ca și cu guta care-l reținea săptămîni întregi pe canapea în vre-o odaie mobilată. Tot ce trebuie pentru a împiedeca pe un profesor de la îndeplinirea obișnuită a datoriilor sale. Dar și mai departe el îmi păstra o bună și caldă simpatie, care a durat pînă în momentul cînd l-am văzut fără suflare, din voia lui, pentru o nemernicie de dragoste așa de întărlată, alb, frumos, cu ochii lui închiși ca pentru somn și o șuviță de singe pe buzele supțiri supt mustața albă, rămasă fină și cochetă. Cîndva, cu Fintinaru, i-am așezat biblioteca în niște odăițe ca pentru un copist, după ce părăsise, în condiții triste, pentru un conflict cu elevii,— o palmă rătăcită pe o față prea obraznică—, direcția Școlii Normale unde urmase șubredului Francudî, și el, cu toată desordinea romantică a vieții sale, osebia cu grijă ce era al lui de ceia ce numia: cărți „stăpînărești“, ale stăpînirii;

am zărit atunci și manuscriptele lui, pe care buna, părăsita și iertătoarea doamnă Odobescu, pentru a cărui mină luptaseră atîția, și din cauza legendei nașterii sale, mi le-a încredințat mie, iar, pe urmă, reclamate moșic de o rudă a gînerelui de atunci, au ajuns în geloasa păstrare a aceluia fără ca ele să fi văzut nici până astăzi lumina zilei.

Tocilescu, profesor de istoria antică, era popular și căuta popularitatea. Viguros, sangvin, nervos. Studenți și studente trebuiau să aibă, vrînd nevrînd, legături personale cu veșnic entusiastul, în permanență tumultuosul profesor, de o elocvență abruptă și incandescentă. Nenorocirea era că acest om făcut ca să aibă ucenici suferia de lipsuri esențiale. Întăiu că, de sigur învățat, inteligent și străbătător, capabil de multă muncă, acest elev, apoi dușman al lui Odobescu, care speriasse lumea cu acumulările, adesea de împrumut, din uitata „Dacie înainte de Romani” și fusese trîmes, ciudată potrivire!, la Praga pentru limbile slave, pe care, în oarecare măsură, le și știa, revenind ca să scrie și istorie a Romînilor, până la un Manual, însuflețit și cald, dar de un șovinism banal și obositor, și să organizeze frumoasa și costisitoarea *Revistă pentru istorie, archeologie și filologie*, atunci momentan oprită, și să deschidă săpăturile de la Adam-Clisi, creînd epigrafia românească, n’avea simțul, indispensabil și celui mai neexperient dintre studenți, al proprietății literare. În studiul lui întins asupra cronicelor românești, în chiar Catalogul Museului, la a cărui înjghebare a lucrat cu atîta zel, culegînd din biserici și mănăstiri, unde s’ar fi putut pierde, obiecte de o valoare neprețuită, ba încă și în Manualul său pentru școli, sint rînduri, perioade luate de la alții, de și el, care muncia bucuros și improvisa ușor, ar fi putut să le scrie tot așa de bine. Iar, al doilea, îl stăpînia o gelosie capabilă de a-l duce la fapte urite, cum a fost, de pildă, sechestrarea a două articole ale mele, istoria consulatului prusian și „Preten-

denții domnești“, din care pe cel d'întăiu nu l-am putut recăpăta niciodată; Museul lui, plin de manuscrise și documente, era închis oricui, și, cînd am vrut să lucrez în el, mi-a oferit fără ironie să-mi comunice lista Domnilor: numai cu ordin de la Ministeriu am putut căpăta informație asupra istoriei literaturii românești, și manuscrisele dorite mi le-a trimis la Academie, numai să nu mă vadă lucrînd acolo. O singură dată a căutat să se apropie de colegul cu mult mai tînăr, venind chiar acasă la mine, ca să-mi propuie a lucra împreună la reluarea „Revistei“, ca, odată, la „Magasinul istoric“, Laurian și Bălceșcu. — Cu oricare m'ai apropia, ar fi pentru mine o covârșitoare cinste. Dar care mi-ar fi partea? — Partea? Niciuna. Doar rolul nostru e să îndemnăm: elevii noștri vor lucra — pentru noi. Păcat că o astfel de energie, lăsată de la început să se rătăcească pe terenuri lunecoase, a fost stricată de o societate fără critică, în stare să diformeze activități care ar fi putut fi atît de spornice! Căci la dînsul, cel răpus de boală încă tînăr, abia trecut de cincizeci de ani, printr'o fulgerătoare apendicită, ęra un impuls spre acțiune, așa de rar pînă astăzi încă în lumea noastră.

Bătrînul Moldovean Urechiă, care preda istoria Romînilor, înădînd an de an la volumele, împărțite pe labirintice serii, ale presintării condicilor fanariote, pe care, pentru cîteva introduceri și explicații, le presinta ca „istorie“, era minat de sigur și de iubire pentru materia sa, de dorința de a folosi, de un naționalism veșnic viu care-l însuflețise din prima tinereță, cînd fostul Popovici și, cred, Cozmița, iscălia Vasile Alexandrescu, dar mai mult de o neobosită dorință de a părea. Trecuse de șazizeci de ani cînd l-am cunoscut, și fața cu ochelarii infipți în carne, cu lunga barbă sură era a unui erudit din epoca romantică mai mult decît a unui om așa de mult amestecat în toată viața timpului său, în care, acum, îi plăcea să figureze ca „bătrînul profesor“ înainte de toate. Ce nu făcuse

în cursul unei vieți așa de active, condusă de atita rîvnă, pe care n'o canalisase o bună școală de metodă, — Spania, unde fusese ca și Virgolici și legase atitea relații dîndu-i ceva dintr'o fraseologie care era prin acești ani cu totul ieșită din modă! O poezie uitată, multe pagini de roman necetite, nuvele, schițe și snoave, de cuprins istoric și popular, încercări de teatru, circulări ministeriale, gazetărie, polemică, luptă la cuțite cu Maiorescu și „Junimea“, nu fără cîteva oaze de împăcare și ajungînd la un contact formal în Facultate... Nicăiri nu era însă lucrul definitiv, acela care rămîne, și frunzăreala agitată producea mai mult un sentiment de neobosită neîncredere. Altfel foarte bun cu elevii săi, pe cari-i punea să adune materialul alături de funcționarii Arhivelor, ba chiar să găsească fondurile de publicație, ei consimția să-mi împărtășească și mie unele informații din bogatul material pe care-l frămîntase. Dar, pe neașteptate, te treziai că acest suflet de o așa de blîndă aparență cerea să ți se scindeze catedra sau îndemna, alături de Tocilescu, pe studenți să se ridice contra unui profesor care, ca mine, „insultase“ pe Mihai Viteazul și „glorificase“ pe Fanarioți.

Pentru Maiorescu rămăsesem ucenicul lui Gherea, ocrotitul lui Hasdeu și al lui Odobescu, colaboratorul revistelor de concurență, omul de stînga și, circumstanță agravantă, intrusul ieșean care, într'o Facultate datoare să primească unul după altul pe toți elevii lui, ocupase un loc destinat unuia dintre dinșii, filosofic pregătit pentru aceasta. Voiu avea prilejul să cunosc mai tîrziu cîtă asprime sufletească se ascundea supt aparențele măreț solemne ale fostului elev al Teresianului vienes, ale omului de armonioasă cultură, de sigură judecată și de autoritate cu îngrijire întreținută, care nu putea cunoaște decît ucenici și vasali. Nu odată el a încercat să biruie această pornire și să dea tînărului care nu-i putea știrbi nimic dintr'un așa de mare prestigiu ceva măcar din ceia ce poate i s'ar

fi cuvenit, dar patima exclusivismului autoritar se dovedea mai puternică: nu-mi refuzase, într'o formă brutală, la început chiar, câteva note de viață pentru *La Grande Encyclopédie*, unde fusesem angajat încă din anii de la Paris, când făceam și traducerea scrisorilor de la clienți, cu secul răspuns că nu-l interesează ce se scrie despre dînsul? Cel așa de mult captat de atît de dibaci adulatori fusese — ciudată potrivire! — silit să mă recomand studentilor, nici rector, nici decani nefiind la îndemînă, și buzele i se descleștară pentru aceste cuvinte singure: „Vă recomand pe d, Iorga, chemat să vă facă lecții de istorie“. N'a fost una din cuvîntările mele de introducere, cuprinzînd generalități, care să nu-l supere, pentru cugetarea ca și pentru forma lor.

O încercare de tineret profesoral organizat o făcea un om între două vrîste, care era socotit ca rivalul în oratorie al lui Maiorescu, de și frasa lui, fastuoasă și goală, nu sămăna nici cu precisia, nici cu ritmul aceleia a maestrului, și care era de o potrivă cu dînsul doar în desprețul pentru lucrul care se publică, C. Demetrescu-Iași.

De o dispoziție veșnic zîmbitoare, bucuros de prieteni cît de mulți și cari-l măguliau prin admirația lor devotată, gata, și recunoscător chiar, să petreacă serile cu dîșii, și pînă în ziuă, dar nu acasă, unde era o atmosferă sumbră, ci într'un local public bine luminat, cu păharul de șampanie alături, mai mult ca un pretext al întîzierii fără termen, acest om, pe care mulți l-au iubit și cîțiva nu l-au uitat după ce, obosit și bolnav, dar mai ales foarte sărac, din despreț de boem pentru avere, s'a retras într'un colț de Severin, neștiut de nimeni, nu putea să ciștige pe cine avea în viață un ideal neted. Căci el însuși, plin de idei, și în materie de învățămînt, fiind, în partidul liberal, care cucerise de la junimiști pe acest om de talent, unul din dușmanii sturdzismului și din factorii creatori ai „drapelismului“, nu căuta să facă din

opiniile sale un crez de viață și un instrument de călăuzire și conducere. În fundul sufletului aceuia care, venit din Iași, avea origini tulbure, era un elegant epicurism și o ușoară flotare între toate doctrinele, a căror zădărnicie n'o proclama, dar o lăsa să se înțeleagă. Și unele lipse de tact jigniau, fără ca el să-și dea samă: îmi aduc aminte că, la discutarea unui nou regulament al Facultății, pe care el, decanul, cu o așa de slabă autoritate, ca să nu supere pe nimeni, viitorul rector, îl elaborase, se întoarse către tăcutul ascultător ce sînt și până azi, cînd nu mă simt dator, într'o privință sau în alta, a vorbi, și mi-a aruncat în treacăt, zîbind, întrebarea, la care nu aștepta răspuns: „Dar d-ta nu ai ceva de propus?“. Era apoi în acea largă frasă, de care vădit se încînta, sugînd-o ca o academia, și a cărui dezvoltare o puteai gîci cu mult înainte, ceva moleșitor, corupător, așa zice, care putea să indispuie până la desgust pe cine caută în cuvinte scurte, energice, manifestarea unei convingeri, gata s'o apere contra oricui și cu orice risc. Glasul gros, răgușit, toaleta căutată, figura însăși, pleșuv cu ochii strălucitori privînd la succes, cu ușoara barbă cănită, fără măcar meșteșugul ales care înegria poruncitorul barbișon de comandă al lui Maiorescu, dădeau o senzație de pregătît, de artificial, de moale și de gelatinos, care îndepărta unele caractere de acest om care în viața lui n'a căutat să lovască pe altul, nici prin energia pe care n'o avea, nici prin intriga de care de sigur fineța lui nu ar fi fost capabilă. Și, astfel, fără măcar ca omul de partid să ajungă ministru, atîtea însușiri reale s'au risipit în vînt ca și fumul de țigară care în fantastice rotocoale se desfăcea de la masa întărziață unde el presida și fermeca.

Încă neinsurat, Ioan Bogdan era dese ori alături de acela în a cărui serioșitate nu credea, dar pe care-l prețuia pentru marea lui deșteptăciune și, el tăcutul, îl admira pentru nesfirșitul dar de a vorbi fără să înfrunte ni-

mic și să zguduie pē nimeni. Brașovean, avînd toate marile calități, de ordine, de claritate, ale vechii cetăți săsești, fost profesor al liceului rural de la Pomirla, unde se inițiasse în realitățile populare ale României libere, remarcat de Sturza, care, așa dușman cum era al Rușilor, ținea să știm ce uneltesc, după socotința lui, neconținut contra noastră toți Slavii, cari sînt neapărat panslaviști, și trimes deci să învețe limbile slave, ca un mijloc de a li descoperi comploturile, la Praga, la Viena, dar și în Rusia, la Moscova, în sfîrșit descoperitorul în parte și editorul după toate regulile cele mai stricte ale unei filologii deprinse la maestrul vienes Jagić, al cronicelor slavone și ocupînd acuma catedra de slavistică pe care o crease, Bogdan, atunci încă așa de tînăr, nu putea decît să ciștigue prin afabilitatea manierelor sale, prin atracția bunei figuri blonde cu ochii albaștri impresionant de limpezi și de adinci.

Colegii mai bătrîni îl priviau cu neîncredere, gîcind că nu știu ce primejdie ar putea veni de la acest European plin de hotărîre și francheță și liber la vorbă ca și la scris cînd era vorba să judece onest o operă sau un om. Cu cei mai mulți dintre dînșii n'avea nicio legătură, iar colaborarea cu „cuconu' Costică” sau, cum îi zicea toată lumea, Cocò, era imposibilă, pentru că acesta nu „labora” de loc. Urechîă, Tocilescu priviau cu ură pe rivalul care se desemna la orizont și pe care căutau să-l piardă în sufletul studenților, pe cînd noul venit se tîudia să-i învețe pe aceștia, nu să-i măgulească, de și mai tîrziu mediul i-a dat și lui acea tendință spre dîmnația prin oameni devotați, prin „ciraci”, pe care de sigur că n'o avea de la început. Iar Maiorescu, care în fond desprețuia pe omul solid fără artificialitate, dar și fără strălucire, cum a arătat-o în cutare din scrisorile sale, tocmai în momentul cînd aproape cu sîla îl făcuse să se manifeste la o întrunire politică, văzuse de la început că muncii rînduite, vederii clare și putinței de a aduna simpatii a tînărului

slavist i se poate încredința conducerea „Convorbirilor“, pe care sindicatul foștilor lui elevi le dusesese la discredit și aproape la faliment.

Și prin silințele lui, care nu se simția bine, izolat între bătrini, a fost chemat, după cîtva timp numai, Dimitrie Onciul, venit din „Pedagogiul“ lui de la Cernăuți, unde-și istovia puterile unui trup masiv, dar bolnăvicios și infirm, ca să ocupe o catedră de Istorie a Romînilor înțeleasă altfel decît în sensul diletantic al lui Urechia: cu stricta și puțintel strimta metodă filologică austriacă. Sigur pe tot ce știa, rebel față de orice încercare de a porni în altă direcție, rigid ca precisiunea, clar și rece ca știința absolută, așa de deosebit sufletește de ce era scris în fața lui mare de zimbru pletos, în ochii lui plini de o lumină și bună și tristă, el va apărea oferindu-mi o „frăție de cruce“ pe care trebuiau s'o tulbure nu odată alte obiceiuri de spirit, pornite din dogmatismul pe care i-l dăduseră și profesorii și însăși cariera de până atunci.

Studenții din acel timp erau relativ puțini. Sala „numărul IV“, unde-mi țineam cursurile, larg amfiteatru cu ferestile spre piața cu statuile care azi, în schimbarea pripită și apucată a tuturor lucrurilor, stau să fie expulsate pe cine știe ce văi țigănești ale „Cetății Universitare“ — o, ce Americani sîntem, fără calitățile Americanilor! —, se umplea la mine cu lume venită și de la alți profesori, dar împărțirea pe atîtea specialități nu se făcuse încă —, ba chiar cu teologi și cu elevi de la Școala Politehnică. Numărul fetelor era mic. Numai la cei doi rivali ai frasei, Măiorescu și Demetrescu, erau și ascultători din afară, urmînd unei vechi și de sigur escelente tradiții.

De o vristă mai ridicată decît a multora din auditorii de astăzi, acești studenți de prin 1890 represintau un public școlar serios, ascultător, doritor de știință, nu rare ori capabil încă de atunci de vederi originale, de și sa-

vantul obiceiului al Seminarilor nu era așa de răspîndit și profesorul nu avea unul, doi sau mai mulți, cît mai mulți asistenți. Nu li se cereau lucrări personale, care prea adesea vin cu mult înainte de vreme, și nimeni nu s'a îmbolnăvit de meningită și n'a nebunit, nu s'a sinucis de prea multă erudiție cu totul prematură. I se lăsa tînărului răgazul de a trăi, cu gîndul și pentru el însuși. După lecție, cîte unul se ținea după profesor, și discutau împreună despre materia care se predase. La un profesor nu se vorbea rău de celalt, — la mine de sigur nu.

Din aceste prime generații de ascultători ai miei s'au desfăcut eselenți profesori, conducători de instituții științifice, istorici. Pe lîngă d. Svilocosici, care mai tîrziu a intrat în corpul consular sîrbesc, era un Al. Lapedatu, rău chinuit și noaptea la gazeta lui Aurel Popovici, un Ioan Ursu, mai puțin înzestrat și mai puțin echilibrat, care dădea însă dovadă de un nesfirșit entusiasm pentru știință și pentru școală, un C. Moisil, cu știința lui de ungurește, un Giurescu, rece și chibzuitor, un Caracaș, plin de foc și de vervă, un Munteanu-Rîmnic, numai avînt și voie bună, un Henri Stahl, spirit fin și foarte delicat, un Vasile Mihăilescu, argintul-viu personificat, întrebînd, discutînd, plănuiind și pufnînd, un Nemeș, o Emîlia Cioran, care a tradus din englezește călătoria lui Pavel de Alep, un Drăghiceanu, încă de atunci sumbru și melancolic, o Hortensia Schachmann, care a scris despre Petru Cercel, o Lucreția Gane, care mi-a presintat o țesă despre așezămintele turcești, o Lela Pancu — Pîrvan a apărut mai tîrziu —, și alții și altele, cari, cu toții, considerau ziua examenului, care se făcea oral, drept una de o serioasă cercetare de conștiință și nu se supărau cînd era nevoie să se reiea lucrurile de la capăt.

Înainte lor, fără o tradiție a catedrei, încercam felu meu de a preda. Ca în toată viața mea, două lucruri

mă desgustau din instinct, fără îndoială și din cauza originii mele septentrionale, tocmai din susul Moldovei, dar și din cauza coboririi din niște oameni pe cari, din scrișorile lor, i-am cunoscut cumpăniți la vorbă și feriți de a arăta însușirile pe care le-ar fi avut: deci nu mă puteam deda nici la desfășurări retorice de frase, la acele gesturi artificiale, la frunte, la piept, în lături, în aier, care erau obișnuite la elevii lui Maiorescu și de care aș fi fost cel d'întăiu să izbucnesc de ris, nici la greoaia presintare de erudiție nemestecată spre care îndemna pușintel, nu fără a turna și cită frasă putea să găsească, Tocilescu.

Îmi amintiam și de atit de naturalii — niciun frașeolog și niciun pedant — profesori ai miei de la Iași și de aleasa discreție francesă a celor de la Paris. Și se adăugia, din fondul propriu al mării mele tinereți, cu o nesfârșită dorință de a comunica pe cit mai larg idei noi, interpretări proaspete, pe care niciodată nu le-am subliniat prea mult, ca să știe toți că sint ale mele — și de aceia am și fost criticat că presint subînțelesuri și că lunec asupra unor simple sugestii care ar merita să fie expuse pe larg in nu știu ce „baralipton“ logic și silogistic — și o francheță deschisă in a arăta ce știu și ce nu știu, ce cred și ce-mi este cu neputință să accept. Nicio notă critică față de înaintași nu se amesteca in expunerea mea, și, dacă se rîdea la curs, une ori eu însumi cu studenții împreună, de nu ne mai puteam opri, era de cine știe ce neașteptată potrivire a lucrurilor sau atitudinii ale personagiilor istorice, iar nu de vre-un biet de înaintaș al meu care obosise, orbecăise și rătăcise ca să nu obosec, orbecăiesc și rătăcesc eu. Dar in valul cunoștințelor une ori prea de curind căpătate ca să nu se cunoască aceasta prin nesiguranțe pe care nu știam și nici nu voiam să le ascund se amesteca, salvind situația, și acea mare iubire de oameni, sprijinită pe sfortșarea de

a-î înțelege simpatic, pe care o aduceam ca zestre de la o poezie aproape cu totul părăsită. Și, tocmai ca să am simțul adevărat, impresia vie și caldă a acestei umanități trecute cu care-mi frământam gândul, recurgeam totdeauna la izvoare, trăgînd din ele acest lucru, cu neputință de definit, pe care nu-l dau nici o sută de învățate disertații una peste alta și fără care istorie în adevăratul și bunul sens al cuvîntului nu se poate face.

Astfel pentru cursul meu despre începuturile evului mediu am răscolit o serie de cronici și documente contemporane, am foiletat prin Pallmann și alți mai vechi presintatori ai subiectului și am izbutit a face ceva care părea că interesează pe i mai mulți dintre elevii miei, de și cite unul, pasionat e presintarea analitică, solemnă și cam dură, a lui Onciul, de cu totul alt temperament — de și tradusese din Schiller și, cine ar crede?, din zglobiul Heine — și de o pregătire atît de deosebită, spunea colegilor că nu fac decît mă joc cu lucruri culese dintr'o carte, două care-mi stăteau la îndemîna.

Târziu de tot, cursul din acești primi ani plini de îndoieli și de scăpături, redactat foarte credincios și inteligent de d-ra Schachmann, mi-a ajuns înainte printr'o întîmplare. Mă așteptam la cine știe ce greșeli de amănunte și nepotrivire în perspective, și am fost, o mărturisesc, adînc mulțămît cînd am constatat că bunul simț și silința de a intra în subiect dăduseră rezultate pe care lungi cercetări și meditații de ani întregi nu făcuseră decît să le întărească.

O astfel de sarcină cerea, neapărat, tot timpul. De și puțin înzestrată cu cărți din specialitatea mea, Biblioteca Academiei, cu vechea-i sală de lucru în etajul de jos al clădirii de la stradă, acolo unde e azi cancelaria, îmi era de mare folos, ca una care posedă măcar principalele colecții, Pertz, Muratori și altele. Lucram de zor prin

odăița cu puțini cetitori, încălzită de amețiai, cu serviciul făcut cum se putea, dar cu temuta autoritate a d-lui Ion Bianu, șeful, care apărea cu ochii de pisică pinditoare, dirz în păr, suptire în mustăți, ca să prindă cea mai mică abatere a funcționarului sau a cetitorului, fie și un coleg, căci Bianu trecuse de la Sf. Sava la Universitate, și apoi dă Doamne bine de ce predică, une ori publică, avea să sufere! Sala de lectură s'a mutat apoi sus, în casa de alături, căpătată mai târziu și niciodată, chiar cînd erau bani, pusă bine în rînd cu vechiul sălaș; la biblioteca aceasta, de o înțeleaptă organizare și de o întrebuințare comodă, s'a adaus prin voința lui D. A. Sturdza și Biblioteca Centrală, odată la școala de la Sf. Sava și care se muta, ca un simplu particular, din casă cu chirie în altă casă cu chirie, supt o conducere ca a lui C. Demetrescu-Iași, cel mai puțin gospodar dintre boemi, ca să se constate apoi că nu e loc și să rămîie închisă cu lunile, cu anii. Dar legătura așa de strînsă dintre tot ce am putut face în atîția ani și acest binefăcător așezămînt, fără care, adecă fără creatorul și conducătorul ei, mă întreb dacă s'ar mai fi putut face știință românească, în istorie ca și în filologie, nu s'a rupt niciodată.

Între profesorii cari lucrau — și la cari, cu obișnuita recomandație, se adăugiau și unele tipuri curioase, ca fiul din dragoste singură al lui Bălcescu, Bonifaciu, care se chema Florescu și care, distrat, întreba în franțuzește pe oricine, necunoscut, și pe mine, cîte ceasuri sînt—și între bibliotecari s'au stabilit răpede relații de adevărată și deosebită prietenie, care a dus și la spornice colaborări.

Era acolo Ardeleanul Ștefan Pop, care e azi director la Sf. Sava, lîngă d. Obedenaru, poet macedonschian, care pătrunsese și în bine păzitele „Convorbiri“, cu „fiorii mor-bizi, fosforescenți“ cari „în trupuri de adolescenți aprind zvicnindele artere“, și enormul liric, blînd ca un prunc,

a fost privit fără prea mult respect de tovarășii săi științifici; era negriciosul, plinul de nervi Colescu Vartic, venit din presa liberală, foarte prețuit de Sturdza, care-l dădu să scrie, în „Zile revoluționare“, pomenirea revoluției de la 1848 și să alcătuiască marea colecție de acte contemporane privitoare la acea tinerească efervescență; era, chinuit, supt aparența-i dulceagă, blondă, de probleme de psihologie și psihopatie, care-l vor duce la cirligul spinzurării, N. Zaharia, care între atâtea cărți s'a trezit bibliograf și biograf literar, și pentru Eminescu; era elevul meu Sadi Ionescu, mărunț ca un șoricel, cu ochii vii supt ochelari de entomologist, pe care un sfat la sfârșitul lecției l-a prefăcut în cel mai răbdător bibliograf al istoriei Românilor, începînd cu călătoriile, relativ la care a publicat o rarisimă fasciculă, și care era merit să puie la îndemîna cercetătorului o bibliografie a publicațiilor periodice care e de o imensă valoare. Iar în fruntea acestei legiuni de tineri erudiți, muncitori și fără pretenții, pe cari-i scormonia și îndrepta, pînă la bozia și împăca, uînd asprimăa lui de țeran de pe Tîrnave cu o adevărată prețuire și prietenie față de sclavii săi, d. Bianu, erau doi oameni de însușiri omenești cu desăvîrșire superioare.

Cu înfățișarea lui de baron belgian, nalt, sprinten, oșos, foarte slab, — de-l întreba Hasdeu „ce interes are să fie așa slab“ —, palid și frîsat, privind de supt ochelari de miop o lume căreia i se simția puțin potrivit, Nerva Hodoș, fratele lui Gorun, dar fără nimic din țepii acestuia, și fiul lui Iosif Hodoș, luptătorul de la 1848, apoi membru al Academiei și răbdătorul editor al Operelor lui Dimitrie Cantemir, aducea, pe lingă ascuțitul său simț critic și precisiunea firească a unui spirit pătrunzător, tot ce-i dăduse ca aristocratică distincție creșterea alături cu fiii d-rului Davila în casa de mari tradiții boierești a Goleștilor. Il ocupa, pe lingă trecutul familiei de care împrejurările il alipiseră, acea mare operă a

Bibliografiei românești, descriptivă și ilustrată, la care, îndemnat și călăuzit de șeful său, lucra zi de zi, putându-se prezenta la scurte intervale fasciculele unei publicații care face și va face totdeauna cea mai mare onoare științei românești. Nu știu cum într'o zi m'am simțit aproape de omul cu aparența rece care-și trecea printr'o sită atit de deasă simpatiile și prețuirile îndelung verificate; lui i s'a datorit și schimbarea de atitudine a fratelui gazetar și critic care mă înscrisese la început și pe mine între victimele sale. Până la moarte, bunul Nerva mi-a fost unul dintre cei mai călduroși mîngîietori în luptele grele, de multe feluri, în care nu era să mă arunce nici o fire dușmănoasă, nici o ambiție de satisfăcut, ci numai conștiința că, peste piedeci insuportabile, este o operă, de cultură și de morală, care trebuie îndeplinită cu orice preț.

Tot așa de svelt și de slab, tot așa de nervos și de iute, roșu la față și blond, privind pe toți și toate cu niște neuitați ochi de neastîmpărată ironie, Ștefan Orășanu, fiu de preot bucureștean, dar rudă cu satiricul poet din vremea lui Cuza-Vodă, adunase pe neștiute de oricine o mare bogăție de cunoștinți din cele mai variate și avea din fire cea mai fină formă agresivă, distrugătoare, de era capabil să reducă în praf pe adversarul care-i cădea în mină. Un fost coleg de la liceul din Iași, Hușean focos și violent, Al. Gidei, elev al lui Urechiă și avînd de la acesta anume neglijențe de formă și insuficiențe de fond, dar de sigur om capabil, care s'a distins apoi în cooperație și a murit prea răpede, scrisese o încercare despre cronicarii moldoveni; într'o serie de articole publicate în „Convorbirile“ încredințate acum lui Ioan Bogdan, Orășanu l-a făcut răpede harcea-parcea. Același soartă a avut-o apoi bibliograful lui Voltaire, Bengescu, cu toată nesfirșita răbdare a harnicului diplomat, și a venit momentul cînd și Pompiliu Eliad, venind de la Paris ca profesor de limbă franceză, cu multă informație nouă, dar cu vechea

tendință de a face descoperiri unde trebuie și unde nu trebuie, a trecut, pentru un studiu despre La Fontaine, prin nimicitoarea mașină de logică a aceluiași critic. Nu pot spune în de ajuns cât de bine mi-a prins, într-o activitate de același fel, pe care, încă odată, mi-o impuneau împrejurările, ca să se curețe un diletantism ușor și periculos, siguranța că lingă mine se află pentru acest războiu de mai mulți ani, ale cărui începuturi și al cărui sens se vor arăta mai departe, o inteligență așa de ascuțită, cu atita prietenie sinceră și caldă. Ce păcat că amindoi au fost luați așa de răpede și într'un chip așa de tragic!

Pe lingă biblioteca Academiei ce puțin lucru era pentru mine însăși săraca mea casă, unde cărasem mormanul de cărți găsite cu atita stăruință pe cheipurile Parisului și care au stat, ani de zile, înșirate pe simplele rafturi albe, abia geluite, ale unei căsuțe din strada care se zicea a Sculpturii, pentru că se rătăcise acolo, aruncat într'o curte, un „om de piatră“, o mitologică statuie? Gospodărie de student neaclimitat cu o altă viață, în șirul de trei odăi, un antret și o bucătărie pe care le închiria cizmarul de lux Daniel din fundul curții, care găzduia în alt șirag de cămăruțe pe simpaticul, vioiul doctor Grozovici, luat pe urmă, ca medic comunal, de o epidemie. Cîteva mobile culese la întimplare complectau cuprinsul acestui simplu adăpost al profesorului plătit cu trei sute de lei pe lună — reduși la jumătate pentru luna întiiu, conform cu nu știu ce deșteaptă regulă budgetară. Din cînd în cînd se adăugia binefacerea unui bacalaureat care m'a făcut să cunosc interesante școli particulare, în care se mai prindea, măcar pentru fete, și ceva educație, de la cele cîteva eleve ale școlii Bolintineanu lingă Șosea la marele pension Pompilian al d-nei Zosima, la chiliile maicelor catolice, de unde veniau, cu crucea la gît, fete mari, așa de speriate în numele Mintuitorului și al Maicii Domnului. M'am convins încă de atunci ce zădarnică e această cercetare

de citeva minute a unor delicate suflete de copii tulburați, și de aceia nu m'am înscris între calăii ilusiilor lor de diplomă. Am continuat apoi mulți ani cu presidenția mea de comisie, care m'a făcut să cunosc pe atîția profesori secundari, și de multe feluri, cari, odată deslipiți de pe catedra căsărmii lor, erau oameni de înțeles, glumeți și cu haz, de n'ai fi crezut ce teribil exercițiu fac zilnic cu nenorociții pui ai oamenilor.

Am cunoscut și plaga stăruinților acasă, de și n'a venit la mine, ca, pe neașteptate, la Bogdan, obișnuit a se face foarte comod în zilele calde de vară, mama enervată a unei candidate ca să-i explice de ce fiica ei iubită trebuie să aibă o notă mai mare. Dar am avut în fața mea pe un părinte care, tot vorbindu-mi, începea să se joace cu portofelul plin de bumaște, m'am învîrtit cu scaunul în jurul mesei, urmărit de o foastă colegă ieșană, care, avînd un nepot la bacalaureat, se deda la aceeași mișcare. Și chiar, după un dulap care abia mă acoperia, am stat ascuns citeva minute ca să nu dau ochii cu Odobescu, venit la mine cu picioarele lui grele de bolnav ca să-mi impuie trecerea unei rude de o absolută nulitate. Cutare ofițer superior, pe urmă, mi-a lămurit de ce trebuie să-i trec fiii, deveniți prea mari față de vrista tinăra a unei a doua neveste, și un comisar de poliție mi-i recomanda sărînd pe birou și așezîndu-se pe dînsul ca pe un scaun, cum făcea probabil cînd examina pe arestații de la secție. Toți mă uitau de a doua zi după căpătarea unui „șase“, afară de înaltul funcționar, de o rară creștere, care, mult mai bătrîn decît mine, și-a scos, ani de zile, jenant, pălăria înaintea mea fiindcă examinase deosebit, mai tîrziu, pe fiul său, care fusese bolnav de scarlatină.

Alte venituri nu erau decît, mi se pare, ceva de la „Vatra“ sau de la „Adevărul literar“, unde am continuat, scurt timp, articolele de literatură străină din „Timpul“.

Și totuși din acest așa de puțin desfăceam ceia ce era de nevoie pentru a mă întoarce, urmărind răscolirea materialului privitor la istoria Românilor, în acele depozite din Țes, unde știam că se mai ascund încă atâtea comori nedescoperite. Cum se isprăviau examenele de bacalaureat, excursia științifică pornia din nou, cu așa de puține mijloace încît nu îndrăzneau să mă apropiu de oteluri, căutînd cu ochii înștiințările de camere mobilate care-mi păreau mai ieftene. Mă întorceam numai în ultimele zile calde înainte a căderii iernii, și noua recoltă de documente se adăugia la cele vechi, despre a căror publicare mai departe voiu vorbi pe urmă.

Să încerc a reconstitui desfășurarea acestor campanii de cercetări, pe țeri, dacã nu pe ani, oprindu-mă la începutul unui nou veac, care a însemnat pentru mine și fericita statornicire a vieții mele casnice, ceia ce a dat alt spor înseși muncii căreia mă închinaseam cu totul, deschizîndu-mi-se și perspective noi în domeniul literaturii, de care, neînțeles și desgustat, mă depărtasem, și în acela, pe care atîta timp îl desprețuisem profund, cu desăvîrșire, al politiceii,

---

XIII.

Multe drumuri străine

Veneția-mi dăduse până la luarea Constantinopolei de Turci în 1453 tot ce cuprinde afară de atit de imbielșugatul, dar nestrăbătutul *Archivio Notarile*, în care, între hîrțile notarilor, ce nu se poate găsi ! Același lucru pentru Milano, pentru Genova, în care nu am mai lucrat nicio-dată.

Pe scurt timp am revenit la Roma, pentru socotelile pontificale, care cuprind și atita cu privire la oaspeții răsăriteni întreținuți de Sfintul Scaun. Ministru al României era atunci d. Alexandru Lahovary, și nu pot să uit atențiile nesfîrșite de care m'am învrednicit de la acest om de o atit de aleasă cuitură și de o delicateță sufletească așa de desăvîrșită : am ajuns a fi la gazda mea modestă un adevărat și mare personagiu pentru că în fiecare seară apărea jos portarul în uniformă aducîndu-mi cele mai proaspete gazete din țară. Secretarul de Legație era Duiliu Zamfirescu, cu privire la care, în cercul celor trei din București, influențați și de nedreptul articol al lui Gherea despre „pesimistul de la Soleni“, auzisem numai ce se poate mai rău și a cărui literatură, puțin artificială, nu corespundea întrú toate gustului meu : prea multe vinători în fracuri roșii, prea mult exotism legat de viața însăși a autorului diplomat, prea multe amintiri de la Macedonschi unite cu

influențe de la „Junimea“, de unde acum îmi venia atîta dușmănie... Dar, așteptînd vremea cînd voiu putea să judec în legătură cu timpul său această poezie fermă, aceste povestiri în care erau multe idei și adesea destulă duioșie, am cunoscut la Roma, primblîndu-mă supt Palatin, în marea pace a nemuritorului clasicism roman, de care acest romantic născut, prin figură, atitudine, gesturi, aplecări, căuta să se apropie, pe un om care nu corespundea fațadei create de voința lui : unul extrem de simțitor, de o lirică făptură, capabil de o bună și sinceră prietenie și chiar — cine ar fi zis văzîndu-l cum calcă și ascultîndu-l cum vorbește ! — timid.

La Florența, am găsit puțin, culegînd din tot ce poate da neasămănată cetate de pace, mai mult pentru suflet decît pentru știință. Dar aici am avut în fața mea, în persoana bibliotecarului Rostagno, pe unul din criticii lui „Toma de Saluzzo“ al meu, pe care am avut prilejul să-l întreb care sînt „paginile pe care le-am copiat din Muletti“. Foarte roșu, s'a scusat, dar peste cîteva zile m'a întreat dacă nu e al meu cușitașul de tăiat miniaturile care s'a găsit pe masă și a trebuit să-l ameninț cu o plîngere la ministrul Romăniei la Roma. O, erudiții, ce suflete bune !

Am fost tot atunci, în 1896, la Neapole, acum toropitor de cald, cu vîntul care mîna praf de piatră, de mi se îmbolnăvise un ochiu. Pentru o nouă serie de documente relative la cruciatele tîrzii, cercetam acolo socoteli napoletane. Și tot odată răsfoiam și cartoane de corespondență pentru o vreme mai nouă. M'am trezit însă a doua oară bănuît în cinstea mea cînd, după dispariția unor hîrtii, am fost puși cu toții supt un fel de pază pe care, în ce mă privește pe mine, am rîspins-o.

Prima din aceste noi călătorii italiene m'a dus și prin orășele din Italia centrală, al căror nespis farmec îl gustam pentru întăia oară. Astfel Ferrara, cu vechiul ei castel de

cărămidă roșie, încunjurat de șanțurile acuma goale, uscate, dar încununat de vechile-i crenele războinice :

Prin șanțuri goale, prin portice
Se 'ntind mari ierburi parasite ;
Pe-aice Ariost cîntat-a
Și Tasso-a suferit aice,

cînta poesia ' mea ațipită, pe care atita frumuseță o trezise însă.

La Bologna, cu gangurile umbroase, cu înaltele turnuri zdravene, condus de un bibliotecar așa de prietenos, Bacchi della Lega, editorul călătoriei negustorului venețian de la începutul veacului al XVII-lea, Tommaso Alberti, prin Moldova, am descoperit corespondența și notele istorice ale Stolnicului Constantin Cantacuzino, al cărui carnet de student la Veneția și la Padova îl găsisem la Museu în București, a cărui cronică despre începuturile românești, mare operă în spiritul și în stilul Renașterii italiene, așa de asemenea în idei cu hirtiile bolognese, ceia ce mi-a permis să i-o atribui, era să o public și a cărui figură răsăria astfel pe neașteptate în deosebita ei importanță literară și culturală.

Îmi pare rău că nici acuma n'am văzut toată acea Umbrie, de atita farmec senin, însorit al naturii și de atitea amintiri de sfinți mistici și de mari creatori ai unei arte nemuritoare, tot acel colț binecuvîntat al minunii italiene, care cuprinde Perugia Peruginului, maestrul lui Rafael și creatorul tipului madonelor lui, de care, cu mai multă minte, nu mai vorbiam de rău, ca în „Amintirile din Italia“ culese în 1890; apoi Assisi, cu aburul de nesfîrșită bunătațe, și pentru lucrurile neînsuflîte, al Sfîntului care a iubit mai mult, Orvieto, Urbino, cu rapoartele generalului Veterani, visitor „austriac“, ca și Marsili de la Bologna, al Munteniei Brincoveanului. Cum și Sicilia până astăzi mi-a rămas necunoscută. Ambele, însemnate lacune în cunoașterea unei părți așa de nobile din Europa noas-

tră, care în curînd era să fie sfișiată de uri atît de adînci, ale unor generații rele și proaste.

Am fost o clipă și în Ancona cu arcul lui Traian, și, într'o zi de aspru frig, sus, în turnul Municipiului, am strîns fărîmituri de Orient înainte ca să mă îndrept spre Zara, văzută numai în treacăt, și să îndur, în drumul de întors spre banalul Fiume unguresc, urgiile Crivățului deslănțuit, ale cumplitului Borra, care-și arunca pe punte șivoaiele de apă furioasă.

Venisem a patra oară spre această cunoștință a Italiei, pe care o prindeam acum altfel, cu totul personal, în acele mii de amănunte, notate în „Pe drumuri depărtate“, din care lipsește o parte, rătăcită, a manuscrisului, și care cuprind și sufletul, neprețuit ca spontaneitate și ca nuanțe ale rasei, de pe celalt țărm al caldei Adriatice, din romantica Ragusă.

Vechiul și nobilul oraș dalmatin, mica republică romană, cu așa de depărtate origini populare, în vecinătatea căreia prin insule se vorbea o limbă romanică de curînd numai dispărută și la care veniau ciobanii „vlahi“ de la munte cu cașul lor însemnat în documente, a fost pentru mine o revelație și o uimire, toate amintirile ei fiind încă deosebit de vii, ca niște lucruri de ieri, pe cînd priveliștile italiene, răpezi, în legătură cu cercetări grăbite, s'au slăbit și se amestecă. Să mi se dea voie să mă opresc mai mult asupra lor.

Veniam de la Fiume, pe un vas de comerț al Lloydului, care făcea legătura cu porturile acestei coaste de Apus a peninsulei balcanice și cu acele largi insule, în dosul cărora se ascundeau odinioară pirații iliri și urmașii lor slavi. Astfel am avut răgazul să văd frumoasele cetăți pecetluite cu leul venețian care-și ridică turnurile catolice, de caracter occidental, rămășițe ale unei lumi care încetul pe încetul se pierde și pe care o aștepta cucerirea politică a Sirbilor. După vre-o două zile numai, zidurile, încă în

picioare, ale Ragusei au răsărit de-asupra Mării de un albastru african.

Am stat acolo mai mult decit o lună de zile, într'un concurs rar de împrejurări plăcute. Găsisem locuință, după o noapțe petrecută într'un fel de otel pustiu cu jocuri de guzgani supt pinza tavanului, in chiar locuința, din fundul pieței celei mari, a unui nobil ragusan din vremurile de libertate; o singură bătrină, pitită într'un colț, invisibilă, păzia multele odăi dintre care vastul salon cu diplome incadrate imi era lăsat mie. La doi pași Palatul Rectorilor cuprindea Arhivele, și lingă dinsul era cafeneaua patriarhală, unde, seara, vedeai sosind la fintină femeile, ca in vechiul Canaan, ca in Veneția cind nu erau conductele, sau ca la răscrucea drumurilor noastre. Veniau ca niște umbre de trecut la căderea nopții, in veșmintele negre sau violete, de o tăietură milenară, și le așteptau in *stradone*, strada cea mare, mărgenită de fațade in care nu era nicio vulgaritate modernă, bărbați frumoși, in poturi și veste de aceiași culoare, purtind pe cap bereta de catifea, viorie, roșie, stampilată in margine de cornul de lună, cusut cu aur. Cina o luam la o *osterie* cu totul italiană, pe malul chiar al mării, unde veniau une ori marinari din țeri depărtate săltind, cu gindul acasă, copiii pe cari-i intilnau și strigind de vin și de dor. Une ori mă rătăciam pe cîmpul plin de cactuși țepoși, de-asupra căruia migdalii, lămii și portocalii își intindeau ramurile: pe apele calde, in bruma apusului, se aprindeau felinarele de catarg ale vaselor in vizită, și sunetele rugăciunii de culcare plutiau pe luciul desăvirșit al apelor. Țerani întârziați, trecind pe caii și catirii lor, te salutau din treacăt cu un *dobr vecer*.

În ceasurile libere străbăteam acest mal așa de frumos și așa de singuratec. Era ca o coborire lină in trecutul a cărui taină o căutam pentru studiile mele. Pe drumul spre Gravosa, Gruj al Slavilor, intunecații pini maritimi

se ridicau din imbielșugata vegetație pe care soarele o săruta fără s'o îngălbenească. Departe, insula Lacroma ascundea mănăstirea ei tăcută printre copacii deși ai livizilor. Iar în orașul însuși cărări misterioase duceau printre case albe pe care le înfloriau în cerdace oleandri palii fără mireasmă, și risete după perdelele trase, unde blonde patriciene cu strămoși înainte de cruciate pîndiau ce li se năzare, izbucniau clare și zglobii.

Directorul Arhivelor, Giuseppe Gelcich, Dalmatin italianisant în orașul cu caracter lingvistic italian pentru clasele de sus, cu toată prezența unui preot ortodox sîrb slujind la biserica mare, înălțată în vederea unui viitor pregătit cu îngrijire, a fost din cele d'întăiu zile un călăuz sigur și bun, dar și un adevărat prieten, și o familie simpatcă, în care erau și o fată măricică și copii mici, îl încunjura. Ce mulțămire era pentru mine, care, în rătăcirile mele științifice de-a lungul și de-a latul lumii, avusem a face numai cu archiviști și bibliotecari absolut oficiali și complect anonimi, cari nu-ți arătau o oarecare mulțămire decit cînd te vedeau că pleci pentru totdeauna! Din căsuța lui sus pe munte, unde poftia și la masă pe cercetătorii prietenii, luntri cu pinzele albe mijiau în zarea de un albastru pierdut, la ceasurile cînd luna se ridica la orizont. Cercetător el însuși, autor al unui studiu în italienește despre Balșizii din Zenta vecină, publicator de documente, și pe numele Ungurului Thallóczy, care doar apăruse aici un moment, îmbrăcat, de capriciu, într'un costum țerănesc dalmatin, Gelcich, care se apropia de cincizeci de ani, era încă la lucrul său, bucuros însă și de lucrul oricărui altuia. Îmi pare rău că îndată după aceia l-am pierdut din vedere cu totul.

Dar el nu era aici singurul prieten din aceeași tagmă a scormonitorilor de Archive. Încă din prima zi am găsit în răcoroasa încăpere gotică, unde directorul însuși aducea registrele și legăturile de acte, pe un străin nalt, bine

legat, cu lungă barbă roșietecă și ochii limpezi supt fruntea înaltă, un obișnuit al acestor Archive prea puțin cercetate și un prieten vechiu al lui Gelcich, care nu era altul decît vestitul autor al „Istoriei Bulgarilor“, al cărții descriptive despre Bulgaria, al atitor studii, tot așa de nouă, pe cit de migălos precise, de o siguranță fără păreche și totuși mai prejos de mulțămirea unui spirit veșnic neliniștit, Constantin Iosif Jireček. A doua zi eram ca niște vechi amici, și ce plăcută era conversația lui, plină de amintiri hazlii — căci cită lume nu cunoscuse el, din acea Bulgarie unde profesorul ceh de la Viena crease învățămîntul popular, primind ca răsplată un „merit civil“ pe care zicea că-l prețuiește de o potrivă cu Legiunea de onoare francesă pe care știa că o meritase, și din lumea austriacă, unde filologul cu simț poetic avea o repulsie față de erudiția care „te duce ca dintr’odaie obscură în altă odaie obscură“ ! Vinul dulce din insulele grecești strălucia în păhare, și minile se rătăceau în coșul cu migdalele abia culese. La plecare, cu un fes dalmatin pe cap, priviam pe aceste cunoștinți care nu lipsiseră să fie la debarcader ca să-și iea ziua bună de la acela în tovarășia căruia stătuseră citeva săptămîni de atîta satisfacție reciprocă.

Era aici o Italie și nu era o Italie. În orice cas, nu o Austrie decît doar cînd, de ziua lui Franz-Joseph, în sunetul clopotelor, după arhiepiscopul cu ciubotele mari, frumosul patrician alb Gondola conducea procesiunea cu fracul roșu pe spatele căruia era cusută cheia de aur a șambelanului imperial.

Și Archivele-mi dădeau zi de zi puțința să străbat într’o interesantă viață, de un caracter așa de particular, cu mindri nobili succedîndu-se la guvern, cu oaspeți princieri și voevodali, ba chiar cu regi și țari sirbi, cu femei din dinastii stăpînitoare, cari sosiau din cetățile și văile din lăuntru și, de la o vreme, cu primejdia tur-

cească, de care bogații negustori se apărau prin plata exactă a tributului și prin înfățișarea deasă a darurilor la Poarta Sultanului și la pragul celor puternici.

Rare ori atâtea lucruri bune se întilnesc laolaltă, rare ori folosul și frumuseța și bunătatea stau astfel alături. Și cind mai e și întâia tinereță a celor abia douăzeci și șase de ani, cu tot ce ea singură poate aduce cu dinsa...

Drumul spre Italia însăși, pe un vas al Companiei ragusane, cu puțină lume localnică, a fost pentru mine continuarea aceluiași farmec. Iarăși, plutind incet, de-a lungul țărmului cu înalții munți, dincolo de cari era Muntenegrul, cu jocurile de lumină în micile golfuri albastre, până la superbul cerc scaldat în soare al „gurilor Cattarului“, cu orașul sămănindu-și albele căsuțe, cu pitorescile costume pătind de violetul și roșul lor, de pe luntrile negre de o arhaică formă, acel bielșug de profund coșalt. De la Risano, cu zidurile rupte de represiunea austriacă a revoltei herțegovinene, vasul tăia Marea pentru a se opri numai în fața medievalului Bari, cetatea Sfântului Nicolae, unde abia se isprăvisse pelerinagiul la moaștele, aduse din Mira asiatică, ale sfântului: Neapole era în fond ca țintă a drumului meu binecuvîntat, și până atunci, cu atîta spor.

Cu totul altă lume mi s'a deschis la 1898, cind altă serie de cercetări m'a adus de la această dulce Adriatică plină pe ambele maluri de atîtea amintiri romanice, ale rasei din care fac parte, în Galiția, apoi, prin Berlinul întrevăzut numai în cale, la țărmurile reci ale Balticeii, unde căutam vechi relații din secolul al XV-lea cu Cavalerii Teutoni, iar, la Danzig, ce știri despre Romini se puteau rătăci în corespondența „nunțiilor“ orașului liber la Curtea regilor Poloniei.

Lunga excursie științifică a atins întâiu Ljovul strămoșilor noștri, Lembergul, de pe care, cu năvălirea descă-

Ţecărilor evreieşti, se pierduse, în ciuda statuii domnitoare a eroicului rege Ioan Sobieski, prea mult din caracterul istoric, pe care numai pe urmă l-am descoperit la „Biserica Moldovenească“ a Lăpuşneanului şi a lui Miron Barnovschi, la aceia a lui Vasile Lupu, la mănăstirea unde odată a fost îngropat în pripă trupul unui Domn român tăiat în piaţa publică. Am stat aici mai mult timp străbătînd condicile din care până după 1600 răsăria o întregă viaţă a Moldovei mele, cu negustori şi soli, cu primejdia năvălirii Voevozilor, cu procese de tot felul ale acestora, ale boierilor, ale negustorilor greci, şi din atît de depărtatele insule ale Mediteranei, cari veniau cu marfa lor adusă de cărăuşii de la Iaşi. Ca şi la Ragusa, un prieten era acela care-mi arăta drumul, d. Alexandru Czolowski, perfect cunoscător al istoriei noastre, posesor de documente care o privesc şi, mi se pare, avînd şi puţin singe românesc, care, între două cîpii de documente, îmi povestea cu ce meşteşug izbutise a aduce din Rusia acte polone de preţ pentru naţia sa. Mai tîrziu doctorul Isak din Botoşani, veselul Polon de emigratie, bunul prieten al tatălui meu, pe care-l îngrijise şi a cărui fotografie o păstra, şi al fraşilor lui, îmi va arăta, cu atita bucurie, vorbindu-mi de trecutul, neuitat pentru el, al naşiei sale, foaia din Lemberg, cu iubire păstrată, în care era vorba de visita acolo a profesorului de Universitate din România.

Fără acea puţin simpatică plebe evreiască, cetatea negoşului cu Apusul german, rare ori cercetat de ai noştri, Cracovia, „Cracăul“, era, în ce priveşte fidelitatea pioasă faţă de evul mediu, o Ragusă polonă. Totul vorbea de acele vremi: porşile perfect conservate, hala negustorilor, frumoasa biserică gotică în stil italian — căci mulţi negustori din Italia au fost pe acolo! —, în jurul căreia, lucrîndu-se la o reparaţie de stradă, lopeşile aruncau cranii sparte şi oase mucedu şi, mai ales, prelunga cîntare din

suptirile trîmbiți, datînd de la nu știu ce năvălire tătărească, pe care, trezit în odăița mea de lingă poarta Sfîntului Florian, o auziam desfăcîndu-se ca să se risipească, rugăciune de noapte adîncă, în cele patru colțuri ale zărilor. Și aici ca și la Lemberg aceeași plăcere de a mă îndatori, același sentiment al meu că mă găsesc între tovarăși de studii și între prieteni.

Trebuie să spun că n'a fost altfel nici la Königsberg, unde mă chemau Archivele, bine păstrate, ale Ordinului Teutonic, vasalul regelui Poloniei, care va duce pe cavalerii îmbrăcați în platoșe în deșertul codrilor tăiați de ostașii lui Ștefan-~~cel~~-Mare, la Dumbrava Roșie. Aici, unde aveam mult de lucru cu redactarea în ceasurile libere de la Archive a prefeței, cuprinzînd o bună parte din istoria secolului al XVI-lea, la volumul XI din colecția Hurmuzaki, mă aciuasem într'o mare casă cu multe rînduri, goală ziua, afară de foarte bătrîni și de bolnavi, la ceasurile cînd toată lumea, bărbați, femei și copiii mai răsăriți, erau la lucru, și, din sacnasiul care se întindea asupra frumoasei străzi moderne unde era bine să scrii, vederea se întindea asupra unui larg complex de locuinți moderne fără nimic istoric și mai ales „teutonic“ în orașul unde filosofase, cu noțiuni de permanență și eternitate, peste toate micile relativități umane de care mă ocupam eu cu atita lăcomie, Kant. Pe lingă folosul ce am tras, și pentru epoca marelui cabotîn „Despot-Vodă“, am avut prilejul să cunosc aici și o viață germană, plină de mari învățături, cu totul deosebită de aceea pe care o prinsesem în casă cu mulți oaspeți, feluriți a bătrînei Döllen : o Germanie de provincie, ordonată, harnică, de un admirabil spirit de muncă, dar fără nimic din nemulțămirea și iușeala prea obișnuită la noi, romanicii.

Seara, restaurantele, berăriile erau pline, ziarerele se strîngau pe stradă ; fiecare se răsplătia pe sine pentru cît muncise o zi întreagă. Și pentru prima oară la bunul

archivar Paul Karge am cunoscut și o viață de familie germană cu femei voinice și vesele, amabile cu străinii, doritoare de a afla ceva de la dîșșii și cu toată atenția casei îndreptată spre leagănul unde ciripia copilul. Virtuți care *erau* atunci și făceau puterea Reichului, căruia tînărul Împărat, activ și îndrăzneț, gata de luptă pentru ideile sale, doria și izbutia, în chestia canalelor, să-î deschidă noi drumuri de expansiune, cu gindul ultim al stăpînirii Oceanului : „Viitorul Germaniei este pe Mare“. Asemenea înalte idealuri, fie și dincolo de limita posibilului, creîndu-se lucruri ca pentru decenii înainte, împăcau cu acela care așa de brutal hotărît își arătase la Berlin, într'o ocazie solemnă, intențiile autocratice, scriînd pe registrul Primăriei versul lui Homer : „Nu e bună o stăpînire a multora ; unul singur să fie stăpîn !“.

Veacul de mijloc german l-am găsit însă neatins, oricare ar fi fost caracterul național al populației din prejur și legăturile cu coroana polonă a Gdanskului, în Danzigul complect gotic, unde ai noștri din Moldova trimeau odată boi pentru aprovizionarea Londrei, cumpărînd în schimb clopote de aramă și păhare de argint. Aici mi-a fost scurtă, de și nu zădarnică, petrecerea.

Pentru a cunoaște, în vederea unei publicații de documente, pe care era s'o fac mai tîrziu numai, cum se va vedea, dar și a înfățișării depline a eroului și a mediului, vremea lui Mihai Viteazul, o nouă și mare excursie de cercetări trebuia întreprinsă, la un an după acela, în 1899. Fiînd atîta de copiat, am luat cu mine ca ajutător pe unul din elevii miei, care pregătia o tesă despre Memoriile lui Kemény, Neagoe Popea, fiul preotului din Săcele, părintele Victor, pe care, cum voiu arăta mai jos, îl cunoscusem în însuși satul lui și în primitoarea lui casă. Viitorul profesor la Iași, pe care nu l-am mai văzut, de și trăim în aceeași țară, era un bălat cumînte, cu mișcările

încete, pe care toate silințele mele de a-l conrupe, cu fete frumoase din multe locuri, nu l-au putut îndepărta de la moștenitele căi tradiționale ale virtuții.

Pentru întâia oară m'am așezat apoi la Viena, până atunci străbătută în cea mai mare grabă de la o gară la alta, cu prilejul drumurilor în Apus. Așezat într'o cămăruță plină de ploșniți, care se ardeau la luminare pe furiș, de o biată bătrână chinuită și bătută de fiul ei — altceva decît viața de familie de la Königsberg ! —, apoi într'o locuință mai încăpătoare și mai curată, dar din cînd în cînd cu apariția aceluiași parazit local, despre care noua gazdă-mi spunea : „Dar arată-mi d-ta o casă în Viena fără ploșnițe“, m'am pus la lucrul încordat pe care-l cerea imensitatea unui material incomplet cercetat de Hurmuzaki, care, intrînd în depozite ca la el acasă, își îngăduise a lua pentru dînsul și vechile hirtii cirilice, de o valoare neprețuită, ale lui Petru Șchiopul, dar lăsînd instrucțiunile în românește date de Mihai Viteazul, solilor lui la Împărăție, „pohtele ce au pohtit“.

În Palatul Imperial însuși, dedesuptul odăii unde de-juna Împăratul — și auziam mișcîndu-se scaunele și, îndată, sentinelele strigînd la trecerea stăpînului —, cîțiva cercetători, între cari fusese odată și canonicul Ulysse Robert, autorul bio-bibliografiei evului mediu, publicatorul cronicei lui Dardel, de care m'am putut folosi pentru cartea mea despre Mézières, erau adunați într'o odaie ca de locuință, ajutați și supraveghiați de directorul maghiar, Károlyi de Nagy-Károlyi, Careii noștri, tipul nemeșului de provincie, gros și roșcovan, de un alt Maghiar tînăr, Göry, și de un Austriac de aceeași vrîstă, toți aparținînd, în acest Stat rămas feudal și plin de ev mediu, dinastîc și cavaleresc, nobilimii.

Pe cînd, înainte, rekuasem Innsbruckul, una din țintele principale, stînd într'o primitoare casă unde trei fete blonde puteau fi zărite numai în treacăt, iar restaurantul îl căutam toc-

mai în margene, lângă apa iute a Innului, unde era o atmosferă tot așa de rurală ca la o stîină din munți, cu muște mari de gunoiu care și se rătăceau în sin, iar, ca mîngiere, zîmbetul cochet și cinstit al fetei patronului, care servia ca într'un tablou din *Reisebilder* ale lui Heine. Acolo, cu cheiurile riului în față, mi-am scris, într'un senin răgaz, *Chilia și Cetatea-Albă*.

Oarele de lucru la Viena erau potrivite așa încît să lase personalului după-amiaza liberă: se începea la nouă și se continua până la trei: grăbiți să profite, cercetătorii își aduceau în buzunar ceva de ronțait, pe cînd, la o oară observată cu sfințenie, o tablă cu toate bunătățile se aducea solemn pentru unul din funcționari, rotofeiu cleric surizător de lângă fereastă, care, în numele Domnului, cu gesturi ca la oficierea leturghiei, îndeplinia nevoile trupului, așa cum este stăpînit, precum se știe, de Satana. Károlyi era complet surd, ajutorul maghiar, desagreabil ironic; cu colegul lui german Siegenfeld ne ajutam cum puteam. Și ce largă mergea în fiecare zi povestea furtunosului Domn român, rupînd în furia lui neconținute lațuri de viclenie vienesă, după vechi practice seculare, care se tot țeseau din nou în calea lui, mai puternice decît toată „vitejia“ și chiar decît dibăcia constantinopolitană a celui cu mama dintre Greci!

Pentru studii de același fel sau vecine, mă suiam la ultimul etaj, unde era Biblioteca Archivelor și, pentru a ajunge acolo, treceam prin acela unde stătea însuși stăpînul popoarelor sale din Monarhia devenită la 1867, prin puterea împrejurărilor, prin mersul înainte al unei teribile și sigure fatalități, austro-ungară. El era acolo, dincolo de perdeaua verde, prin culoarul luminat și ziua de lămpi, în fața căruia străjuiau pe rînd gardistul austriac și gardistul ungar, cari, la apariția bărbii mele negre, ca și a bărbii blonde a unui Belgian prieten, care el se supăra, iar eu găsisem haz în această neînțelegere, lua poziție de

onor, bătînd călciile ca înaintea unuia din arhiducii bărboși, asemenea cu înaltul, solemnul, tristul Eugen, cari obișnuiau să treacă pe acolo.

Întimplarea a făcut să fiu, în această lungă ședere la Viena, marturul, nu numai al ceremoniilor pentru căsătoria arhiducesei Maria Doroteia cu ducele de Orléans, dar și al impresiei pe care a produs-o moartea năprasnică a Împărătesei, veșnic absentă, urmărită de fantasme tragice și alergînd ea însăși după nelămurite umbre, Elisabeta. Pe Ring, unde-mi făceam primblarea de refacere după încordările de la Archive, am văzut astfel mulțimea îngrămădindu-se spre redacția marelui ziar „Neue Freie Presse“, de unde se distribuiau de zor oricui foi gratuite. Mi s'a părut că aud din zvonul care se întea strigătul „Împăratul a fost ucis“. Era însă veșnic trista Împărăteasă, care plecase din lume pe albastrul lac de Geneva, fără degradările agoniei omenești, lovită drept în inima tuturor suferinșilor de pumnalul anarhistului nebun. În lumea căreia-i comunicam la rîndul meu vestea era, mai ales la femei, un fior de milă. Dar, cînd, peste cîteva zile, într'o noapte, sicriul cu trupul celei rămase frumoase până și în moartea fără strigăt a sosit, buniî burghesi ai fidelei capitale își molfăiau cirnații și de-a-supra capetelor umblau halbele cu bere, fără care nu se putea întreținea cuvenita pietate. Așa, Elisabeta de Bavaria a mers către locul unde trebuia să primească ultimele omagii, de o solemnă indiferență, de la aceia pe cari-i desprețuisse statornic, înainte de a încremeni de veci supt pleoapa de oțel în umeda catacombă a Capucinilor.

O ultimă călătorie înainte de ceia ce socot o nouă epocă în viața mea, a fost aceia, singuratecă, la Haga, unde-mi propusesem să văd corespondența olandesă la Constantinopol, din care un registru, aflător în proprietate

particulară, mi-a fost comunicat de prietenul erudit Theodor Morren. Așezat în otelul „Leului de Aur” din orașul așa de curat, în care se spălau Simbăta și fațadele și străzile, fiecare luând jumătatea din fața sa, între livezile care duceau la Scheveningen și la Marea Nordului, bătută de vânturile reci, la o parte de orice zgomot, de orice grijă, de orice viață chiar, închis în odăița unde pregăteam, seara, prefața istorică la „Documentele Bistriței”, am trăit săptămîni de eremitică singurătate, care m’au făcut să înțeleg sporul, migala, perfecția vechilor erudiți din mănăstiri, cari trăiau numai viața pe care o scriau. Pe căminul de marmură, ceasornicul din veacul al XVIII-lea tîcîia molcom ceasurile, și une ori aripi albe din „coafa” totdeauna proaspătă anunțau fără cel mai mic zgomot apariția fetei care îngrijia odaia cu o abstractă corectitudine mută. Seara, restaurantul meu era, lîngă sala oaspeților de cari mă feriam, o odaie din vechea casă burgheză, unde un serviciu aproape invisibil schimba talerele în marea tăcere pe care părea că o întrerup șoaptele intime ale celor cari cîndva locuiseră acolo.

Dar, înainte de a culege aceste adaose la informația de care aveam nevoie pentru înjghebarea, încă îndepărtată, a unei noi Istorii a Romînilor, nevoia de a putea fixa, în vederea celei a secolului al XVII-lea numai, cerută de D. A. Sturdza pentru Expoziția jubilară, amănuntele cele mai precise al acestui timp, m’a făcut să cunosc, nu numai arhivele sășești, către care mă îndreptam pentru acest lucru științific, dar însăși viața, de folos neprețuit pentru noua direcție în ideile mele, a fraților noștri ardeleni.

Cercetările mi-au fost deosebit de spornice. În dimineața de iarnă, în Brașovul așa de frumos supt ninsoare, cu un frig care întrecea și amintirile mele dîrdîite din Botoșani și pe care-l simțiam și în salonul rău încălzit din Vila

Kertsch, unde și singur îmi făceam focul, am cules nepus de bucurios însemnările zilnice din Socotelile Brașovului — ale Sibiiului erau să se adauge și ele —, prin care clipă de clipă se luminează în chipul cel mai limpede istoria principatului muntean mai ales, până dincolo de 1600. Rămânea ca un alt drum, la Bistrița, unde am fost primit de arhivarul Albert Berger cu o prietenie care putea să-i fie periculoasă, căci îmi comunica actele acasă la otel, unde lucram până noaptea târziu la o lampă chioară—și mi se va face apoi socoteala greșelilor de lectură de către oameni avînd actele la îndemină ziua mare în România stăpîină pe Ardeal!—, să-mi aducă văgăirea neașteptată, profund emoționantă, a scrisorilor românești care desfăceau din petecele acelea de hîrtie aspră, pecetluită cu ceară verde și galbenă, o întreagă viață întinsă, între Bistrița și Cîmpulungul moldovenesc, timp de trei veacuri. La Brașov mă voiu mai întoarce, și prin noile legături de familie, și data aceasta îmi voiu chema în ajutor toată răbdarea ca să copiez una după alta scrisorile în limba noastră: domnești, boierești, negustorești, plus ale Turcilor în trecere cu oastea, ale modeștilor locuitori din Șchei, ale Grecilor din Companie, care, cu informații în toate domeniile vieții românești, vor alcătui capitolele culegerii mele „Brașovul și Romînia”. Partea slavonă din aceste corespondențe de atîtea ori seculare o pregătise de tipar Gr. Tocilescu, a cărui ediție, de o mare eleganță, tipărită la Viena, a putut să apară, mulți ani după moartea lui, abia ieri, prin grija d-lui Bianu; dar, transcrise din nou de Bogdan și, pentru dînsul, de un elev macedonean care era să-și prepare o altă ediție, trădătoare, contra aceleia a profesorului, ele aveau să apară prin îngrijirea prietenului meu, după lungi chibzuiri cronologice cu mine, în publicații de texte și traduceri care sînt, prin acuratețea lor filologică, un model al genului.

În tot acest timp, și la Brașov am găsit din partea Sași-

lor aceiași bună întîmpinare, de care voiu avea parte și la Sibiiu, unde pe vremea aceia Archivele erau conduse de editorul Codicelui diplomatic al nației sale, Franz Zimmermann, care se va muta apoi în Germania. Brașoveanul Friedrich Stenner, care-și cunoștea perfect depositul, îmi făcea loc la masa de lingă biroul său și, pe cînd își împlinia datoria birocratică, tăindu-și, totdeauna la oarele zece punct, cele două mere din care-mi oferia un șfert, cuvenit ostanelilor mele, dar fără să încerce niciun un fel de conversație, ca unul care știa prețul timpului, Voevozi și boieri sosiau, plecau, petreceau, se băteau, primiau daruri de înscăunare înaintea celui care li însemna rostul la mesuța de lemn în fața arhaicelor ferești spre care se ridicau strigătele tinguitoare către clienți ale vînzătoarelor de fructe din Șcheii românești.

Dar aici, la Brașov, am căpătat noțiunea, așa de prețioasă pentru ideile și îndreptările mele de viitor, a Romînului din Ardeal altfel decît prin exemplarele de mult așezate la noi, un Scipione Bădescu și poeziile lui, un Marcian și sintaxa ornată, chiar prietenul meu Ioan Bogdan, desfăcut, prin studiile universitare la Iași, prin petrecerea la Pomirla, prin ațiția ani la București, din mediul ardelean, sau elevul meu Lapedatu, care-și trăise mai toată copilăria și adolescența în Moldova.

Eram prea mult prins de cercetările din fiecare zi, de bogăția materialului pe care-l aflam pentru ca, seara, obosit, să cauț societate: necunoscut de lumea românească de acolo, mă strecuram la un restaurant sărac și acolo întrebuișam o oară uîfindu-mă, eu care nu cetiam gazete-acasă, prin foaia germană a orașului. Cred că încă de atunci am cunoscut întîmplător pe omul de bunătate, vrednicie și ispravă, icoană a lui *vir bonus* în ediție românească și a profesorului în cel mai larg sens al cuvîntului, a prietenului în cel mai sincer și mai delicat, care era

Andrei Bârseanu. Poet pe vremuri, și izvorul poeziei curgea acum, neîncetat, în viața lui morală, scriitor de acel purism românesc care se află la Brașov din instinct și în care se simția și strinsa disciplină transilvană de atunci, vorbitor plăcut, el avea cele două mari însușiri așa de rare, din nenorocire, la noi: îi plăcea să asculte pe altul și acorda cea mai largă înțelegere scopurilor și cea mai deplină prețuire isprăvilor aceleuia. Palid, cenușiu-palid, cu o nesiguranță timidă în privire, cu glasul stins, purtând urmele unei boli grele, el era în orașul său și cea mai plăcută tovarășie și cel mai sigur sfătuitor. Pe cînd, din păcate, în jurul lui, pentru sfînta biserică a Sfîntului Nicolae și pentru multe lucruri nesfînte de pe nesfîntul nostru pămînt, și în legătură, *mai* din păcate, cu atitudinea față de stăpîinii unguri, de altfel puțin vizibili și sensibili aici, fierbeau cele mai urite patimi, și oameni, totuși de mari calități, și le irosiau țesînd intrigi și scoțînd, alături de venerabilul organ al lui Murășanu, *Gazeta Transilvaniei*, foițe otrăvite, de atacuri personale, menite să samene cea mai periculoasă zizanie între bunii și modeștii suburbicari din Șchei, el n'avea nicio dispoziție să se amestece în aceste triste lupte interne, al căror norolu continuu răscolit nu stropia pînă la dînsul. O prietenie ca a lui îmi va fi cu atît mai folositoare, cu cît, dacã, în străinătate, de la început munca mea găsise o recunoaștere și o încurajare, la noi abia dacã se afla cineva, cum o voiu și arãta, care sã se opreascã un moment asupra ei, așa încît îmi era atît de prețioasă primirea, complet desinteresată, pentru rezultatele gîndului meu a acelei conștiinți românești așa de pure și așa de sigure.

Însurat cu o femeie foarte respectată, trăind într'o cumpătare pe care în București, unde scindurile mele erau o excepție, ar fi taxat-o de sărăcie, casa lui Bârseanu era oricînd deschisă unui vizitator onest pe care nu-l aducea niciun scop politic sau personal. M'am con-

vins îndată că acesta era felul obișnuit de viață al intelectualilor ardeleni, străini de orice favoare a guvernului, de altfel așa de doritor de adepți printre naționalități, că la toți era același ordine casnică romană, romană din cele mai bune timpuri, exemplu pentru noi, cei din țara liberă,—dar nu destul de cunoscut exemplu, căci oamenii de aici treceau prin Ardeal din goana trenului, așteptând pe Ardeleni la București ca să li dea subvenții din bugetul Statului și astfel să și-i cîștige politic. Am constatat-o și în casa bătrînului profesor Ioan Popea, unul din stilpii liceului din Brașov, creațiune negustorească binecuvîntată de sufletul înalt al lui Șaguna, unde din cînd în cînd, cu mai mult sau mai puțin folos, se pripășia și cite un elev de la noi, trimis de părinții îngrijorați mai mult pentru penitență și disciplină. Nalt, slab, osos, cu totul alb, Popea, fratele episcopului Nicolae, care a fost ajutătorul și neclintitul următor al marelui Mitropolit și frate și al modestului, simpaticului preot din Săcele cu masa plină de bunătați între care turceștile noastre sarmale, nu era un scriitor cunoscut, nici un vorbitor căruia să-i placă a se asculta, dar din toată ființa lui, de „Sfînt Nicolae“ mirean, se desfăcea o seninătate absolută, de să te întrebî dacă într'o vreme învălmășită și tulburată ca noastră se mai pot găsi și astfel de oameni. Prin căsătorie era legat de familia patriarhal de numeroasă a Pușcariilor și două fete creșteau, într'o atmosferă cu desăvîrșire românească, între cărțile care erau, pe acele plaiuri, nu un text de școală și nici un prilej de critică, ci lucru sfînt ca și cartea de închinare: una a ajuns pe urmă pictoreasa, pretutîndeni cunoscută și apreciată, Elena Popea.

XIV.

Prime publicații

Vin acum la scrisul meu de-a lungul acestor ani, cari n'au fost, ca și atîția alții pe urmă, decît o continuare a studiilor universitare, cu un entusiasm pe care nu-l avusem la Universitate, la niciuna din Universitățile pe care le străbătusem, și mai ales cu un profesor mai sever, mai greu de laude decît oricare din cei pe cari-i avusem și care, foarte rar mulțămît cu ce făcusem, nu mi-a dat niciodată un banchet ca acela de la Iași: eu însumi.

Cu toate că în tesa de la Paris, care a ieșit numai în 1896, procurîndu-mi una din cele mai mari și mai curate plăceri ale vieții, imbrățișasem un cerc așa de vast, cu toate că,—în deosebire de lucrarea pentru Leipzig, răpede sfășiată, cum am spus, de unii critici italieni din punctul de vedere al unui localism cam îngust și al unui exclusivism național care nu îngăduia atingerea unor asemenea subiecte de un străin și mai ales de la o școală francesă—, „Philippe de Mézières“ găsise numai călduroase aprecieri, dintre care aceia a unui German în „Byzantinische Zeitschrift“, pe care-l dovedisem plagiator, m'a făcut să surid, iar a d-lui Coville, astăzi un așa de bun și de amabil coleg la Paris, am cunoscut-o abia după peste treizeci de ani, eu mă gîndiam cu o sfială care mergea pînă la durerea de a mă receti, pînă la bolnava obsesie de a mă verifica, pe oricine și pe orice, pînă și

pe un banal articol de dicționar istoric, la orice lucrare de caracter personal, la orice expunere și povestire. Riscînd să fiu considerat, cum mi se spunea așa de amabil, ca, „omul-document“, eram zorit numai să comunic altora marea mea recoltă din archive și biblioteci, despre care aveam dreptul să fiu convins că va contribui esențial la lărgirea cunoștințelor de istoria Romînilor.

Cerînd favoarea de a mi se tipări întreaga colecție la Imprimeria Statului, așa de simplă atunci în materie de artă grafică, întrebuițînd și cea mai slabă din „hirtia de scris“ de la Letea — dar, pînă nu am cunoscut iubirea pentru cartea frumoasă, chiar cînd cuprinde numai istorie și filologie, a lui Ioan Bogdan, un rafinat bibliofil născut, acest amănunt nu mă interesa decît prea puțin —, am avut satisfacția de a vedea terminat încă din 1894, anul întoarcerii mele în țară, acel prim volum, cu material parisian și berlines, din *Acte și fragmente privitoare la istoria Romînilor*, purtînd în frunte planșa în colorii, datorită lui Șoldănescu, pe care, un moment, îl revăzusem la Munchen, care înfățișa pe doi Domni romîni din secolul al XVII-lea, unul în costumul de acasă, celalt în mantia albastră blănită și cu înalta căciulă împănată a Ordinului Ienicerilor. Un al doilea, mult mai întins, dădu restul corespondenței prusiene de la Constantinopol, cu unele adause.

Ieșînd din secolul al XVIII-lea, în care detaliile sînt multe și de aceia mai puțin prețioase, începeam acum tipărirea, pe banii Statului, dar fără cel mai mic avantaj pentru mine, nici măcar acela de a-mi rezerva un număr de volume, fie și ca să le împart gratuit — ce-mi trebuiau bani, de vreme ce aveam vre-o zece mii de cărți cumpărate cu gologanul și scîndurile văpsite roz cu însăși mina mea, pe care să le așez bine numerotate și etichetate? —, a volumului al treilea, în care era să apară o informație de cel mai mare preț cu privire la veacurile al XIV-lea și al XV-lea. Se și tipăriseră vre-o sută de pagini, în aceleași condiții de o desăvîrșită miserie,

cînd am fost chemat la Ministeriu ca să aflu din gura unui coleg de Universitate, de la Facultatea de Științi, cu care n'avusem nimic a face, glumețul, prietenosul, de altfel, pentru alți oameni și, în ce mă privește și pe mine, în alte împrejurări, Ștefan Sihleanu, „Patan“ al amicilor, cumnatul lui Delavrancea, amatorul de musică, boemul Sihleanu, că publicația, care costa așa de puțin, s'a oprit. „Noi, liberalii“, spunea secretarul general al Ministeriului de Instrucție, cu un D. A. Sturdza președinte al Consiliului, „nu putem tipări astfel de fleacuri ale unui junimist și nici nu înțeleg cum de te pot pasiona“. Se pare că aveam aierul unui tînăr destul de inteligent...

O apropiere se face în mintea mea. Am spus că primul concurs, ținut la Iași, îmi dăduse, cu o reputație foarte îndoielnică, numai *suplinirea* catedrei de istoria universală la București pentru care mă recomandase așa de frumos Maiorescu. Imi îndeplinisem cu zel, în marginea puterilor și a neexperienței mele, această sarcină, crezînd că poate fără un nou concurs, cum, de alminterea, și fusesem asigurat, voi fi întărit definitiv, — căci putusem să fiu numit de la început, ca unul care ieșisem cu nota cît de cît mai mare —, cînd, în Mart 1895, elevul diplomat al Școlii de Înalte Studii, doctorul de la Leipzig a fost chemat la acel Ministeriu al nostru unde până atunci nu cunoscusem decît drumul care, pentru chestii privitoare la bursa mea, ducea la biroul atot puternicului, permanentului Lascar. Îmi mai aduceam aminte, de departe, de Ștefan Mihăilescu, secretarul general încă de pe la 1870, cînd am fost în casa din Strada Fîntînii, unde e acum o Școală de țesătorie, pentru a primi biletele de întoarcere la Iași, dar cu miniștrii noi n'avusem nicio atingere.

În fruntea Ministeriului era atunci Take Ionescu. Poate că mă mai presintasem la el odată, ca student, pentru cei trei sute de lei în capăt, destinați visitei la Roma, în vederea pregătirii tesei mele parisiene. Acuma l-am

găsit pe tinărul ministru, de o așa de îngrijită înfățișare englesă, cu un aier de o severitate deosebită, al cărui secret am aflat pe urmă că-l cunoștea foarte bine fostul și viitorul meu concurent Calloianu. Îmi făcu semn să trec în odaia de alături și, cum publicasem în revista ilustrată a lui Ignatz Hertz, trăgînd-o și aparte, o conferință, sprijinită pe inedite, despre „Basta și Mihai Vi-teazul“, în care eram destul de „patriotic“, mi se pare,— de și pentru aceasta Urechia, Tocilescu mă denunțaseră vindictei publice—, îmi puse în față, ca un *corpus delicti* înaintea criminalului, cărticica. Apoi, răbdător, el se pregătia să facă o amănunțită cercetare critică a stilului, cu acea siguranță de care e capabil, în toate domeniile, numai bărbatul politic român. „Te interesează?“ mă întrebă cel cu nici zece ani doar mai în vîrstă decît mine. „De loc.“ A privit îndelung cutezanța mea, pentru a rosti apoi această sentință: „Cîtă vreme voi fi eu ministru, d-ta nu vei fi profesor“. Foarte liniștit am răspuns: „Nu e nimic, d-le ministru, voi aștepta“.

Catedra a fost scoasă din nou la concurs. Cred că și data aceasta a apărut, tot așa de sumbru, cu cicatricea din care era să se desfacă un cancer, privindu-mă cu tot atîta dușmănie din profunzii ochi negri, Căpitanovici, care, nereușind nici atunci, a isprăvit publicînd, cum și era de așteptat, o broșură în care eram presintat ca plagiator pentru că făcusem să se nască și să moară cineva la aceleași date ca și un mare număr de predecesori și, pe lingă aceasta, ca ignorant în materie de geografie pentru că, într'o citație de izvor medieval, se afla afirmarea că Famagusta e o insulă. Cred că a revenit Georgian. Și mai era, tot gata să se retragă înainte de probe, simpaticul Calloianu, care, cu toată desconsiderarea pe care o aruncase anul trecut asupra mea, îmi propunea amical să cer amicului său ministrul scîndarea catedrei, în care cas puteam fi sigur că nu mi se va mai

face nicio greutate. Era însă acum în comisiune și Ioan Bogdan, și față de energia tânărului profesor vechile intrigă, care reîncepuseră, s'au oprit. Rămînea, e adevărat, întărirea de ministru a rezultatului, dar, iată, în Martie, eu fusesem profet: Guvernul a căzut, și dreptul Petru Poni, care mi-a mărturisit mai târziu, cîndva în tren, că fusese, ca școlar tînăr, profesorul copiilor lui „conu' Costachi Iorga“, — bunicul meu — căruia fostul ministru, președintele Academiei Romîne binevoia să-i păstreze o amintire recunoscătoare, m'a confirmat profesor.

Acuma aflu că și la publicarea documentelor anume legături, de loc științifice și profesionale, cad greu în cumpănă. Dar, cît despre aceia, de și nu eram, și nu mă gîndisem vre-odată, a fi pesimist, nu m'am făcut liberal. Amestecul în viața publică, și politică, era să-mi vie mai târziu numai, nu ca obișnuit mijloc de a parveni, nici ca o satisfacție de vanitate, ci ca îndeplinirea, cu multă luptă și multe suferințe, a unui categoric imperativ moral.

Înteruperea publicației mele, așa de smerite, de la început, m'a îndreptat, firește, către alte posibilități de a tipări și, pierzînd pe cîțiva ani sprijinul Statului cu atîtea preocupății de partid și de clientelă, am nemerit, tot în 1897, la Academia Romînă.

N'a fost chiar așa de ușor cum îi este astăzi oricărui tînăr, chiar dacă a doua zi se va ridica, setos de faimă, în chipul cel mai grosolan contra celui care l-a recomandat, părintește și din toată inima. E adevărat că mi se primise în „Memorii“ rezultatul multor cercetări, ca în „Contribuții la istoria Munteniei“, și era să mă lupt cu Tocilescu, până la trimeterea, pentru o ultimă somație, a neînduplecabilei ordonanțe a fratelui meu ca să recapăt pentru publicare „Pretendenții domnești“, căror colegul meu înțelegea probabil să li dea o altă destinație. Dar să intru în colecția pe care Sturdza stăruia să o numească până la capăt „Hurmuzaki“, de și Odobescu,

Tocilescu colaboraseră la dinsa, era o mare și îndrăzneță ambiție pe acele timpuri cînd se răsbatea încet și cu multe oftări, dacă nu voiai să începi cu o ingenunchere inițială prin care toate piedecile se puteau înlătura.

Am întîmpinat cu acest prilej opoziția, categorică și, natural, foarte elocventă, a fostului meu profesor de trei lecții — una despre Molière, alta, despre Napoleon și a treia despre asediul Vienei, cu hogaș și cu haremul —, Nicolae Ionescu, care nu vorbea de obicei la Academie, dar nu putea să piardă această ocazie de a împiedeca un lucru compromișător pentru asociația științifică, pe dreptate atît de respectată. El făcu să se observe că a da tinerețului beneficii materiale — nici nu știam că se plătesc șizeci de lei pe coală — înseamnă a-l corupe. A trebuit intervenția lui Sturdza pentru a frînge împotrivirea unui adversar așa de virulent în mijloacele lui de elocuție. Fiîndcă era vorba numai de suma pe care Academia era expusă s'o piardă, el își aduse aminte că avea, ca secretar general, o retribuție de trei sute de lei pe lună pe care n'o ridică niciodată și pe care o puse la dispoziția celui care nici nu se gîndise a cere ceva.

O, cu ce bucurie m'am pus la lucru ca să tipăresc, cu îngrijita literă a lui Socec, pe hîrtia specială a colecției, rapoartele consulilor prusieni! Textul în limbi străine era observat cu atîta atenție, încît cred că nu s'a strecurat o singură greșeală de tipar. D. Bianu veghia să nu se lase prea mult spațiu între documente, ca să nu sărăcească bogata societate, și ce-am avut să îndur cînd erau odată prea rar sămănate documentele și resumatele mele! Mai mai să ne oprim acolo, căci prea mă luase răpede, cum obișnuia cînd nu-i venise încă marea înțelepciune a vristei, energicul conducător de fapt al Academiei. Iar, pentru prefață, care a ajuns să fie un tratat de istorie economică, discret furișat acolo, ce n'am cercetat, scotocind de la Viena chipul, zugrăvit pe tabla unei firme de magazin,

al lui Alexandru-Vodă Ipsilanti și statuia lui glumeață de la Brunn cu ciubucul în gură și picioarele păturite supt propriul său postament? Numai cine nu se încrede prea mult într'insul și nu așteaptă prea mult noroc de la împrejurări și prea multă bunătate de la oameni poate să aibă astfel de mulțămiri.

În ce privește pe cele din afară, Xenopol a reprodus ceva din acest studiu și a întovărășit de citeva cuvinte măgulitoare apariția elegantului și impunătorului volum, dar voi simți îndată cum, din motive neștiute, prietenia și de acolo se va împuțina tot mai mult. Oarecare interes a trezit numai în străinătate, la statornicul următor al întregii mele activități care e d. William Miller, această presintare a unui atit de bogat material pentru toată istoria noastră în secolul al XIX-lea. Și numai pentru acea introducere, pentru note, pentru amănunțite tablă de nume, făcută după practicile de la istoria evului mediu, cum le învășasem în străinătate, închisesem atita timp dintr'o tinereță — aveam abia douăzeci și șase de ani! — pe care alții, mai îngrijiți de ei înșii, știau s'o folosească altfel — și în sensul românesc *ei* aveau dreptate.

Colecția oprită de Ministeriu pentru păcatul meu, inchipuit, de neadmisibil „junimism“, a primit-o și mai departe tot Academia, mulțămită, se pare, de volumul abia încheiat, cu toate că mulțămirea nu mi-a exprimat-o nimeni și niciodată. Partea cuprinzind veacul al XVI-lea până la Mihai Viteazul a urmat ca volumul XI din colecția „Hurmuzaki“, și pentru acesta am cheltuit osteneli tot atit de devotate, cu și mai puțină recunoaștere decit pentru volumul precedent, — dar incetul pe incetul mă obișnuisem cu ce trebuia să tot dau ca să nu primesc în schimb, cind nu se puteau arunca injuriile de care așa de larg m'am împărtășit, vre-un semn de recunoaștere. Ađaug că, pe cind ce publicau alții venia din materiale scump plătite de Academie, pe care nu le adunaseră, și

nici măcar nu le verificaseră ei, ce dădeam eu era rezultatul lunilor de muncă păgînă în care mă îngustam și de la hrană, ca în Veneția, cu peștii fripți din tîngirea pentru muncitori și cu *polenta* cumpărată în colțul s trăzi. A venit vremea acum, cînd nu e departe sorocul la care trebuie și eu să-mi ieu rămas bun de la toți, de la cine mă știu și de la cei, mulți, cari nu mă știu, de la cei cîțiva prieteni, de la mulții dușmani și de la atita gloată de indiferenți, să spun și aceste lucruri pe care le-am tăcut o viață întreagă, din multă mîndrie și dintr'un incomensurabil despreț.

Apoi, cînd a fost vorba să dau drumul și la comoara strînsă în Innsbruck și în Viena despre Mihai Viteazul, pe care se știe că-l calomniasem, a trebuit o tainică înțelegere a d-lui Bianu cu Sturdza pentru ca pe neștiutele de toți să alcătuiesc cele două părți, pline de noutate, ale volumului XII, trecut și el tot supt numele lui Hurmuzaki, care n'avea a face întru nimic cu ce izbutisem eu a înjgheba. Numai cînd lucrul a fost gata, el s'a prezentat unor judecători cari totuși consimțiseră să mă înscrie între membrii corespondenți ai Academiei, foarte hotărîți, de altfel, să mă lase multă vreme la ușă. Căci au alergat pentru a umplea locurile goale și la bunul meu vecin din Str. Sculpturii, așa de vechiu Moldovean de la Socola, călugăresc la înfățișare și la apucături, dar atît de modest în ce privește lucrul său după datină și de o așa de bună inimă pentru mine, care era coconul Costachi Erbiceanu, neașteptat rival iscodit în calea mea fără ca eu să mă fi gîndit o clipă măcar să-i port năcaz pentru aceasta.

Eram îngăduit însă a da în „Memorii“ cele d'intăiu studii mai întinse în legătură cu istoria noastră, studii ieșite și din noile descoperiri de materiale. Astfel, pe lîngă „Cronicile muntene“ cercetate în originea și legătura lor, fragmentele de povestiri găsite în bibliotecile apusene cu

privire la trecutul nostru, „Manuscriptele din bibliotecă străine“, actele românești despre Petru Șchiopul și Mihai Viteazul, în care vibra atita și din umilința unuia și din energia nebiruită a celuilalt, extrasele din socotelile Brașovului și Sibiiului pentru secolul al XVII-lea, încredințat mie în acea Istorie a Romînilor pentru Expoziția jubilară, care celelalte părți le luau Xenopol, Onciul, Bogdan, Bianu și Colescu-Vartic.

Cum un premiu de o mie de lei fusese publicat pentru studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe, am întrebuințat alte luni întregi de zile pentru a cerceta *toate* izvoarele istoriei generale a țerilor noastre, cea ce față de îngustul subiect era o mare jertfă, dar mi-a adus un nemăsurat folos, familiarisindu-mă, pentru alte cercetări, cu toate aceste mijloace de informație. Premiul, folositor numai pentru alte călătorii, tot neplătite, l-am luat, dar nu fără o luptă a prietenilor miei cu Hasdeu, care-și exprimase o părere defavorabilă asupra manuscrisului. Scriindu-i cîteva rînduri dureroase, am căpătat răspunsul că ar fi judecat altfel dacă mă știa că sint autorul, eu fiind — Doamne sfinte! — „o perlă a generației tinere“, dar îl atribuisese el unui Basarabean care-i desplăcea.

Aceiași bună credință era s'o întîlnesc la Academie și pentru cărticica elegantă pe care mi-o editase d. Emil Soțec cu Documentele Bistriței. Presintată la premiu, raportorul, Vincențiu Babeș, bătrîn Bănățean cu multe sucituri și, mai ales, supus multor influențe, a declarat că nu se poate premia singur primul volum, iar, cînd a ieșit și al doilea, că lucrarea s'a exclus de la considerare de vreme ce partea d'întăiu n'a fost premiată.

Acuma pătrundeam și aiurea, pe lingă reluarea colaborării la „Arhiva“ din Iași, cu acte privitoare la Neagoe Basarab și solul lui la Veneția și Ragusa și la Nicolae Mavrocordat în legatură cu învățatul călugăr frances Le Quien: Documente întru cîtva legate de pămîntul țerii

au intrat în „Buletinul societății de geografie“ prin bunăvoința lui Gh. Lahovary, de la Curtea de Conturi, secretarul societății, care dăduse el însuși multe scrisori românești în „Convorbiri“, iar la „Economia Națională“, transmisă de P. S. Aurelian ginereleui său, pe care-l cunoscusem la München, d. C. Băicoianu, a apărut analiza descoperirilor de la Lemberg, mai târziu Condiți de socoteli ale Domnilor fanarioți și altă informație în acest domeniu. Și luxoasa revistă a d-lui N. Pătrașcu, *Literatură și artă*, al cărui „Alecsandri“ îl judecasem odată aspru, îmi era larg deschisă, și pentru pagini de literatură descriind pitorescul noilor mele călătorii și pentru contribuții istorice.

Cu publicul cel mare eram să intru în contact prin conferințe rezervate mie, în înțelegere cu Onciul, care alesese ca subiect: întemeierea Principatelor, și cu Bogdan, care a vorbit despre Studiile slave la Români. Partea mea au fost „Luptele lui Mihai Viteazul cu Turcii“ și „Cultura română supt Fanarioți“. Ambele au servit de basă unei întregi serii de atacuri piezișe, — „dușmanul lui Mihai Viteazul“, „lăudătorul Fanarioților“, — care însă fac parte din războiul pe care tinărul cu atita tenacitate urgisit și urmărit a fost silit să-l înceapă.

Până atunci, din fericire pentru o stare de spirit pe care m'am învățat să o țin la o parte de tot ce-mi poate da lumea, aveam aceiași înțelegere a străinilor, cărora nu li făcusem nicio îndatorire și de cari nu mă lega niciun rost sentimental ca de compatrioții și conaționali miei, dar spre cari; cum am spus, mă duceau drumurile anuale, drumuri care erau plătite din ce mi se cuvenia de la Academie pentru corectura singură. Și, spre a putea face aceste drumuri, rămineam și mai departe în Strada Sculpturii, apoi mergeam tocmai în fundul Străzii Icoanei, lângă rampa de gunoaie care aromia mahalaua, într'un șir de odăițe joase, cu fereștile către ulicioara care se

chema mîndru Strada Orientului și de unde veniau aburiri de circiumă, strigăte de bețivi și cite un tâlhar care, supt pretextul că-mi aduce telegrame neexistente, ciocănia în mijlocul nopții la geamul de la intrare, ori, pe urmă de tot, în mai omenescul mediu al unei alei desfăcute din Cașea Griviței și care, aparținînd fiului inițiatorului românesc în chimie, Alexe Marin, purta științificul nume al acestuia. Acolo era același popas, iar nu o adevărată locuință; un fotoliu cumpărat din singura moștenire a vieții mele, de la arhimandritul Varahiil Lateș din Mănăstirea Neamțului, fost ajutor al Mitropolitului Sofronie Miculescu, cîteva scaune despărechiate, un pat de fier și o masă de sufragerie represintau, pînă ce gospodăria chibzuită a soției mele a crezut că trebuie să se mai adauge ceva, mobilierul din casa unui savant român invidiat, a cărui lăcomie trebuia oprită încă de atunci de a se întinde prea mult. Cele d'întăiu scaune imbrăcate mi le vor procura cei trei sute de lei pe lună pe cari, scurtă, foarte seurtă vreme, mi le-a dat ziarul *L'Indépendance Roumaine*, cu care m'am legat printr'o colaborare care cere multe explicații.

din anii miei de student, începusem contribuțiile, întimplătoare, la unele reviste franceze, aceia de la *Revue historique*, îngrămădită de material frances, neputînd, firește, să continue (un articol despre niște scrisori privitoare la Angevini din Neapole în secolul al XV-lea mi-a rămas și astăzi în manuscris, așteptarea tipării dînd puțința de publicare unui istoric italian). Dar *Revue Critique* a lui Chuquet, unde de la Roncière îmi lăudase tesa, îmi trimisese cărți pentru recensie, și am putut păstra legăturile cu această importantă publicație mai multă vreme, pînă ce, cînd am arătat cum fusese alcătuit catalogul lui Toculescu, am primit de la redactor înștiințarea, inspirată de oameni de la București, că, după cit se pare, eu urmăresc răsbunări personale — și, neapărat, m'am oprit acolo. Dădusem însă două note, în legătură cu preocupăția per-

manentă în ce privește cruciatele, revistei consacrate acestor studii, *Revue de l'Orient latin*, care continua „Arhivele“ contelui Riant și a cărui conducere o avea un spirit de o critică sigură și nemiloasă, pentru care fiecare cuvânt era obiectul unor lungi examinări și eventuale discuții, Charles Kohler. L-am propus tipărirea acolo a materialului strâns ani de zile în acest domeniu, și, astfel, cu socotelile Caffei și Perei începeam, încă din 1897, seria lungă a „Notelor și extraselor pentru a servi la istoria cruciatelor în secolul al XV-lea“, care a apărut apoi, trasă aparte, în două volume, la 1899, al treilea, de origine mai mult ragusană, tipărindu-se la București. După cele d'întăiu numere cuprinzând aceste contribuții m'am învrednicit de atenția cuiva care nu era altul decât creatorul bizantinologiei în Germania, Krumbacher, și n'aș putea spune în de ajuns câtă încurajare a tras cel care se trudia în zădar acasă la dînsul, între josnice invidii și intrigi pe care nu voia să le urmărească, de la o apreciere care venia de așa de sus.

Față de istoriografia din 1890, care continua, obosită, fără nicio dorință de a găsi noi informații și de a prezenta explicații noi, nu m'am gândit un singur moment să proclam un crez de refacere, cum, la „Lupta“, preferasem să fiu socotit, de cronicarul teatral care-mi cerea teoria mea proprie, ca un om fără idei decât să leg împreună citeva propoziții doctrinare cu aierul cuiva care a descoperit ce nu-și închipuia nimeni că s'ar putea găsi. În toată lunga mea viață am avut un sentiment de fereală, un adînc des-gust, cu motive mai mult de estetică și de eleganță, față de dogmatismul greoiu și pretențios pe care numai spiritele pedante, neputînd prinde ce e relativ, incapabil de a fi complect definit și de a fi exprimat printr'o formulă, una singură și fără greș, îl pot socoti ca un mijloc sigur de a găsi adevărul. Mi s'a părut că ai cu atît mai multe

șanse de a te înșela, cu cit îți e mai strictă precisiunea afirmațiilor. Doar nesfârșitele nuanțe ale stilului, cînd le posezi — și, dacă nu, de ce n'ai face matematici sau fizică? — sînt date pentru a exprima tot ce e gîcire, ipotesă, lucru de reluat, de discutat, de schimbat cit de mult în asigurările noastre. Orice privește pe om nu se poate îmbrăca decît în forme care să corespundă cu ceia ce în omul însuși e așa de aproximativ și de supus prefacerilor celor mai neașteptate și celor mai felurite. A trata sufletul omenesc ca pe un corp cristalin care neapărat și oricînd înfățișează aceleași fenomene, lămurite odată pentru totdeauna, e cea mai formidabilă din greșeli. El trebuie înțeles cu o nesfârșită simpatie și redat așa încît să faci simțite toate tainele lui și toate îndoielile cui caută, cu multă delicateță și supt povara multor întrebări, să-l descrie fără a-l falsifica, să-l facă priceput fără a pretinde că nu mai e nimic de găsit într'însul.

Deci nu putea să fie vorba de o „școală nouă“ în istorie, precum mai tîrziu voiu evita în literatură tot ce ar fi putut să semene că are acest caracter de înoie voită, codificată și proclamată, pentru ca la capătul luptei să se creadă altceva decît ce fusese crezut, multă vreme, înainte de o asemenea „revoluție“; a pontifica era imposibil pentru un spirit accesibil tuturor ironiilor, care înainte de a fi rostite de noi se găsesc în natura însăși a lucrurilor. „Luptătorul“ pe care l-au creat unii din puținii miei prieteni, adesea de o atît de superficială înțelegere, gata să mă aducă la unul din tipurile cu care sînt deprinși, n'a existat niciodată. Cum n'am avut pretenția să revelez crezuri neapărate și pentru alții, tot așa mi-a fost totdeauna peste măsură de greu să descurc cugetarea nelogică sau de o logică falsă a altora: pentru aceasta trebuie să-ți strîmbi însuși gîndul, și aceasta, atît de greu pentru cel ce cugetă bine, îmi inspiră același sentiment de rîspingere ca și contorsionarea organelor materiale ale corpului.

Afară de motivul, hotărîtor pentru mine, de a mă da înlături în fața injuriilor și a oricărui grosolănie, întocmai cum un om curat va prefera să ieie o cărare îngustă și prăfoasă în loc să continue pe un drum drept și comod, sămănat de imundiții.

Aceasta pentru a explica de ce ideia unui războiu cu atita lume, pe care a trebuit să-l primesc, rare ori cu bucuria că am înfruntat o șarlatanie ori am distrus o ilusie răufăcătoare, a fost străină de intențiile mele și cu totul necorespunzătoare idealului de viață a cui de mult nu căuta altceva decît cea mai desăvîrșită isolare de tot ce era zgomot omenesc, îmbulzeală de ambiții și revărsare de patimi. Doar o arătasem în de ajuns, de la școala unde ascundeam cu îngrijire ce puteam și eu, căutînd, la internat, unde în jurul meu erau numai urletele desmățului, să suprim și zgomotul pașilor miei, apoi la studiile în străinătate, unde nu m'au recomandat nici alții de acasă și n'am căutat să mă recomand nici singur, mirat oarecum cînd mi se găsea o însușire, tot așa și pînă la cei șase ani de activitate ca profesor la Universitate, în cari n'am curtenit pe nimeni, n'am îngrijit pe nimeni, n'am căutat nici cărdășie, nici încăierare în locul unde fierbeau atitea pasiuni, și așa de cumplite, pătate și de o politică încă de atunci amestecată, din nenorocire, în toate domeniile activității intelectuale. N'am știut cum să mă strecor în fiecare vacanță mare, une ori și în cele scurte de iarnă, ca în vizita la Brașov, ca să caut obscur documente pe care le cetiau atit de puțini din public și pe care le urmăreau și le pricepeau așa de puțini, și dintre istoricii cari nu făcuseră o lungă și grea școală ca a mea. Îmi interzisesem apoi orice activitate literară, și odată numai un tînăr ziarist moldovean, al cărui nume ca și numele foii (soția lui iscălia Laura Vampa) nu mi le amintesc bine (poate Eugen Vaian), mi-a smuls cîteva versuri pentru coloanele sale. Afară de două, trei conferințe la Ateneu, unde mă chemaseră stăruitor, n'am stat inaintea publicului, și

până astăzi un auditoriu de zece persoane îmi provoacă îndoieli, îmi pune întrebări de conștiință, mă face nemulțămît de mine și-mi scade mijloacele pe care fără această jenă fizică le-aș avea poate. De forfota unei politice de basculă — azi liberalii, mine conservatorii —, în care, totuși, cum combatanții erau boieri și intelectuali, aceasta se simția și în tonul polemicelor, mă ținusem cu cea mai mare grijă total de-o parte. Și, de altfel, se știa așa de mult că sînt un sălbatec fără calități de exprimare! Bunul meu elev și credinciosul meu prieten Henri Stahl a fost cel d'întăiu care a căutat să mă îndinjeze că mă exprim destul de curățel ca să pot avea o influență asupra oamenilor, și-l păstrez pentru aceasta o veșnic vie recunoștință! Nimeni, într'un timp cînd erau așa de multe și de unanim recunoscute talentele, nu s'ar fi gîndit să scotocească în odăițele joase, goale, căptușite numai de cărți, pe un profesor fără notorietate pentru a-l arunca în vîrtejul unde se cer altfel de temperamente.

Dar apropierea mea de Ioan Bogdan, care-mi aducea dese ori mărturisirea năcazurilor sale de om nepotrivit cu mediul, dar a cărui dorință de a-l influența era vizibilă —, și de aceia atacurile, din mai multe locuri, cădeau asupra lui fără ca el să li poată răspunde, ajungînd până la neastenie —, mai tîrziu adăugirea lui Onciul, care însă, tot așa de puțin înzestrat ca vigoare polemică, se mulțămia să puie în notele studiilor sale de o erudiție glacială cite o decizie de tăgăduire fără apel, dădeau de gîndit aceluia cari, bucurîndu-se de o mare faimă, sprijinită pe lucrări dintr'un lung trecut, aveau toate legăturile în societate și dispuneau așa de larg de studențimea însăși, pe care ar fi dorit atît de mult s'o păzească de orice altă înriurire. O adevărată oaste solidară, din invidie și ură, care nu ar fi ieșit la luptă dreaptă, dar avea puțința de a trezi în fața rivalilor temuți atacurile aceluia cari n'aveau aceleași motive de prudență. Astfel, jîgnit de ironiile dintr'o re-

censie la „l'Indépendance Roumaine“, pe care mi-o ceruse stăruitor Rubin, care era sufletul ziarului, asupra unei *Istorii a Bucureștilor* unde nu erau decît pretențioase și greoaie cochetării cu subiectul, presumptuosul Ionnescu Gion își pregătise cu săgeți tolba de vechiu ziarist și, țintind la Bogdan, ca acela care s'ar putea mai puțin apăra, presinta unui ridicul merit să se întoarcă foarte răpede asupra lui însuși pe „plăvițul decan“ și manifestațiile lui „decanale“.

Dacă Hasdeu se feria să provoace o discuție publică, din care ar fi putut suferi prestigiul lui de vrăjitor în ale științii — ceia ce se admira mai mult decît orice alta de o societate căreia-i trebuia zguduirea surprinderii —, mulțămindu-se a da la timpul potrivit loviturile în umbră și îndreptățindu-se apoi că n'a distins prin întinerec cine l-a ieșit în cale, dacă Urechiă, slab în apărare, oferia pacea a doua zi după ce i se descoperise un gest de neprietenie, energia așa de vie, patima așa de călduroasă a lui Tocilescu nu cunoșteau nicio rezervă atunci cînd era vorba de a se arunca asupra inimicului care era pentru dînsul oricîne călca în vastele lui domenii, întinzîndu-se de la barbarii de supt movila de la Adam-Clisi, săpată de dînsul, până la Domnia regelui Carol, pe care-l măgulia așa de mult. În fața lui Bogdan el a stat totdeauna cu cea mai dîrză hotărîre de a-l distruge, tăgăduindu-i orice merit, negîndu-i orice posibilitate de a fi folositor. Dar mi-a fost totdeauna imposibil să văd deslănțuindu-se astfel de porniri, nu contra unui prieten iubit, dar și contra celui din urmă dintre necunoscuții cari nu fac imediat gestul defensiv, fără să uit totul și să mă substituiau eu încremenirii dureroase a celui lovit pe nedrept.

Din ce am spus până acum se vede cît de greu mi se făcuse drumul către o activitate în care nu dori-am decît să pun la îndemîna tuturor ceia ce cu atîta trudă

putusem să cunosc și să descopăr, fără măcar să fixez deosebirea între ce se știa și ce, după ostenele mele, se putea ști de acum înainte. Depozite închise, cărți răsprinse, jigniri nemeritate nu puteau să nu lase în suflet amintiri care de la sine caută să se plătească fără ca și cea mai aspră hotărâre să fie capabilă de a opri o pornire de auto-defensivă. Și cum oare aș fi putut să rămân nesimțitor când, a doua zi după ce la Academie se încercase, prin Hasdeu, răspingerea de la premiu a „Chiliei și Cetății-Albe“, am descoperit în noua ediție a „Istoriei Românilor“ de Tocilescu aproape o pagină, în legătură cu o descoperire la care țineam, copiată pe de-a-ntregul din urgisitul meu manuscris? Până atunci n'aș fi crezut că oameni de mare autoritate și foarte respectați pot să-și facă astfel cărțile. Dar am căutat și alurea, în această lucrare însăși și apoi și în alte studii ale aceluiași autor, și am putut constata întrebuintarea statornică, menționată și mai sus, a aceluiași procedeu, și când era vorba de o publicație așa de recentă ca studiile lui Zeissberg asupra dezvoltării istoriografiei polone sau de manuale la îndemina oricui ca „Mitologia“ lui Preller. Era, credeam eu, fără a mă gândi să înlocuiesc oriunde pe oricine, o datorie, dure-roasă fiind vorba de un coleg — dar vai de ce era colegialitatea noastră într-o Universitate veșnic sfășiată!, — să învederez aceste lucruri, a căror revelație singură putea să explice și atitudinea mea față de asemenea înaintași.

Scăpate de conducerea oligarhică de până atunci, „Convorbirile Literare“ fuseseră încredințate lui Ioan Bogdan, care trudea la ele, îndreptînd și stil de prosă și cadență de versuri, până târziu noaptea. În această revistă, care luase astfel un caracter cu totul altul, fiind acum și larg deschisă discuțiilor de istorie, au apărut deci o serie de articole, în care, exprimînd părerile care mi se impuneau din însăși cercetarea cărților ce-mi erau înainte, critica

mea n'a ajuns să cadă niciodată în acele greșeli care trebuie evitate de orice om cinstit și de orice om care a primit o bună creștere: aruncarea unor încriminări neîntemeiate și întrebuintarea unui ton a cărui grosolanie nu aduce niciun folos. Nu s'a răspuns nici așa cum atacasem, nici altfel, în forma unei discuții științifice, „ciudatei ființi“, cum mă caracteriza prin ziare Tocilescu, dar lupta se deschisese acum, și eram dator, mai puțin pentru pielea mea decit pentru aceia a prietenilor miei, s'o duc mai departe. Astăzi, după ce atîția ani au trecut, după ce adversarul meu nu mai e între cei vii, după ce o privire îmbrățișînd toată perspectiva trebuie să-i recunoască meritele față de condițiile vremii lui, pot spune hotărît că n'aș avea să retrag nimic din ceea ce am trebuit să afirm atunci, luînd asupra mea toate riscurile, care se înțelege că numai puține nu erau.

Regret numai că lupta, și nu din vina mea, ci din a cui mi-a aruncat în față insulte pe care niciodată nu le-am putut primi cu calmul cui a moștenit alt singe, a ajuns acolo unde n'am crezut că s'ar putea cobori. Dar în acest domeniu al ofenselor celor mai insuportabile, provocînd o firească reacțiune, aveam să mai sufăr multe și, îndată ce nestăpînirea tinereții a dat răspunsul care nu se putea evita, ce clocot de ură s'a produs în jurul omului despre care se credea că poate fi lovit distrugător, compromițîndu-l, scoțîndu-l din învățămînt, măcar atunci, și măcar pentru actul de violență, spontan eu deslănțuit prin jîgnirea celei mai elementare mîndrii! De altfel n'a fost intîia dată cînd s'a manifestat dorința călduroasă a atîtor colegi de a scuti Universitatea de un așa de rău element.

Colaborația întimplătoare la „l'Indépendance“, pe atunci cu totul fără legături de partid, între conservatismul lui G. Em. Lahovary, mort tragic, și liberalismul tinerilor Brătîeni, se prefăcuse, după stăruința lui Rubin, om de un spirit

deosebit de fin, căruia îi plăceau astfel de încrucișări de spade, într'una permanentă. Mi s'a părut atunci, în 1899, când eram acuma pornit pe harță pentru ceia ce mi se părea că ar putea să aducă o regenerare a spiritului public, că presintarea fără rezerve și fără cruțare, orice ar fi să fie pe urmă, a stării intelectuale a Românilor în acel moment n'ar fi un lucru fără folos. Am urmărit-o deci supt toate aspectele, ținând un scop mai înalt decit lămuririle științifice de până atunci: acela de a afirma credința că noi, cu tradiția noastră, cu puterile noastre, aruncind deprinderi urite, care duraseră prea mult și făcuseră atita rău, am putea să creăm o civilizație, una adevărată, originală, corespunzând și firii noastre reale și celei mai bune și mai nobile moșteniri. Astfel, număr de număr, s'a alcătuit, chiar peste planul meu de la început, subiectul dezvoltându-se de la sine, și fiindu-mi imposibil, pentru considerații de interes personal, — pe care căuta să mi le descopere, într'o interesantă conversație, prudentul Tiktin, apărut o clipă la București, — sau pentru a menaja unele sentimente, să-l opresc în revărsarea lui, neapărat crudă, actul de acuzație din „Opinii sincere, Viața intelectuală a Românilor în 1899“.

Eram, în timpul tipării acestor coloane, socotite neîngăduit de scandaloase, de și nu era în ele niciun accent de violență, nicio notă de brutalitate, la Königsberg, ocupat cu adunarea materialului teutonic și cu scrierea istoriei secolului al XVI-lea românesc, când, împreună cu numerele ziarului frances cuprinzând studiul meu, îmi sosiau, trimese de Rubin, bucuros că se caută așa de mult ziarul său, alte foi în care se făgăduia, între altele, autorului că, odată cu întoarcerea la București, va avea să plătească și cu pielea pentru cutezanța lui; cum purtam pe atunci o demodată pelerină, pe care am păstrat-o an de an până ce mi-au mîncat-o șoarecii, era vorba și de soarta pe care o va avea această pe-

terină istorică la apropiata și nelipsita regulare de conturi, de care, de altfel, îmi păsa așa de puțin. Se adunau de zor iscăliturile pentru izgonirea mea din mijlocul unor profesori pe cari acum îi compromiseseam cu totul, și s'au cules, după cât îmi aduc aminte, vre-o șaizeci, șaptezeci de aprobări în scris a măsurii, care părea indispensabilă. De la Iași, cum fusese vorba și de Caragiani, ca director al unei biblioteci universitare cumplit înapoiate, fostul meu profesor trimetea o broșură întregă de o savoare de stil potrivită cu însușirile cunoscutului povestitor de anecdote orientale, terminînd cu decisiunea ca scrierile mele să fie aruncate public în lăturile de pe malul Bahluiului. Singur un necunoscut tinăr boier, Constantin Bălăceanu, lua un condeiu de o nobilă trampă și, în curagioasa foaie francesă pe care o tipăria, făgăduia celui așa de aprig atacat că va veni o vreme, care a venit și n'a venit, cînd mulți din dușmanii de atunci îi vor face sluj înainte.

TABLA CAPITOLELOR

	<u>Pagina</u>
I. Orizonturi moștenite	3
II. Cea d'întăiu învățătură	10
III. Cel d'întăiu mediu : orașul	25
IV. Primii ani de școală	33
V. Atingerea cu viața din afară	47
VI. Liceul	60
VII. Adolescența	88
VIII. Idei și lecturi	130
IX. Universitatea de acasă	148
X. După licență	185
XI. Trei ani de străinătate	200
XII. Întăii ani de profesorat	260
XIII. Multe drumuri străine	281
XIV. Prime publicații	300
